

העיונות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק בכתביו ובחייו של ר' אהרן ברכיה ממדינה

Author(s): י. תשבי

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 1 (תשל"ד), חוברת 1, (ל"ט), pp. 8-85

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70054203>

Accessed: 22/11/2011 06:53

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק בכתביו ובחייו של ר' אהרן ברכיה ממודינה *

מאת ישעיה תשבי

לזכר ידידי
אפרים גוטליב ז"ל

א. רמ"ע מפאנו ור' אהרן ברכיה ממודינה (ראב"ם)

1

העדות הראשונה בכתב על המאבק בין קבלת האר"י לבין קבלת הרמ"ק ועל נצחונה של קבלת האר"י, על כל פנים בתעודה שהגיעה לחוץ-לארץ, היא משנת שמ"ב, כעשר שנים אחרי מותו של האר"י. באיגרת של המקובל ר' שמשון ב"ק (באקי?) מצפת לחברו באיטליה, שמשם עלה בשנת של"ט לארץ-ישראל, הביע הכותב התפעלות עצומה מעולם המיסתורין שנתגלה לפניו בכניסתו לפרדס של קבלת האר"י, הזהיר את חברו שעיסוקו בקבלת הרמ"ק לא יביא אותו לידיעה אמיתית בתורת הקבלה והצהיר שאפילו היו מציעים לו כל כתיב-היד של חיבורי הרמ"ק בזיל הזול לא היה קונה אותם. בשנת שמ"ה שלח ר"ש ב"ק קונטרסים בקבלת האר"י לאיטליה, ובהערות לקונטרסים קבע את מעמדה של קבלת הרמ"ק לגבי קבלת האר"י: הרמ"ק והמקובלים שקדמו לו לא הגיעו בעיונם המיסטי אלא ל'עולם התוהו', היינו לתחום האלוהי שבו נתרחה שבירת הכלים, ורק בקבלת האר"י נתגלתה המערכת שלאחר 'התיקון והזיווג'. דברים אלה מובאים בשם האר"י עצמו, כתשובה לשאלה ששאלוהו בתמיהה: "שמכ"ת החכם איש האלהים הקורדווירא וכל המקובלים שחיברו ספרים מזמן הרשב"י ואילך... זרעו לריק וילדו לבהלה ח"ו"².

הבחנה זו, שנעשתה מטבע קבועה בהערכת שתי הקבלות זו לעומת זו, מייצגת לכאורה

* מאמר זה הוכן במסגרת של תכנית מחקר מקיפה על הנושא "זרמים בהגותם של יהודי איטליה במאות הי"ז והי"ח". תודתי הנאמנה נתונה להנהלת "קרן ליאו פולק, אמסטרדם" על סיועה במתן הקצבה לביצוע התכנית.

1 דברים אלה נמצאים באיגרות ר"ש ב"ק, שנתפרסמו על-ידי ד' קויפמן (ירושלים של לונץ, ב, תרמ"ז, עמ' 144–147). ועיין: ג' שלום, שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י, ציון, ה (ת"ש), עמ' 139, 150, 156 (להלן: שלום, שטר ההתקשרות); י' תשבי, דמותו של רבי משה קורדובירו בחיבור של רבי מרדכי דאטו, ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' קכא–קכב (להלן: תשבי, דמותו של רמ"ק). א' זימר מצא ופירסם (קרית ספר, מט [תשל"ד], עמ' 443) עדות מפורשת של ר' אברהם יוסף שלמה גראציאנו (אי"ש ג"ר), המאשרת את הנחתי שס' אגרת הלבנון הנדון במאמרי הנ"ל הוא חיבורו של ר' מרדכי דאטו, והקטע שגיליתי ופירסמתי הוא חלק קטן מספר גדול.

2 מובא אצל שלום, שם, עמ' 156. ועיין להלן, עמ' 78–79. הידיעה הראשונה על הבחנה מהותית בין שתי השיטות נתונה בסיפורו של ר' חיים ויטאל בספר החזיונות, ירושלים תשי"ד, עמ' נז,

עמדה ביקורתית מתונה כלפי קבלת הרמ"ק, שהרי היא באה להורות כי גם הרמ"ק והמקובלים הקדומים לא זרעו לריק וילדו לבהלה ח"ו, וההבדל בין האר"י לקודמיו אינו אלא בדרגת ההשגה. אך נראה, ש'עולם התוהו' אינו מובא במובן טרמינולוגי בלבד, אלא כלולה בו גם נעימה של זלזול וביטול.³

ר' שמשון ב"ק למד את קבלת האר"י בצפת מפי ר' יוסף ו' טבול, תלמיד מובהק של האר"י, ואף בא במגע עם הרח"ו בירושלים. אך תעמולתו הנלהבת להאדרתה של קבלת האר"י ולהפחתת ערכה של קבלת הרמ"ק לא עשתה רושם באיטליה, והמקובלים המשיכו להתייחס בהערכה לרמ"ק ועסקו במסירות בהפצת תורתו.

בראשם של מעריצי הרמ"ק ומפיצי-תורתו עמד ר' מנחם עזריה מפאנו (ש"ח—ש"פ), גדול מקובלי איטליה בסוף המאה ה"ז ובראשית המאה ה"ח, ואותו מקובל קורדובריאני נעשה הגורם הראשי לשידוד-המערכות בהורדת קבלת הרמ"ק מגדולתה והעמדת קבלת האר"י ברום-המעלות, בהשפעתו של ר' ישראל סרוק מצפת, שכפי קביעתו של ג' שלום הופיע באיטליה ופעל שם לחילוף המשמרות בתורת הקבלה משנת ש"ב או ש"ג עד שנת ש"ח או ש"ט.⁴ עדות העיקרית של הרמ"ע על עליונותה של קבלת הרמ"ק נמצאת

שבראש חודש חשוון של"ג, שלושה חודשים אחרי הסתלקות האר"י, ראה בחלום את הרמ"ק, "והשבתיני שיגיד לי האמת בענין אופן לימוד חכמת הקבלה בעולם הנשמות, אם הוא על-פי דרכו או דרך מורי ז"ל, ויאמר לי: שתי הדרכים אמת, אמנם דרכי היא על דרך הפשט אל המתחילים בחכמה זו ודרך רבך היא פנימית והעקרית; וגם אני עתה למעלה איני לומד אלא בדרך רבך". לפי נוסח הגילוי בחלום נראה, שהרח"ו לא ידע על ההבחנה בין מדריגת 'עולם התוהו' למדריגת 'עולם התיקון', שר' שמשון ב"ק מסר אותה בשם האר"י. גם בהקדמות הרח"ו שנדפסו בראש ס' עץ חיים, שמגמתן העיקרית היא הבלטת ייחודה ומעלתה העליונה של קבלת האר"י, ובפרט ביחס לקבלת הרמ"ק (עיין להלן, עמ' 81), אין זכר להבחנה זו. ייתכן שהאר"י השמיע את ההבחנה המסורה בשמו שלא בנוכחותו של הרח"ו, ור"ש ב"ק קיבל אותה מרבו ר' יוסף ו' טבול, שהיה תלמיד מובהק של האר"י. מבחינה פסיכולוגית נראה, שעל אף התפעלותו מחידושי האר"י כרסם בלבו של הרח"ו הספק שמא ב'עולם האמת' לא נדחתה תורת רבו הראשון, הרמ"ק, ולא נחה דעתו עד שלא קיבל אישור מוסמך לצדקת קבלת האר"י מפי בעל-הדין בעזרת שר החלומות. מסתבר, שהרח"ו הפיץ את תוכן הגילוי בצפת והגיע לאוזניו של רמ"ע מפאנו, כי בהקדמתו ל'פלא הרמון' משולבות יחד הבחנות הרח"ו ור"ש ב"ק, ועיין להלן, עמ' 11, 60.

3 ראה הוויכוח בין ש"א הורודצקי לג' שלום על משמעות 'עולם התוהו' בהערכת קבלת הרמ"ק בפי חסידיה של קבלת האר"י (MGWJ, כרך 75 [1931], עמ' 353—454; שם, 76 [1932], עמ' 167—168, 171—172). דברי הורודצקי בספרו תורת הקבלה של רבי משה קורדוביר, ברלין תרפ"ד, עמ' קו, קט (להלן: הורודצקי, תורת הרמ"ק) שימשו נקודת מוצא לוויכוח. בנידון זה הפרזי שלום על המידה, בצינו שבתיאור קבלת הרמ"ק כתורה שהגיעה עד 'עולם התוהו' בלבד אין נעימה פולמוסית. אביא לדוגמה דברי ר' נפתלי בכרך בס' 'עמק המלך', אמשטרדם ת"ח, הקדמה א, ו ע"ב: "אבל אין דעתי נוחה מן הפירושים שחיבר הרב רבי משה קורדואירו ע"ה על הו", הגם כי משה אמת ותורתו אמת בעולם התוהו שהוא עולם הבל"מ לא זולת, אבל מאמרי הו"ו אינם סובלים פירושו כלל ולא יועילו להשיגו כי תוהו זה ה"ה" (ההדגשים בהבאת מקורות שלי — י"ת). שימוש פולמוסי כזה במונח 'עולם התוהו' חוזר ונשנה ב'עמק המלך' ומצוי גם בחיבורים לוריאניים אחרים. עמדתו של בעל 'עמק המלך', שדגל ביחס שלילי מופלג לקבלת הרמ"ק, תבורר במפורט במאמרי 'ספר עמק המלך לר' נפתלי הירץ בכרך ומעמדו בספרות קבלת האר"י'. ועיין להלן, עמ' 78—82.

4 עיין: ג' שלום, ישראל סרוק — תלמיד האר"י? ציון, ה (ת"ש), עמ' 219—225 (להלן: שלום, ישראל סרוק). שלום אסף וציין את הידיעות על ר' ישראל סרוק בכתבי מקובלים איטלקיים,

דווקא בראש ספרו 'פלה הרמון', קיצור ס' פרדס רמונים לרמ"ק, שנדפס בוויניציאה בשנת ש"ס, זמן קצר אחרי צאתו של ר"י סרוק מאיטליה. שם נאמר: "לולי ה' צבאות העיר את מורי הה' ישראל נר"ו אשר בא מארץ מרחק וקבע מדרשות בכל הארצות האל בסוד ישרים ועדה לא זכינו לתורה".⁵

בשורת הרמ"ע על התגלות רזי האר"י מלווה דברי התנצלות כלפי הרמ"ק וספריו ותורתו, בצירוף תרעומת על מקובלים באיטליה המתייחסים בזלזול לקבלת הרמ"ק, בהסתמך על שמועות שהרמ"ע דוחה אותה ומרחיקה מתחומה של חכמת האמת.⁶ אך

שפגשו אותו וקיבלו תורה מפיו. הוא מונה את ר' אהרן ברכיה ממדינה, תלמיד הרמ"ע, עם החכמים ש'אינם מדברים על יחסו [של סרוק] להאר"י, והוא מביא בשמו איזכור אחד בס' אשמורת הבקר, מנטובה שפ"ד, רמח ע"א, ששם מכונה ר' ישראל סרוק 'החכם השלם מרי ורבי', ונאמר עליו שראב"ם ראה אותו עורך תיקון חצות בביתו 'כמה לילות' (שם, עמ' 224). יש להשלים ידיעה זו באיזכורים של סרוק בס' מעבר יבך לר' אהרן ברכיה, מנטובה שפ"ו. (א) שם, מאמר 'קרבן תענית', פ"א, מובא בלשון "נמצא כתוב בשם האלהי חסידא קדישא הרב רבי יצחק לורייא אשכנזי", שמי שתורתו אומנותו אינו צריך להסתגף אלא "יום אחד מהשבוע יתרחק מבני אדם ויתבודד בינו לבין קונו ותתקשר מחשבתו בו". לדברים אלה, שמקורם 'ספר חרדים' לר' אליעזר אוקרי, ויניציאה ש"ס", פו ע"א, הנוכח בהמשך במפורש, הוסיף ראב"ם: "וכמה היה מזרו על זה החכם מורי כמהר"ר ישראל סרוק זצ"ל ב ש ש ר ב ו ת י ו". (גם ראב"ם הבין בטעות, שהדברים שב'ספר חרדים' הם לשון האר"י, ולאמיתו של דבר אינם אלא מובאה מס' ארחות צדיקים שנמצא בכתב יד בספריית האר"י; עיין: מ' חלמיש, קרית ספר, מזו [תשל"ב], עמ' 169–178; ומ' פכטר, שם, עמ' 487–492). (ב) ב'מעבר יבך', שם, פ"ד, בענייני תעניות לתיקון עוונות, נזכרים דברי 'גורי האר"י' ב'קונטרסין רבים ונחמדים אשר הם בידי משכילי עמנו' ונוסף להם ציון: "כמו שבא בקונטרס אחד של החכם סרוק זצ"ל". (ג) לחיזוק דעתו, שהדרך הרצויה בעריכת תפילות ותחינות היא צירוף פסוקי תנ"ך, מסתמך המחבר על 'מרגלא בפומיה' של רבו הרמ"ע, "וכמו כן בפי המקובל כמהר"ר ישראל סרוק זצ"ל" (שם, 'מנחת אהרן', פ"ו). (ד) מסתבר, שר"י סרוק כלול בציון הסתמי 'גורי האר"י' בלשון זו: "עוד בסוד שלש שמות אלו [אהי"ה, הוי"ה, אדנ"י] יש דברים עתיקים להעלות הנשמה, וכבר זכו בהם מפי גורי האר"י זצ"ל שלמים וכן רבים אשר זכו לשמש הגאון מורי מפאנו זצ"ל" (שם, 'שפתי רננות', פ"ו).

5 ר' שלומיל מדרזניץ הביא משפט זה בשינויים, בהשמטה ובתוספת, באיגרתו משנת שס"ו ('תעלומות חכמה' ליש"ר מקנדיא, באסיליה שפ"ט, מב ע"א). התוספת: "וגילה לנו קצת מאותם הסודות הנעלמים שגילה האר"י ז"ל", קשורה במשפט המובא שם קודם בשם הרמ"ע: "וכתב שם בהקדמתו כי הפלא ה' ית' חסדו ואמתו עם עמו ישראל ושלח ליושבי ארץ הצבי מלאך עיר וקדיש מן שמיא נחית הוא הרב הגדול האלהי כמהר"ר לוריא אשכנזי ז"ל, אשר הופיע עליו הקב"ה את רוח קדשו ואלהיו ז"ל נתגלה עליו כל זמן ועידן וגילה לו רזים שלא נתגלו מימות רשבי ואילך". בהקדמה לפלה הרמון אין זכר לדברים אלה, והם נמצאים ברובם בהקדמת הרח"ו שנדפסה בראש ס' עץ חיים, ירושלם תרע"ה, ע"ב, בפתיחה: "זאת לוקחת ומועתקת מס' פע"ח שבדמשק מכת"י הרח"ו ז"ל בעצמו וז"ל". אותה הקדמה היתה ידועה לשלומיל, ובאיגרת הנ"ל העתיק ממנה וצירף אותה לקטעים מהקדמתו הארוכה של רח"ו (עץ חיים, א ע"א—ה ע"א) כאילו היו הקדמה אחת. משמע ששלומיל ייחס לרמ"ע, בשגגה או בסילוף מכוון, דברים שקרא ושמע בצפת. ועיינו להלן, עמ' 82, הע' 296.

6 זה לשון הרמ"ע: "ומעיד אני עלי שמים וארץ, כי גם אחרי שזכיתי לטעום מעט מזער בקצה המטה שירי שירים מרדית הדבש מפייה ומפי כתבם של גורי האר"י זצ"ל, מקונטרסים רבים ונכבדים שגרו לי מגדליהם (!) וחשוביהם אשר בארץ הקדושה במהרה תרוחם, לא גבה לבי ולא רמו עיני להרהר על החכם ז"ל ועל דבריו, כאשר לקחה אזני שמץ מרבים מעמי הארץ המתחכמים ולא מחכמה, כי זה וזה לא נתקיים בידם, והמה מתפרצים ומתכסים בשמלתי

דברי ההתנצלות אין בהם כדי לבטל את הרושם, שעם התגלותה של קבלת האר"י על-ידי ר"י סרוק קם מלך חדש בממלכת הקבלה — האר"י הקדוש. אמנם גם משה אמת ותורתו אמת, אבל רק בעולם הבלומה, להבנת הפשט שבזוהר ובתורת הקבלה בכלל. להבנת עמקי חכמת הנסתר, ביסודי האידרא וסיפרא דצניעותא, שהן עוסקין במתקלא ממש ובדוגמתו של מעלה מן ההכרח ללמוד קבלת האר"י:

ואמנם כי [כאשר] גבהו דרכי הפרדס מן הקמחי כן גבהו דרכי האר"י ז"ל מדרכי הספר הזה [פרדס רמונים]... וכשם שהוא אסור וגמנע לצרף ולערבב פשטי הקמחי עם הפרדס... כך אסור וגמנע לצרף ולערבב חכמת האר"י ז"ל לא מנה ולא מקצתה עם הספר הזה וכל דכוותיה.⁷

ויחפאו עלי דברים אשר לא כן". גם דברי הרמ"ע על מעלתו של ס' אילימה לרמ"ק, שגם בו ו"גם בלמודי האר"י ז"ל יש לכל אחד מהם שטות עמוקות זו מזו עד להפליא, אינם אלא משפט אפולוגיטי המכוון בניסוחו להמתיק את הדין, אבל מבחינה עניינית אין בו כדי לשנות את ההבחנה הערכית העקרונית בין שתי הקבלות. לבירור משמעותו המדויקת של משפט זה עיין להלן, הע' 290. הנחתו של ג' שלום (ישראל סרוג, עמ' 219), שהמלים 'מפיהם...' של גורי האר"י בלשון רבים מכוונות לר"י סרוק בלבד, אינה סבירה. לדעתי בעניין זה נכונה טענתו של הורודצקי בספרו תורת הקבלה של ר' יצחק אשכנזי — אר"י ור' חיים ויטאל — רח"ו, תל-אביב תש"ו, עמ' 79 (להלן: הורודצקי, תורת האר"י). אין לדקדק בציון 'גורי האר"י', ומסתבר שהרמ"ע התכוון לחכמים מצפת שביקרו באיטליה ובאו במגע עמו, לפני בואו של סרוק ותוך שש השנים ששהה באיטליה, ומסרו לו ידיעות חלקיות ומקוטעות, בקצה המטה שירי שירי, שקלטו מבני החוג של תלמידי האר"י, ואף המציאו לו קונטרסים לוריאניים. החידוש בפעולתו של ר"י סרוק היה, שהפיץ את קבלת האר"י בנוסחו במערכה שיטתית. השווה הודעת ראב"ם ב'מעבר יבק' (מובאת לעיל, הערה 4), שתלמידי הרמ"ע קיבלו סודות בבית-מדרשו 'מפי גורי האר"י'.

7 בספרו ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 283 (להלן: בניהו, תולדות האר"י) דן מ' בניהו בדברי ר' ברוך קאלימאני על קבלת האר"י והרמ"ק בהקדמתו לס' תורת משה לר' משה אלשיך (ויניציאה שס"א), בהשוואה לדברי הרמ"ע בהקדמתו ל'פלא הרמון', והגיע למסקנות מתמיהות בדרכי הוכחה מוזרות. מצד אחד קבע שהערכת שתי הקבלות אצל הרמ"ע זו לעומת זו "חוזרת גם בהקדמתו של ר' ברוך קאלימאני", ומצד אחר הורה שקאלימאני יצא לחלוק על הרמ"ע "כדי להוציא מדרכו... שהוסיף לפרסם את חיבוריו של הרמ"ק וללמד את תורתו", שכן לדעת קאלימאני, בניגוד לדעת הרמ"ע, "קבלת האר"י דחתה את תורת הרמ"ק", כפי שכתב "שאין אנו צריכים עוד לקרא כל כך הצעות ויגיעות אין קץ". שוויון ההערכה מוכח בכך, ש"ימה הרמ"ע מדמה היחס ביניהם [בין האר"י לרמ"ק] לכך 'שלה הגבוה מחברו הוא כנגד כל מה שמתחתי' [על-פי חגיגה כג ע"א], כך כותב קאלימאני על האר"י 'שראשו גבוה מכל העם... תחת לשונו היתה חכמת האמת להאלקי קדוש הרב קורדויר'י ז"ל מכל מלאכתו אשר עשה רשמו נכר בכל הככר אדון'. 'הוכחה' זו היא דרוש מעוקל על דרך 'גזירה שווה' בין המלים 'הגבוה' — 'גבוה' ו'שתחתי' — 'תחת', שהרי מבחינה עניינית 'גבוה' אצל קאלימאני לא נאמר ביחס לרמ"ק, ובניהו עצמו ביאר במקומו את המשפט המליצי 'תחת לשונו' וכו' בדברים אלה: "ורצונו לומר, שתורת הקבלה של הרמ"ק היתה שגורה בפיו... כלומר שרושמה של תורת הרמ"ק בכל היקפה וריבוייה ניכרת (!) ביסוד תורתו של האר"י והיא הושתתה עליה כאדן לעמוד (שמות לח, כז). ואולי רצונו לומר שאלמלא מפעלו הגדול של הרמ"ק לא היה האר"י יכול לחדש חידושי קבלה" (שם, עמ' 286, הערות 7, 8). ביאורים אלה קולעים אל המטרה, ואם כן לפנינו שוני יסודי בהערכה: קאלימאני המעיט מעלתה היתירה של קבלת האר"י בהשוואה להערכת הרמ"ע. ממילא מובן, שלא בא

להטיל איסור על המשכנת העיסוק בקבלת הרמ"ק, ואף אין רמז אצלו שאסור לערבב את שתי השיטות. האמת היא, שקאלימאני אינו דן כלל בשאלת מעמדה של קבלת הרמ"ק לאחר הופעתה של קבלת האר"י, ובניהו תלה עניין זה בדבריו בפירוש מוטעה של משפט קשה, שבדיונו (שם, עמ' 283) הביא חלקו בלבד, ולשם הבהרתו אביא בנוסחו השלם (שם, עמ' 288): "כעת יאמר איזה דרך מדרכי נועם החכמה ונתיבותיה שלום יעשו בין פמליא של מעלה ומטה והיו לאחדים על פי הדברים המאירים כספירים אשר במאמרו האיר המזרח, ומשם סובב סובב הולך ואור עד נכון היום שאין אנו צריכים עוד לקרא כל כך הצעות ויגיעות אין קץ, שהכל נהיה בדברו מתוקן לסעודה משלחן כסא ומגורת המאור הגדול ברב חסד הגבוה מעל גבוה". קשה להסביר כל פרט ופרט במלל מליצי מסורבל כזה, אבל אפשר לעמוד על המשמעות העיקרית. בניהו פירש, ש'פמליא של מעלה ומטה' משמען 'הדרכים השונות של הרמ"ק ושל האר"י' (שם, הערה 4), ושהמלים 'שאיין אנו צריכים עוד לקרא' וכו' מכוונות להורות שמענתה קבלת הרמ"ק דחוויה (עיין שם, עמ' 283). קבלת הרמ"ק נזכרת בכל ההקדמה פעם אחת בלבד, בתחילת דיבורו של קאלימאני בשבתו של האר"י, ואותה אזכרה רחוקה ממשפט זה ואין שום קשר ביניהם. אם נניח שפתאום חזר לדון בקבלת הרמ"ק, מה פשר המלים "ונתיבותיה שלום יעשו בין פמליא של מעלה ומטה והיו לאחדים", אם רצונו לומר, כדעת בניהו, ש"קבלת האר"י דחתה את תורת הרמ"ק"? לפי הבנתי נושא המשפט הוא כוחן של כוונות האר"י, ששמען הגיע לאונוי הכותב, לחבר ולייחד תחתונים ועליונים, לעשות שלום וליצור אחדות בין פמליא של מעלה ומטה, ללא 'הצעות ויגיעות אין קץ' הכרוכות בהפעלת הכוונות שלפני האר"י, ובהעלאת העולמות יכול האדם להתעלות ולהיגות מזיו האלהות 'ברב חסד הגבוה מעל גבוה'. במשפט הקודם למשפט זה מרומזים בבירור תיקוני תשובה של האר"י בצום ובעינויים (צום יבחרו איש הנלבב לא חלי ולא מרגיש לילה ויום ענות אדם נפשו), ורק במשפט קצר שלפני שבהם של תיקוני תשובה מדובר על הקבלה העיונית של האר"י במליצות מעורפלות שקשה לנחש את משמעותן הרעיונית (כי לעולם אור חדש הוציא מנרתקו מהנץ החכמה שנקדה לו לבקש את הנרדף מן הקודם אל המאוחר). אולי ושמא במלים "שנקדה לו לבקש את הנרדף מן הקודם אל המאוחר" רצונו לומר, שהחכמה האירה לו לראות ולהראות את תהליכי ההשתלשלות מאין-סוף להתהוות העולמות. על-כל-פנים חילוקי-הדעות בין קאלימאני לרמ"ע לגבי היחסים בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק — עורבא פרח! ברם, בדיונו של בניהו כל העניין הזה אינו אלא סניף לקביעת יחסים בין דברי קאלימאני ל'תולדות האר"י', לשם הוכחת קדמותו של ספר השבחים ההוא. בידיון זה חלי ולא מרגיש לילה ויום ענות שרשרת ארוכה של מעשי-להטים, שאיני יכול לעמוד עליהם כאן אלא ברמזות. הנחת-יסוד סמויה של בניהו היא, שכל ידיעה או סיפור על האר"י בסוף המאה ה־טז ובתחילת המאה הי"ז מקורם ב'תולדות האר"י', ואם אין קשר מתאים בין ה'תולדות' ל'מקור' הוא ממציא קשר בפלפולים נפתלים, ואם קיימים ניגודים וסתירות ביניהם אינו מתקשה לטשטש ולמחוק אותם. לדוגמה: הערכת קבלת האר"י לעומת קבלת הרמ"ק בהקדמת קאלימאני, שלא היתה ולא נבראת, מקבילה ל'תולדות האר"י' ובוודאי שאובה משם (עיין שם, עמ' 283), אף-על-פי שאפילו לפי פירושו המוטעה של בניהו הדברים שונים מבחינה סגנונית ועניינית כאחד. ואילו בנוגע לידיעות של קאלימאני על היחסים בין ר' משה אלשיך והאר"י, הסותרות סיפור ב'תולדות האר"י', הפתרון מוכן ומזומן: "קאלימאני מתפלמס עם דעה זאת [שב'תולדות האר"י], שאם לא כן על שום מה היה צריך לומר כל שאמר על תלמידי האר"י וכו' (שם, עמ' 283—284). חד וחלק! אמנם קאלימאני מדגיש, שקיבל את הידיעות על האר"י 'מפי השמועה', ואף בניהו מניח שאת הידיעות על ר' משה אלשיך קיבל מבנו ר' חיים, שהיה שרוי במחיצתו בויניציאה (עיין שם, עמ' 282), ו"אין ספק ששלוחי צפת היו מספרים עליו [על האר"י] נפלאות", ובכל זאת קבע בנימוק 'הגיוני' מוזר ש"כל עוד לא נתגלה מקור אחר בדומה לתולדות האר"י, שהיה נפוץ באיטליה בזמנו, הדעת נותנת שהוא [מקורו של קאלימאני] ספר זה [תולדות האר"י]" (שם, עמ' 117, הערה 3). גם הידיעות בהקדמת הרמ"ע ל'פלח הרמון' על מעלתה היתירה של קבלת האר"י ועל עדות האר"י 'שראה תרי עמודי דנורא' לפני המיטה של הרמ"ק בהלווייתו מקורן ב'תולדות האר"י' (עיין שם, עמ' 107, 117—118), אף-על-פי שבשני העניינים נוסח הדברים שונה בתכלית בשני הספרים, ועל אף העובדה שהרמ"ע קיים קשרים אמיצים

בשורה זו, וכן קונטרסים של ר"י סרוק עצמו וחיבורי הרמ"ע על-פי תורתו, נפוצו גם מחוץ לאיטליה, בעיקר באשכנז ובפולין, ועשו רושם רב. כעבור שנים הגיעו גם מארץ-ישראל כתבים לוריאניים בנוסח ר' חיים ויטאל במספר רב ובהיקף רחב יותר מאשר קודם-לכן, ובהשפעת הכתבים משני הסוגים נתרצחו תהליכי התפשטותה והשתלטותה של קבלת האר"י בתפוצות ישראל.

אך התופעה הפראדוקסאלית, שמחולל 'המהפיכה הרוחנית' בארצות אירופה היה ראש המקובלים הקורדובריאנים, ושהצהרתו המהפכנית על שינוי הערכים בעולם הקבלה הת-נוססה בהקדמה לחיבור שנועד להפיץ את קבלת הרמ"ק ברבים בנוסח מקוצר, אומרת 'דרשני'. בעובדות אלו גלומים סבכי המערכה, שעתידיים היו להתגלות במהלך התפתחותה של קבלת האר"י. בראשית מסע נצחונה היו צפונים בדמותה הרעיונית של הקבלה החדשה המנצחת גרעיני ניגודים פנימיים מתסיסים.⁸

2

הצהרתו של רמ"ע מפאנו על עליונותה של קבלת האר"י, והכרותו שאסור להביא את ענייניה בסמיכות לענייני קבלת הרמ"ק, לא נתקבלו כהוראות בעלות תוקף מוחלט אפילו בחוגי תלמידיו ומקורביו באיטליה, ובוודאי לא הכריעו את הכף בהתמודדות בין שתי הקבלות. ראיות ברורות וחותכות להמשכת קיומן ופועלתן של שתי השיטות זו בצד זו, תוך ראית היחסים ביניהן כבעיה קשה וסבוכה שעדיין לא נמצא פתרונה, נתונות בכתבי ר' אהרן ברכיה ממודינה ובעניינים הכרוכים בכתביו ובהשקפתו. פרשה זו, שהיא בעלת חשיבות מרובה למהלך המאבק בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק לא נתבררה עד עתה בחקר הקבלה, משום שידי חוקרים לא טיפלו ביצירתו הספרותית ובהגותו של חכם זה, מגדולי המקובלים והמנהיגים הרוחניים בדורו באיטליה, ולא נכתב עליו דבר חוץ מציונים

עם חכמי צפת, ולפני פירסום הידיעות ההן נמצא עמו ר' ישראל סרוק במשך שש שנים ובוודאי מסר לו ידיעות על האר"י בשפע. וכל כך למה? משום שצריך למצוא הוכחות לתיזה של בניהו, ש'תולדות האר"י' נתחבר לפני שנה' ובשנת ש"ס כבר היה נפוץ באיטליה. ועיין להלן, עמ' 23–24; עמ' 62, הע' 213.

במאמרו 'על הספר תולדות האר"י' (בספרו: מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובאיטליה, ירושלים תש"ל, עמ' 166–193; להלן: תמר, מחקרים) הציג ד' תמר מערכה מסועפת של ראיות מפורטות, רובן ככולן נכוחות ומדוקדקות, להפרכת חידושיו של בניהו בסוגייה זו. אפשר להוסיף כהנה וכהנה על טענותיו של תמר ועל נקודות-התורפה שהצבעתי עליהן כאן, ובהמשך הדיון אציין כמה פליאות נוספות. לפני שנים רבות העליתי על הכתב בקיצור חלק מן ההשגות שבאמתחתי, אבל מסיבות שהזמן גרמן לא פירסמתי אותן ברבים. אך הדברים שבעין, בביקורתו של תמר ובהערות שבמאמר זה, דיים כדי לערער את בניינו של בניהו שהוקם בעמל רב ולהציגו כהווייתו האמיתית: מגדל הפורח באוויר. משנה ראשונה של חוקרים, ובכללם ג' שלום שהחזיק בה קודם בתקיפות (השווה דבריו הבוטים של שלום, בחינות, ח [תשט"ו], עמ' 84–85, לדבריו המהוססים באנציקלופדיה עברית, כא, עמ' 561–562, וב- EJ באנגלית, כרך 11, עמ' 574–575), לא זוה ממקומה אפילו כמלוא נימה. נוסח 'תולדות האר"י' הוא עיבוד מאוחר ומלוטש של האגדות שבאגרות ר' שלומיל מדרוניץ, בתוספות ממקורות אחרים ומדמינו של המחבר.

8 במאמרי 'גלגולי קבלת האר"י במהלך התפשטותה' אדון על ההתנצחות בין שתי השיטות בתוך-תוכם של חיבורים לוריאניים.

כללים והערות מקריות זעיר פה זעיר שם⁹. אפילו שני ספריו המודפסים, ס' אשמורת הבקר (מנטובה שפ"ד) וס' מעבר יבק (מנטובה שפ"ו), לא זכו לבירור מדעי¹⁰.

9 עיין 'שם הגדולים' לחיד"א ו'אור החיים' לר' חיים מיכל בערך 'אהרן ברכיה'.

10 בבדיקת 'מעבר יבק' (במראי-מקום בהערה זו: מע"י) מצאתי בו דברים בעלי חשיבות מרובה גם מעבר לדינונו. אציג כאן פרשה אחת. חוקרים רבים חיפשו עקבות או הדים של גילויי ה'מגיד' לר' יוסף קארו בספרים שנתפרסמו לפני הופעתו של ס' מגיד מישרים בדפוס ורשמו כל פרט שהעלו בידיהם. חטיבה ראשונה של 'מגיד מישרים' נדפסה בלובלין ת"ו, חטיבה שנייה — ויניציאה ת"ט, שתיהן יחד — אמשטרדם תס"ח; להלן על-פי דפי דפוס אמשטרדם, בקיצור: מ"מ). והנה ב'מעבר יבק', שנתפרסם בדפוס עשרים שנה ויותר לפני ההדפוס הראשונה של 'מגיד מישרים', מצויות במפורש תשע אזכרות של גילויי ה'מגיד', שמונה ברמזיות קצרות ואחת בהבאת מאמר גדול כצורתו במקור שהיה לעיני המחבר. אביא את האזכרות כסדרן, בתוספת ציון מקומן במ"מ ובצירוף קצת הערות. (א) מע"י, יב ע"ב (הקדמת המחבר): "וכן נאמר למהרר"י קארו, כי הרמב"ם יצא לקראתו עם שאר צדיקים שעשה להם נחת רוח בעוה"ז. מ"מ, ויקהל, לד ע"א; לו ע"א. (ב) מע"י, ג ע"א ('שפתי צדק', פ"ג): "וכן הוגד למהרר"י קארו הרבה פעמים את עתיד לאתוקדא על קדושת שמי, שנרמז לו כונת מיתתו, גם שנפטר בשם טוב על מטתו, יעלו חסיד בכבוד". הבטחת ה'מגיד' החוזרת ונשנית בגילויים, שרי"ק יזכה למות בשריפה על קידוש השם, הוסב במע"י על מיתה כוונת קידוש השם, "ובעת מיתתו על יחוד שמו יתן שלמות והארה רבה לכל אופני היחודים שפעל ועשה כל ימי חייו". שד"ל הביא דבר זה דרך-אגב בשם 'בעל מעבר יבק' בדינו על ה'מגיד' של רי"ק ב'ויכוח על חכמת הקבלה', גוריצה תרי"ב, עמ' 126—127. ועיין ר"י צבי ורבלובסקי, *Joseph Karo, Lawyer and Mystic*, אוקספורד 1962, עמ' 97—99, 151—154. (ג) מע"י, יד ע"ב — טו ע"א (שם, פ"ז—פ"ח): "וללהיב לב הקוראים להיות תמיד בה' מבטחם, ובפרט ביום המיתה, בחרתי להציע פה מה שהוגד לאלוף הדור מהרר"י קארו. וג"כ שהתחם גלאנטי בפירוש איכה הנקרא קול בוכים רמז מנו קצת, מכל מקום בפרטותו יתבאר כתר גדולת הצדיקים בעולם העליון. וכה הוגד אליו, אחר שבליל שבת שלשים לאדר שנת שי"ן נאמר לו כי ידבק בה' ותמיד יסדר המשניות ובוה יגדיל השם [י]שיבתו בכמות ואיכות, כאשר היה באמת, נאמר לו: ובחר כל דין אוכל לאתוקדא על קדושת שמי, שזהו יום מיתתו כנוכר, וכל חובך ועוייתך ישתארונו בנורא ותסתלק מתמן כעמר נקי" וכו', עד "בגין דתחזיק גרמך בהאי דרגא ולא תבא לידי חטא ואפילו בהרהור". במפתחות שבסוף הספר רשום: "מה שהובטח מהרר"י קארו מהמגיד לו אחר מיתתו, אשרי הזוכה לכתריה לאורך ימים". מאמר זה, הנמצא במ"מ, א ע"ב—ב ע"א ('שבח הרב'), הובא בקיצור תמציתי בפירוש איכה לר' אברהם גלאנטי בס' קול בוכים, ויניציאה שמ"ט, צח ע"א. על הבאתו שם עמד ד' תמר, מחקרים, עמ' 101—106. ועיין ורבלובסקי, שם, עמ' 128—131. בין מע"י למ"מ מצויים חילופי נוסח רבים במאמר. שינוי חשוב נתון בתאריך. במ"מ רשום: "אור ליום השבת כ"ב לאדר א'". ורבלובסקי קבע בדרך השערה, שזמן הגילוי הוא בין 1541 ל-1547. לפי מע"י נאמרו הדברים בשנת שי"ן. אך תאריך זה מוקשה. 'שלשים לאדר' מכוון בהכרח לאדר א', אבל שנת שי"ן לא היתה מעוברת, ואף בשנה מעוברת לא אדר א' אינו חל לעולם בשבת, ולעתים רחוקות חל ביום ו (באותה תקופה בשנת שי"ח בלבד). עניינו של מאמר זה נזכר ברמזיה גם בס' מגן אהרן לראב"ם, בפסקה המובאת להלן, עמ' 59. (ד) מע"י, טו ע"א (שם, פ"ח): "עוד נאמר לו [לרי"ק] פעם אחרת דמיתבתא דיליה לקבל מתיבתא עילאה, והוסיף להודיעו שכל ישיבה שלומדי' למטה יש דוגמתה למעלה בשמים". מ"מ, משלי כג, (נא) [עא] ע"ב. הנוסח במ"מ: "לקבל מתיבתא דעתיק יומין". (ה) מע"י, יז ע"א (שם, פ"כ): "ונאמר למהרר"י קארו וצ"ל כי כל כך זוכה אדם ביסורין הבאים עליו כשובלים בסכר פנים יפות כמו שזוכה בעשיית מצוה". מ"מ, וישב, יד ע"א. הודעה זו נאמרה בקשר לזכויות אשתו של רי"ק. (ו) מע"י, יט ע"א (שם, פכ"א): "וכששותה [החולה] מים יכוין לשותות מי החסד, וזוהי כונת השתיה שנאמר למהרר"י קארו. מ"מ, ויקהל, לד ע"א. ה'מגיד' שיבח את רי"ק, שבשתיית יין הוא מכוון

ר' אהרן ברכיה היה תלמיד ותיק של הרמ"ע מפאנו ושמע תורה מפיו של ר' ישראל סרוק¹¹. לכאורה מסתבר, שמתחילת המיפנה בהגותו של הרמ"ע הלך ראב"ם בעקבות רבו, ומשנודעו לו רזי קבלת האר"י ראה בהם שיא השיאים בתורת הסוד והתמסר בלב ונפש לטפל בקליטתם ובהפצתם. אך הידיעות המונחות לפנינו, מקצתן גלויות בספרים מודפסים ורובן גנוזות בחיבורים שבכתב¹², מפריכות הנחה סבירה זו. התודעותו לקבלת האר"י גרמה לו מבוכה והטילה אותו בסבכי התלבטות קשה, שלעולם לא נחלץ ממנה לגמרי.

הקדמתו של ראב"ם לס' שמן משחת קדש שבכתב¹³, שנתחבר בשנת שפ"ט, היא מעין סקירה אוטוביוגרפית על התפתחותו הרוחנית ועל מהלך עבודתו הספרותית, והיא תעודה מאירת עיניים להכרת נבכי יחסו לקבלת האר"י. אביא פסקות-פסקות מתעודה זו, על-פי כתב-יד אוקספורד 1854¹², ואברר עניינה של כל פסקה בצירוף השלמות ממקורות אחרים.

כאילו שתה מיין המשומר בענביו, "וכן בשתיית מיא מכיון כאלו את שתי לון ממימי החסד". (ז) מע"י, נו ע"א ('שפת אמת', פ"ט): "וכמו שלמעלה בגן עדן מכריזין מעשיו, כאשר הבטיח מי שהגיד למהר"ר קארו, כדוגמא זו עושים למטה [בהספד על מת]". גילויים רבים מתאימים לציון זה. לדוגמה: מ"מ, א ע"ב-ב ע"א ('שבח הרב'); בשלה, כו ע"ב; ישעיה, סט ע"ב. (ח) מע"א סב ע"א (שם, פכ"ה): "ומעשה רב נמצא כי הוגד שאירע למהר"ר קארו בהכנסו לחצר בית ישמעאלים". מ"מ, בחוקותי, נא ע"א. עיין ורבלובסקי, שם, עמ' 138—139. (ט) מע"י, פו ע"א ('שפת רננות', פ"ו): "ומכניגים [צדיקים שבעוה"ב] מקום כבודם [של צדיקים המסתלקים מן העולם] בגן עדן בכמה מיני בוסמין וחופות, ואפי' בצדיקים שבדורותינו נר' באר היטב ממה שהובטח למהר"ר קארו כאשר הבאנו בחלק א'". מ"מ, יד ע"ב-טו ע"א. עיין לעיל, סי' ג.

העובדה, שר' אהרן ברכיה ידע את גילויי ה'מגיד' לרי"ק בזמן שאפילו בארץ-ישראל עדיין נשמרו בסוד (נראה לי, שכן יש להבין את מליצתו של המהדיר ר' יצחק בינגא בהקדמתו, לובלין ת"ו, ג ע"א, ש'הדברים העתיקים' היו 'סתומים וכמוסים באצרות שחקים, ונתגלה עכשיו לצדיקים'; ועיין שם דברי ר' מאיר מלבוך בהסכמתו), אינה מפתיעה. כתב-היד המתוארכים של גילויי ה'מגיד', שהם כנראה גם הקדומים ביותר בין כתב-היד שהגיעו לידינו, מוצאם מאיטליה: הראשון בכותרת "קונטרסי' להר"ר קארו זצ"ל פה רייו" הועתק ברג'יו בשנת שמ"ד; שניים, כנראה ממודינה, טבועים בחותמת הצנזור משנת 1626, והרביעי נושא חותמת משנת 1628. עיין: ורבלובסקי, שם, עמ' 34—37, 297—299. כל ההעתקים הללו קדמו להדפסתו של 'מעבר יבק'. רג'יו היתה מקום מושבו ופעולתו של רמ"ע מפאנו רוב ימי חייו (עיין להלן, הערה 19), ומודינה היא עירו של ראב"ם. יש להניח, שההעתקים הנ"ל נעשו מתוך קונטרסים שהיו באמתחותיהם של רבנים ושו"דים מארץ-ישראל שביקרו אצל המקובלים האיטלקיים והיגו אותם במסירת כתבים גנוזים לידיהם. יש לציין, שהיו גם קשרים אישיים בין ר' יוסף קארו לרמ"ע ורי"ק מינה את החכם הצעיר לטפל בהדפסת ספרו 'כסף משנה' (ויניציאה של"ד), ואף ראב"ם קיים קשרים אמיצים עם אנשי צפת. עיין להלן, הע' 114. ברור, שבצינורות אישיים כאלה הסתננו לאיטליה גם קונטרסים בקבלת האר"י לפני בואו של ר' ישראל סרוק, והמשיכו להגיע בתחילת המאה הי"ז בורם גובר והולך. הוא הדין בסיפורי אגדות על האר"י, שהתחילו להגיע לאוזניהם של מקובלי איטליה שנים רבות לפני כתיבת איגרות ר' שלומיל ושני דורות לפחות לפני חיבורו של 'תולדות האר"י'. עיין לעיל, סוף הע' 7; להלן, הע' 213. אך הציונים הסתממים בהבאת גילויי ה'מגיד' ב'מעבר יבק' ('נאמר', 'הוגד', 'הובטח') מורים, שבשנת שפ"ו עדיין ראה ראב"ם בפרשת ה'מגיד' דבר נסתר שאין מוסרים אותו אלא בלחישא.

12 הספר נמצא גם בכתב-יד אחרים. הריני מודה להנהלת ספריית בודלי באוקספורד, שבשהותי

ב. מבוכתו של ראב"ם בלימוד קבלת האר"י

1

לאחר הודעת המחבר, שבנעוריו ערך לעצמו קונטרסים של כללי התלמוד וספרות ההלכה¹³, הוא מתאר את התחלת לימודו ופעולתו בספרות הקבלה¹⁴. *3—33:

ואחר איזה ימים לבי התאווה תאוה ללקוט בגנים ולאסוף שושנים מספרי הקבלה, אשר נפשי מאד בהם חשקה, לשבוע מטובם וליהנות מזיו יפעתם, ומעצמי התחלתי לקצר ס' שערי אורה ושערי צדק, ומשם נסעתי לס' תולעת יעקב ואחריו לספר עבודת הקדש מהגבאי אשר בו דרושים שונים, ה"ה באוצרותי כתובים וכמוסים. אח"כ בהיותי בארץ לוג'ו¹⁴ עשיתי קצור לספר הפרדס מראשו ועד סופו, בכל המקומות אשר היה נראה לי שלא דבר בהם ס' העיסים ראשון¹⁵, וכן הוספתי הרבה בהגהות העיסים, ובמקומות קצרות, ופעמים פרשתי כפי השגת ידי המק. ויהי לימים אנה ה' לידי הרבה מעינות מספר אלימה, ומהם סדרתי וקצרתי כללים כללים ושמתיים באמתחות עם שאר קונטרסי, והמלאכה זאת היתה רבה וארוכה קצת¹⁶.

ראשית דרכו של ראב"ם בתורת הסוד היתה מקבלת ספרד לקבלת הרמ"ק. קיצוריו מספרי ר' יוסף ג'קאטילה ור' מאיר אבן גבאי וקיצור ספר אילימה לרמ"ק אינם ידועים. קיצור 'פרדס רמונים' וחלק מהתוספות ל'עיסים רמונים' נשתמרו בכתב-יד בריטיש מוזיאום 833¹⁷. בפתחה ל'קיצור' רשום, שנכתב בשנת ש"א¹⁸. בהקדמה השנייה ל'שמן משחת קדש' נאמר (27), שמספר אילימה הגיעו לידי ד' מעיינות מי"ב מעיינות שבספר, ו"הסקתי מהם כללים כללים, והם כמוסים באוצר[ו]תי".

שם בשנת תשט"ז ניתן לי לעיין ולחקור בחיבורי ר' אהרן ברכיה שבכתב-יד הנמצאים באוצר רותיה, והומצא לי שם תצלום ההקדמות ל'שמן משחת קדש' שהנני משתמש בהן כאן.

13 נשתמרו ממנו בכתב-יד כמה חיבורים בהלכה. החיבור על דרכי התלמוד והפוסקים, כ"י בודפשט—קויפמן 121, הוא בוודאי מן הכתבים שערך לעצמו ולשאר לומדי תורה בנעוריו, כמבואר בהקדמה הקצרה ובראשה התאריך: 'שנת השנ"ד לפ"ק'. כנראה באותה שנה עדיין לא עסק בלימוד הקבלה. כתב-היד הוא אוטוגרף.

*13 שנת הולדתו של ראב"ם אינה ידועה. בשנותיו האחרונות אדון להלן, עמ' 83—85.

14 כנראה התגורר בלוגו זמן-מה. ועיין להלן, עמ' 46, הע' 133.

15 הכוונה לס' עיסים רמונים לר' שמואל גאליקו (ויניציאה ש"א), הנקרא 'ראשון' כנגד המהדורה המתוקנת של רמ"ע מפאנו (מנטובה שפ"ג). עיין תשבי, דמותו של רמ"ק, עמ' קכב, הערה 9.

16 רשימת חיבורי של ראב"ם בתוספת של שטיינשניידר לבן-יעקב, אות ח, 54, עמ' 167, ובתוכם החיבורים שמנתי כאן, מקורה בוודאי ההקדמה ל'שמן משחת קדש'.

17 נוסף לקיצור 'פרדס רמונים' (2—110) שהוא אוטוגרף, וחיבור התוספות ל'עיסים רמונים' (111—124) שנכתבו בידי מעתיק ורובו חסר, נמצאים בכתב-יד זה גם מפתחות הזוהר לראב"ם (125—140), רובם (עד 137) מפתחות ענייניים הערוכים לפי סדר א"ב, ובסופם רשימת מעשיות הזוהר לפי סדר הדפים. בראש שני החיבורים הראשונים הקדמה קצרה לכל אחד. המפתחות נכתבו בידי מעתיק התוספות ל'עיסים', אבל הכותרת שבראשם ("מפתחות מס' הזוהר המצאתי אני הצעיר אהרן ברכיה איש מודי יצ"ו") כנראה כתובה בידי ראב"ם.

18 התאריך רשום בפ"ק: "וזה הכל נעשה בעזר שוכן שחקים בשנת נשי"א א' יהיה לכלם למלך". לשון הפסוק (יחזקאל לו, כב) הוא: "ומלך אחד יהיה לכלם למלך", ושינה את הכתוב לצורך הפ"ק.

2

בהמשך מתוארות התחלת לימודו בקבלת האר"י ותוצאות כניסתו לפרדס הקבלה החדשה.

33—44 :

אחר זה זכיתי לטעום בקצה יערת הדבש מחכמת גורי האר"י מפי הגאון מורי מפאנו וצוק"ל, והייתי בהם כשט בלב ים וכהולך בראש חבל, ולא מצאתי ידי ורגלי בבית המדרש, עד כי זה וזה לא נתקיים בידי¹⁹. ובחרתי להתחיל ולקרוא בעייון קצת בפשט דברי הזוהר והתיקונים, ומהם עשיתי קצור עם קצת פירוש השייך למלאכת והבנת פשט לשונו ואמריו כי נעמו, עם איזה הקדמות הכרחיים לפי המקום והלשון, אך הכל פעלתי לפי דרך בעל הפרדס, ויראתי לנגוע באדרות וגם לא בספרא דצניעותא. וזו עשיתי כי הייתי גבוך בהקדמות חכמת גורי האר"י, הגם כי הרבה כללים ומכתבים כתבתי וקצרתי בעת הייתי לומד בהם בר"י^{19*}, עם הגאון הנ"ל, וגם אחרי שובי לביתי מעצמי הייתי יושב ורוחי בהם וכותב תמיד, ועשיתי פירוש לרוב פרקי יונת אלם²⁰ כפי דעתי הקלושה, ושלחתי אותו ליד מחברו ה"ה הגאון מורי הנ"ל וצוק"ל,

19 השווה הוראות ראב"ם ללימוד קבלת האר"י בספריו (להלן, עמ' 71—72).
 *19 מקומות מגוריו של הרמ"ק וזמניהם אינם מבוררים בדיונים על תולדות חייו. יא"ל וואידיסלווסקי בס' תולדות רבינו מנחם עזריה מפאנו, פטרקוב תרס"ד, עמ' 11—23, ציין לימודו בפירארה, ישיבתו ופעולתו בצעירותו בויניציאה, השמיט כליל את רג"ו והציג את מנטובה כמקום מושבו וכמרכז פעולתו במרבית שנותיו, מתוך קביעה מוטעית שר' יצחק פואה, חותנו של הרמ"ק, היה מרבני מנטובה, ולאמיתו של דבר היה רבה של רג"ו. עיין: א' יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 330—331, 334—335. לפי הידיעות במקורות שונים נראה, שמעוררו עד העשור האחרון לחייו דר ופעל ברג"ו, בהפסקה ממושכת בשנות ש"ל שאז לימד ופעל בויניציאה. פעולתו שם מוזכרת בשנת ש"ס בהקדמתו ל'פלא הרמון' כמעשה שהיה בעבר רחוק 'בימי חרפי'. גם ראב"ם ציין, שרבו פעל בויניציאה 'בבחרותו'. אשמורת הבקר, רסד ע"ב: "והראשון לדבר שבקדושה זו היה מורי הגאון מפאנו וצוק"ל, שהוא בבחרותו התחיל להנהיג בויניציאה בק"ק איטליאני יצ"ו לקום באשמורת". בשנת ש"מ, כנראה בסוף שנות מגוריו בויניציאה, הוא חתום על תעודה בפאדובה יחד עם רב הקהילה ר' שמואל ארקוולטי. עיין פנקסי ק"ק פאדווא של"ח—שס"ג, מהדורת ד' קארפי, ירושלים תשל"ד, עמ' 96—97, 115. בשנת שס"ד נמצא שוב בפאדובה, כנראה דרך ארעי. מדברי ראב"ם כאן אנו למדים, שעיסוקו של הרמ"ק בהוראת קבלת האר"י נעשה ברג"ו. בשנותיו האחרונות העתיק מושבו למנטובה ונפטר שם בשנת ש"פ. עיין: י' בלוי, כתבי הרב יהודה אריה יהודה ממודנא, בודאפט תרס"ו, עמ' 5, הערה 1 (שם ציונים לאיגרות אחרות אל רמ"ק ולמחקרים עליו); עמ' 122, הערה 6; עמ' 146, הערה 1; ובחלק הגרמני עמ' 135; יערי, שם, עמ' 193. יש לתקן טעות שנפלה בפליטת קולמוס במאמרו של שלום, ישראל סרוג, עמ' 224. בהבאת לשונו של ר' יששכר בער איילנבורג בהקדמתו לס' באר שבע, ויניציאה ש"ד, נאמר שם, כי הראשון שהעתיק מגנזי המחבר את פירוש ספרא דצניעותא של ר"י סרוק והפיצו ברבים היה 'החכם השלם כמהר"ר עמנואל (הוא שמו האיטלקי של הרמ"ק) מק"ק מנטובה". אילו ציון זה היה נכון היינו צריכים לומר, שהרמ"ק השתקע במנטובה לפני ש"ד. אך בס' באר שבע כתוב 'עזרא מפאני' ולא 'עמנואל מפאנו', והכוונה למקובל הידוע הנזכר בהקדמה ל'פלא הרמון' בציון 'מורי הר"ר עזרא נר"י איש מנטובה'.

20 הספר נדפס בשנת ת"ח באמסטרדם, אבל היה נפוץ ברבים בכתבי-יד גם מחוץ לאיטליה,

ועכ"ז הייתי מכיר בעצמי שלא הייתי עומד על בורייך של דברים. ע"כ אמרתי טוב לי לעסוק בתחילה בפשט דברי הוזהר, כאשר עיני הקורא יחזנה משרים בהקדמה אשר עשיתי לקצור ופי' ס' הוזהר הנ"ל, ומאד אהנייא לי טרחא זו מדי הגיגי בכל שבת ושבת בפרשה של השבוע בקצור ובפי' ההוא, כי בא בו כלול ובלול בין הקצור והפי' הרבה כללים ולימודים במקרא מועט ובהלכות מרובות *²⁰, ונוסף על זה הקצור מהקצור שעשיתי סביבו, למען כל משכיל דורש ברבים יוכל כרגע למצוא מבוקשו ולאסוף לו חומרים חומרים מלמודים והצעות הצריכים לדרשתו.

בידיעה על לימוד קבלת האר"י בבית-מדרשו של הרמ"ע, שבוודאי ניתן בהוראה סדירה בחוג תלמידיו כפי שנהג קודם בהוראת קבלת הרמ"ק, אין זכר לר' ישראל סרוק. מכיוון שבשנת שס"א, כשנתיים אחרי יציאתו של סרוק מאיטליה, ראב"ם היה שקוע עדיין בקבלת הרמ"ק וטיפל בהכנת קיצור 'פרדס רמונים', ואחר-כך ערך קיצור 'אלימה', ברור שפעולת סרוק להפצת קבלת האר"י לא הגיעה אותו להתרכז בלימודה, ורק לאחר זמן ניסה לחזור לעמקי הקבלה החדשה בהדרכת רבו הרמ"ע. אך החידושים המופלגים, שהלהיבו את לבו של הרמ"ע וחוללו מיפנה בחייו הרוחניים, עוררו בקרב תלמידו ראב"ם מערבולת של תדהמה ומבוכה. מאחר שראה ברמ"ע מורה מוסמך, שאין לפקפק בשיקול דעתו, ביקש ללכת בעקבותיו והשתדל לרדת לעומקה של קבלת האר"י ולגלות את המאור הגדול שבה, אבל לא היה מסוגל למלא את חפצו משום שתזיונות הקבלה החדשה ופטרוניה לסתרי תורת הוזהר לא נתקבלו על דעתו. אף נסיונו לסלול דרך לעצמו בסבכי המיתוס הלוריאני בכתיבת פירוש ל'יונת אלם', שענייניו היו מוזרים ומתמיהים בעיניו, לא הועיל להוציאו מן המבוכה, והגיע לידי הכרה ששערי קבלת האר"י נעולים בפניו.

תוצאת מבוכתו היתה, ש"זה וזה לא נתקיים בידי". בשורת גדולתה ועליונותה של קבלת האר"י הספיקה לערער לפי שעה את אחיותו האיתנה בקבלת הרמ"ק, אבל לא היה בכוחה להקנות לו מעמד בקבלה החדשה, שהיתה זרה לרוחו. לפיכך פנה עורף לקבלה העיונית המביכה וביקש להסתפק בהבנתו ובהסברתו של "פשט דברי הוזהר והתיקונים", בתוספת בירורים רעיוניים תמציתיים להנאתו ולצרכי דרשנים. אך גם בפרשנות קבלית נרתע משימוש ב"הקדמות חכמת גורי האר"י" המביכות והלך "לפי דרך בעל הפרדס". 'קצור ופי' ס' הוזהר', שראב"ם מצא בו מפלט מאימת הנבכים שבקבלת האר"י, אינו

באשכנז ובפולין, כרוב כתבי הקבלה לרמ"ע, ואף זכה להערכה חיובית מופלגת באיגרת של בעל השל"ה מירושלים לר' שמואל מפרעמסלא, שביקש כתבים ללימודה של קבלת האר"י: "תדבק בספר יונת אלם שחיבר האלוהי מהרמ"ע ז"ל, זה הספר ישר בעיני אלהים ואדם, ועל כל פנים רוב דבריו ורובו דרובו הוא אמת ותורתו אמת ואפשר כולם" (ס' גובלות חכמה ליש"ר מקנדיא, בסיליאה שצ"א, בהקדמה). זהו הספר השיטתי המקיף והמעמיק ביותר בקבלת האר"י, שיצא מתחת ידו של הרמ"ע מפאנו. אך לפי דברי המחבר עצמו, המובאים מכתב-יד ב'שם הגדולים' לחיד"א בערך 'יונת אלם', לא היה מרוצה מנוסח 'המהדורות הראשונות' של הספר שהפיצוהו בגניבה שלא ברשותו, ועסק בהכנת מהדורה בתרא מתוקנת. חיד"א מוסיף: "גם שמעתי שיש ח"ב בכ"י". אין ידיעות על השלמת מהדורה בתרא. הספר שהיה בידי ראב"ם, וכן הספר שבדפוס, הוא בוודאי מ'המהדורות הראשונות'.

*²⁰ מליצה זו נמצאת גם במקומות אחרים בכתבי ראב"ם. משמעה: בכמות מצומצמת לקריאה ובעניינים רבים, בבחינת מועט המחזיק את המרובה.

בידינו²¹. אולי מפתחות הזוהר המועתקים בכתב־יד בריטיש מוזיאום 833²² היו נספחים ל'קצור'. הציונים שבכתב־יד אוקספורד 1729²³, שבראשם הכותרת: "פי' על הזוהר מזוהר של המחבר מעבר יבוק", הם הערות על דרך קבלת האר"י שהועתקו משולי ספר הזוהר שהיה ברשותו של ראב"ם, ובוודאי נרשמו זמן רב אחרי החיבור הקורדובריאני המתואר כאן²⁴. חיד"א ראה בבית צאצאי ראב"ם במודינה פירושו לתיקוני הזוהר²⁵, ואולי היה חלק של 'קצור ופי' ס' הזוהר'.

ג. ס' אשמורת הבקר וס' מעבר יבוק

1

בתגובתו המבוהלת של ראב"ם למראה שיטת קבלת האר"י אפשר למצוא הסבר לשתיקתו הממושכת. בדילוג על שנים רבות הוא ממשיך בתיאור ספריו המודפסים, שיצאו לאור בשנים שפ"ד ושפ"ו. 44:

אחר זה לתועלת בני עמי [עש]יתי איזה חדשים לסדר ולחבר סדר המעיר"י שח"ר²⁶, והוצרכתי להדפיסו להפקת רצון השואלים, ואחריו נסעתי לחבר ס' מעבר יב"ק,

21 בס' אשמורת הבקר, ו ע"א, נאמר: "יעויין בזוהר פ' אחרי מות ופ' בלק סוד במצולות ים, וכבר פירשנו אותו בקונטרסים שלנו ברחמי שמים". כנראה הכוונה לקונטרסים של 'קצור ופי' ס' הזוהר'. בשני הספרים המודפסים, ובייחוד ב'מעבר יבוק', מובאים מאמרי זוהר בצירוף ביאורים, ומסתבר שהביאורים כולם או חלקם לקוחים מן הפירוש לקיצור הזוהר. בספרי ראב"ם שבכתב־יד, שנכתבו בשנים שפ"ז–ש"צ, מובא החיבור דגן במפורש. עיין להלן, עמ' 56, הע' 181; עמ' 75–76.

22 עיין לעיל, עמ' 16, הע' 17.

23 דפים 40–45. הציונים מגיעים עד התחלת 'אדרא רבא' (זוהר ח"ג, קכד ע"ב). סיום העתק ההערות, דף או שניים, חסר.

24 אולי בשתי הערות רמזו 'קצור ופי' ס' הזוהר'. 40 (לזוהר ח"א, ריו ע"א): "עיין בקונטרסי פ' מעשה זה דבר נפלא סי' תקל"ח". 43 (לזוהר ח"ב, קפט ע"א): "עיין בפ' הפרשיות פ' תולדות יצחק". אך אין זה ברור, כי לפי ציוני מקורות נראה שחלק ניכר מן ההערות, ואולי רובן הגדול, נרשמו אחרי מותו של ראב"ם. אביא שני ציונים המורים בבירור על זמן מאוחר. 42 (לזוהר ח"ב, קנו ע"א): "בספר טוב הארץ דף ג' ב' כתב וז"ל ומאחר שמשה זכה לבינה" וכו', והכוונה לספרו של ר' נתן שפירא שנדפס בשנת תט"ו. 45 (לזוהר ח"ג, קצד ע"ב): "קבלתי מה חכם ר' בנימין הלוי, שסעודה שלישית עושים בשבת שאירע בו מועד, אבל האמת הוא שאוכלין קמעא, וזהו גטל מיכלא מקמיה, שמשיירים מעט מסעודה שלישית לכבוד האושפיו". ר' בנימין הלוי שהה ופעל באיטליה בשנים תט"ז–תי"ט. עיין: א' יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשי"ד, עמ' 54–57. לפי ציונים מאוחרים אלה נראה לי, שגם הזכרות 'עץ חיים', 'ליקוטי עץ חיים' ומאמרי ר' יעקב צמח אינן מראב"ם אלא מבן חוגו של ר' משה זכות.

25 עיין 'שם הגדולים', ערך 'אהרן ברכיה'; ס' מעגל טוב השלם, מהדורת א' פריימן, ירושלים תרצ"ד, עמ' 92.

26 ב'מעבר יבוק' מביא ראב"ם בקביעות את ס' אשמורת הבקר בשם 'מעירי שחר', על שם החברה במודינה שלצרכי פעולתה ערך את סדר התפילות שבספר, ואילו בס' מגן אהרן שבכתב־יד, שנתחבר לשם הגנה על סדר התפילות שלו, הוא מכונה בקביעות 'אשמורת הבקר'. עיין להלן, עמ' 37.

אשר הודפסו שניהם במנטוב"ה, כי כן צווי[תי] מרבים אשר היו עמי, כנר' בהקדמותיה'²⁷, ולזכות החיים והמתים. ומעולם דרכי שמרתי ולא אט שלא לדבר בחיבורים אלו רק כפי הקדמות ספר בעל²⁸ הפרדס וספר אלימה, אך לא מנייהו ולא מקצתייהו מדרכי גורי הארי.

נוסח השער של הספר הליטורגי הוא: "סדר אשמורת הבקר מחבורת מעירי שחר... הנהיג [המחבר] לאמרו במודינ"ה עם חבורתו ובני גילו בבית הכנסת של בית אביו"²⁹ בשנת שע"ז³⁰, "והוסיף עליו טעם לשבח" בשנת שפ"ב, והובא לדפוס בשנת שפ"ד. ס' מעבר יבק המודפס הוא מהדורה שנייה מורחבת. המהדורה הראשונה הקצרה היתה מוכנה לדפוס ועמדה להתפרסם בשנת שפ"ג, שנה לפני הדפסת 'אשמורת הבקר'³¹, כמסופר בסוף הקדמתו של ר' גרשון קציגין³².

הצחתו של ראב"ם, שגם בספרים אלה קיים את החלטתו ללכת בעקבות הרמ"ק ונוהר בקפדנות משימוש ב'דרכי גורי הארי', נכונה בדרך-כלל הן בהוראות מעשיות בענייני תפילות וכוונות ומנהגים והן ברעיונות קבליים המובאים לביסוס ההוראות המעשיות או להרחבת תחומי הדיון, אבל מצויים בו הריגים בשני השטחים, בייחוד ב'מעבר יבק'. דברי הרמ"ק מובאים הרבה בציון מקורם, בעיקר 'פרדס רמונים' ו'אילימה', וללא ציון מקור, ואף במקומות שאין לו זכר אפילו ברמיזה רוחו מרחפת בחללם של שני הספרים. אך פה ושם צצים ועולים האר"י וגורי האר"י, לרוב בנפרד מן הרמ"ק ולפעמים בכפיפה אחת עמו. הצגת ענייני קבלת האר"י בספרים שהמחבר התכוון לערוך אותם על טהרת קבלת הרמ"ק חשובה לדינינו והדברים טעונים בדיקה וביור.

ב'אשמורת הבקר' מצאתי זכרה המפורש של קבלת האר"י פעמיים בלבד³³. אביא ואברר את האזכרה השנייה, הנוגעת לעניינינו במישרין: הערכת שתי השיטות בתורת הקבלה זו לעומת זו. יא ע"ב:

והנה לגורי האר"י וצוק"ל להם בדרושים אלו³⁴ דברים נשגבים וכוונות בעולם הפרצופין

27 עיין אשמורת הבקר, 'הערה' בראש הספר (ד ע"א) וחתימת הספר (רעא ע"ב—רעב ע"א); מעבר יבק, הקדמת ר' גרשון קציגין (ג ע"א) והקדמת המחבר (יג ע"א).

28 צ"ל בעל ספר. 29 עיין להלן, עמ' 65—66, הע' 230.

30 השנים רשומות בציוני פ"ק. להנהגת סדר ה'אשמורת' במודינה עיין גם מעבר יבק, 'מנחת אהרן', פי"ח, והקדמת ר' גרשון קציגין.

31 'מעבר יבק' נזכר ב'אשמורת הבקר' בדפי רנה ע"א; רנו ע"ב; רסד ע"א; רסו ע"א.

32 ואלו דבריו: "כי זה ימים ושנים, מעוט רבים שנים, הלוח הלכתי... בק"ק מנטובה... להדפיס ספרי ספר קרבן תודה, ובלכתי שמה כמצווה ועושה מרבתי הבאתי עמדי להדפיס... ספר מעבר יבק כאשר היה בראשונה, שלא הגיע לשליש של שלישי ממה שהוא עתה במהותו רב הכמות והאיכות".

33 'הערה' בראש הספר, ט ע"א; יא ע"ב. (דפי ה'הערה' אינם ממוספרים בדפוס.) האזכרה הראשונה: "וקבוץ שמותיהן [צ"ל נשמותיהן] של ישראל החצובו, פירוש גבדלות לבחינת זכר ונקבה, הן בא' מהיכלו' הכסא, כפי דרך האר"י וצוק"ל". עיין להלן, עמ' 57. לפי 'מעבר יבק', 'אמרי נועם', פי"ו (מובא להלן, עמ' 23), השתמש בעריכת תפילות ב'אשמורת הבקר' בקונטרסים לוריאניים ללא הזכרתם. כך כתב גם ב'מגן אהרן' ביתר ביור. עיין להלן, עמ' 53.

34 ענייני י"ג מידות הרחמים בעולמות אבי"ע וכוונות ופעולות תיקון הקשורות בהן.

הנקרא בלשונם עולם התיקון בסדר הויית וצירופין העולות ויורדות למתק הכל בכח גימטריות ונקודות שונות. אשרי מי שזכה לשמש חכמים וברוך שבחר בהם ובמשנתם. ברם גם זו תורת משה [הרמ"ק] היא, כי הוא אמת ותורתו אמת, וכולם דברי אלהים חיים ומר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי, יעלוזו חסידים בכבוד.³⁵

כאן מובעת הכרה במעלתם הגבוהה של 'גורי האר"י' ותלמידיהם בזכות עיסוקם בקבלת האר"י הנשגבה, אבל ראב"ם מדבר עליהם בגוף שלישי ('להם', 'בלשונם') ומציג עצמו כתלמיד נאמן לרמ"ק העומד מחוץ למחנה המקובלים הלוריאניים. הוא רומז כאן לטענתם של בעלי 'חכמת גורי האר"י', שבאה לידי ביטוי גם בניסוחו הזהיר של רבו הרמ"ע בהקדמתו ל'פלת הרמון',³⁶ כי קבלת האר"י שונה במהותה ומעולה לאין-ערוך מקבלת הרמ"ק, באשר רזי 'עולם התיקון' לא נתגלו אלא בקבלת האר"י, ורק היא מסוגלת להורות דרך לאדם ליצור קשר אמיץ בינו לבין האלוהות ולפעול כראוי בכוונות ויחודים. כנגד הבחנה חותכת זו עמדתו של ראב"ם היא, שאין הבדל מהותי בין שתי השיטות ואין יתרון-מעלה איכותי לקבלת האר"י. ההבדלים בינה לקבלת הרמ"ק הם שינויים בטרימינולוגיה ובדרכי-הפעולה, ואם תרצה לומר הם שינויים צורניים חיצוניים בלבד: 'עולם הפרצופין' הידוע גם בקבלת הראשונים, ובכללה קבלת הרמ"ק, 'נקרא בלשונם עולם התיקון', ובכוונות ויחודים הכניסו אמצעי-פעולה שאינם נהוגים בקבלת הרמ"ק, כגון "סדר הויית וצירופין... גימטריות ונקודות שונות", אבל מבחינה מהותית "כולם דברי אלהים חיים ומר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי". בלשון אחרת: קבלת האר"י שיוותה צביון מיתי למערכת האלוהות ופיתחה עלילות דרמטיות בתיאור הווייתה ופעולותיה, אבל לא גילתה תחומי מציאות אלוהית ותהליכים יסודיים שלא היו ידועים לרמ"ק ולא נכללו בתורתו.³⁷

2

ב'מעבר יבק' נזכרים האר"י ו'גורי האר"י' עשרות פעמים, ואם כי גם בספר זה ענייני קבלת האר"י והנהגותיו בטלים בשישים בענייני קבלת הרמ"ק ובענייני קבלת הראשונים המסייעים בידה, אין ספק שניתן כאן מעמד מחוץ בכמות ובאיכות לדמות האר"י ולתורתו. הדיונים בספר זה אינם מצומצמים בנושאי המרכזיים (ידיעות ועצות לחולים, הוראות

35 בהמשך מובאת שם כוונה אחת בשם 'דרושי האר"י'. 36 עיין לעיל, עמ' 9–11.

37 רמ"ק וספריו נזכרים פעמים רבות בביטויים של חרדת קודש. אביא שני לשונות, הראויים לציון מיוחד גם מבחינה עניינית. בפתחה לבירור עיוני ארוך על דרך קבלת הרמ"ק לצרכי כוונות ('הערה', יט ע"א–א ע"ב) הוא כותב, שהדברים המובאים הם "הצעה קצרה לכללות כוונת המצוות והתפלות והייחודים כפי הקדמות ודרכי הקדוש קורדויריו וצוק"ל, ותמיד תהיה לטוטפות נגד פניהם" (יט ע"א). בתיאור מנהג תיקון חצות 'בארץ הצבי תוב"ב' הוא מסתמך על ר' גדליה, בנו של רמ"ק, ששהה ופעל באיטליה, בלשון זו: "באזינו שמענו מפי מגידים מכח הראיה פה באיטליא"ה, בנו של המאור הגדול ריש גלי רזי מארי מדות ה"ה כמוהר"ר משה קורדויר"ר וצוק"ל, שבנו הנזכר היה אוחו בזה מעשה ומנהג אביו, ובכל לילה היה קם ויושב על גבי קרקע להתאבל על צער הגלות" (רמח ע"א). אחר-כך הוא מספר, שר"י סרוק ערך תיקון חצות 'כמה לילות' בביתו, ומוסיף: "אך הסדר שהיה אומר לא ידעתי ולכן לא אכנהו". יש להניח, שר"י סרוק נהג מנהג האר"י והודיע לראב"ם מהו מקור 'הסדר' שהיה אומר, אבל כנראה אותו 'סדר' לא משך את לבו, ולכן לא ביקש לדעת פרטיו ולהנהיגו אלא פטר אותו באמירה מסייגת: 'לא ידעתי ולכן לא אכנהו'.

ליטורגיות וריטואליות לשעת מיתה ולטיפול במתים, תיאורי השכר והעונש הצפויים לאדם בעולם הבא), אלא שלובים בו רעיונות והנהגות רבים שהם מעבר לנושאים הראשיים³⁸. הדברים המובאים בשם האר"י וגורי האר"י מיעוטם בענייני מיתה וקבורה ורובם בעניינים אחרים. המקורות המצוטטים: ספרים מודפסים, קונטרסים בכתב-יד, שמועות בעל-פה. סוגי העניינים הלוריאניים הם: מנהגים והנהגות, כולל תיקוני תשובה³⁹; תפילות וכוונות⁴⁰; אגדות על האר"י⁴¹; רעיונות קבליים⁴². הדברים המעשיים והעיוניים כאחד מובאים תוך הסכמה מלאה ובנעימות של התפעלות רבה, אבל בכמה מקומות מודגשת החובה להעלימם בלשון סתרים. הנה כמה דוגמאות. 'קרבן תענית', פ"ד:

ברם כל טהר ידים יוכל להוסיף אומץ על דברינו⁴³ בכוונות עליונות בהיות ויחודים ותקונים המזיינים ומדשנים לנפש כפי השגת יד, כי אי אפשר לכוין דברים אלו בכתב כי יתארכו הגליונות... וגם גורי האר"י דרשו בהם בפרט כוונות לכל

38 בהקדמת המחבר מתוארים מבנה הספר ומגמותיו המסועפות. ועיין שם, 'שפתי רננות', התחלת פרק לג. אכן היסודות הליטורגיים והריטואליים הם עיקר מהותו של הספר, ובהם השפיע לדורות במישירין ובאמצעות קיצורים וליקוטים. אף פרשה זו לא נחקרה כלל. אציין כאן עניין חשוב הטעון תיקון והבהרה. ב'ספר השירים' לר' משה חיים לוצאטו, מהדורת ש' גינצבורג בהשלמות מאת ב' קלאר, ירושלים תש"ה, עמ' קנד-קסט, נדפס כיצירת רמח"ל קובץ של י"ג תפילות בשם כולל 'תפלה לומר על קברי הצדיקים'. י' אלמנצי מונה 'תפלה לאומרה על קברי הצדיקים' בין כתבי רמח"ל שנתחברו 'על דרך הסוד' מיום שנתגלה לו ה'מגיד' בשנת תפ"ו (כרם המד, ח"ג, עמ' 115). בהערה 41 (שם, עמ' 140) הוא אומר על תפילה זו, שהיא כתובה "בלשון צח ונקי, כ"י אצלי ואצל רבים מבני קהלתנו, אשר עוד היום אומרים אותה על קבר הרופא ר' משה דוד וואלי [מראשי חבורת רמח"ל]... אך רמח"ל לא חיברה אלא על הצדיקים בכלל... ושם לה פירוש ארוך ע"ד הנסתר". בכתב-יד שגינצבורג מצא בו את מחזור התפילות אין שם המחבר, ורק בציון מאוחר באנגלית הרשום בשער בעיפרון נאמר: 'תפלה, מ. ת. לוצאטו'. בכתב-היד לא נמצא פירוש על דרך הסוד. גינצבורג קבע, בהסתמכות מוטעית על אלמנצי, שהתפילות נתחברו בסוף שנת תפ"ו (עיין: ספר השירים, עמ' קנב-קנג). קלאר עמד על הטעות, ועל-פי לשון הפתיחה לתפילה ב ('יוסיף ויאמר לעת הזאת אשר אנחנו בצרה גדולה וסכנה עצומה, מקול תרועת מלחמה" וכו') הגיע למסקנה, שהמועד המתאים הוא שנת 1733. אך לאמיתו של דבר רוב התפילות (ב-ד, ה, ו-ח, יב — פיסקה אחת, יג) הן לקט מ'מעבר יבק' (עמ' מג-מד, נ, נא-נב, נג) בחילופי סדר, בשינויים, בהשמטות ובתוספות. גם התפילה לעת מלחמה נמצאת ב'מעבר יבק' (עמ' נא-נב) בכותרת: 'עוד תפלה על הקבר נתקנה בפירארה', ולפי נוסח ההוראה שם ('ואם היא עת מלחמה יוסיף ויאמר') ברור שאין הכוונה למלחמה מסוימת. איני בטוח, שמחזור התפילות שנדפס ב'ספר השירים' וזה לתפילה שאלמנצי ייחסה לרמח"ל. ייתכן שבעל הציון באנגלית הגיע לזיהוי מוטעה על-פי תיאורו של אלמנצי. בתפילות עצמן אין שום יסודות קבליים ממש, ואני משער שגם התפילות שאינן ב'מעבר יבק' מלוקטות ממקורות ליטורגיים. אף-על-פי-כן אין להוציא מכלל אפשרות, שהמלקט היה רמח"ל והוסיף פירוש קבלי משלו, אבל נראה לי יותר שבידי בני קהילת פאדובה היתה תפילה אחרת, יצירה ליטורגית מקורית של רמח"ל.

39 'שפתי צדק', פט"ו; 'שפתי רננות', פמ"ב; 'קרבן תענית', פ"א, פ"ד; 'מנחת אהרן', פ"ד; 'אמרי נועם', פ"ב, פ"ג, פ"ד, פ"ה, פ"ו, פ"ז, פ"ח, פ"ט(?) , פכ"ב, פ"מ.

40 'שפתי צדק', פ"ט, פכ"ד, פל"ה; 'שפתי רננות', פ"ו, פמ"ד; 'קרבן תענית', פ"ד; 'מנחת אהרן', פ"ו; 'אמרי נועם', פ"ג, פ"ד, פ"ה, פ"ו, פ"ז, פ"ח, פכ"ב.

41 'שפתי צדק', פט"ו; 'שפתי רננות', פ"ט.

42 'שפתי צדק', פל"ה; 'שפת אמת', פ"ו; 'מנחת אהרן', פ"ו. 43 בענייני ערב ראש חודש.

מין תענית ... הנה הנם צמותים בספר בראשית חכמה הקצר ... מלבד קונטרסין רבים ונחמדים אשר הם ביד משכילי עמנו.

'כוונות עליונות' שנמנע מלהעלותן על הכתב הן בוודאי כוונות האר"י. במראה-מקום ל'ספר ראשית חכמה הקצר' (ויניציאה ש"ס) הכוונה לתיקוני תשובה הלוריאניים, שנדפסו שם במהדורה מתוקנת של הרמ"ק מפאנו⁴⁴. 'משכילי עמנו' הם מקובלי איטליה, שהיו ברשותם קונטרסים בקבלת האר"י בכתב-יד. 'אמרי נועם', פי"ג: "וכמה היה זהיר בזה⁴⁵ החכם האר"י ... וכוונת ההיות בנקודות ובגוונים ושאר פרטים המכוונות לזה [להמתקת הדינים] לא אעלם על ספר, והמבין יבין מדעתו ע"פ ההקדמות ומפתחות המסורים בידו". כוונות האר"י המוצגות כאן מפורשות קצת במפתחות לאותו פרק: "(ויכוין בנקודת ההזכרות נקודת קמץ ובקצתם בנקודת סגול ובקצתם נקודת חולם, הכל לפי הענין המתבאר למשכיל מקום מוצא דבריו)". הבקי בכוונות האר"י מכונה גם כאן 'משכיל', ואולי בכינוי זה וכיצא בו מובאים בספר דברים לוריאניים נוספים בהעלמת מקורם. שם, פי"ו:

קרא נא אחי מזה בסוף מעירי שחר שלנו. והעידו גורי האר"י עליו, שהיה אומר בלילי אשמורות עם הצבור הכל מלה במלה, והזהירו שם מאד לומר סדר חרבן הבית בכל לילה קודם הלימוד, ואמרו שכך היה עושה הוא בכוונה גדולה והיה בוכה בו בכל לילה. וכל הדברים והמזמורים, שקבלנו מפי מגידי אמת וקצת מהם ראינו בקונטרסיו, הגם שבא לידנו הלכתא בלא טעמא הכל הכללנו אותם בדברנו שם [ב'מעירי שחר']⁴⁶ ועשינו להם סמוכות כאשר שת אלהים בפינו.

עדות 'גורי האר"י' על רבם לקוחה בוודאי מקונטרס 'מנהגי האר"י' הנזכר בספר פעמים אחדות⁴⁷, שאינו זהה לקונטרס 'מנהגי האר"י' שנדפס בראש 'ספר הכוונות' (ויניציאה ש"פ), ואף אין לזהותו עם אחד הקבצים שנאספו ופורסמו על-ידי מ' בניהו⁴⁸. ייתכן שהיו לפניו קונטרסים אחדים של הנהגות האר"י בכתב-יד, נוסף לשמועות 'מפי מגידי אמת'. לשמועות בעל-פה יש עניין מיוחד באגדה על מות האר"י ('שפתי רננות', פי"ט): "והו ע ד לפני כי תלמידי המקובל אשכנזי וצוק"ל בשעה שרצו להטבילו אחר מותו נשמט גופו מתחת ידם ונשקע במים, ואחר כך צף על פני המים מעצמו". אגדה זו נמצאת ב'אלה תולדות יצחק' לרח"ו וב'תולדות האר"י'⁴⁹. ר' אהרן ברכיה לא ידע על קיום האגדה במקור שבכתב, ולא נודעה לו אלא באמירה. בעובדה זו נתונה סתירה נוספת להנחתו הדמיונית של מ'

44 קונטרס מיוחד בכותרת "תקוני התשובה שדרשו גורי האר"י וצ"ל משמו", ובראשו הקדמת הרמ"ק.

45 בתפילות באשמורת הבוקר.

46 כאן רומז, שהשתמש בקונטרסים לוריאניים בעריכת סדר תיקון חצות ב'אשמורת הבקר', אבל שם לא הזכירם, ואפילו כתב על הסדר שר"י סרוק נהג בו: "לא ידעתי ולכן לא אכנהו". עיין לעיל, הערה 37. ועיין להלן, עמ' 53.

47 עיין מאמר 'אמרי נועם', פי"ב, פי"ה, פכ"ב. גם חלק מן הציונים לעיל, הערה 39, מתייחסים ללשונו של מקורם בוודאי קונטרס 'מנהגי האר"י', שהוא מובא במפורש גם בחיבורי ראב"ם שבכתב-יד. עיין להלן, עמ' 27, הע' 68; עמ' 53, הע' 174; עמ' 73, הע' 259.

48 עיין 'ספר תולדות האר"י', עמ' 309–354.

49 עיין בניהו, שם, עמ' 204–205, 259. היסוד האגדי-הפלאי מופלג ביותר בנוסח 'תולדות האר"י'.

בניהו, ש'תולדות האר"י' היה מצוי באיטליה כעשרים וחמש שנים לפני הדפסת 'מעבר יבק'⁵⁰. אסיים פרק זה ברמיזות לקבלת האר"י העיונית ובקביעת היחסים בין כוונות האר"י לקבלת הרמ"ק ב'מעבר יבק'. הדיון המפורש ביותר ברעיונות מרכזיים של קבלת האר"י, תוך שימוש גלוי ומפורט במונחים המובהקים, נמצא בפרק שעיקרו תיאור שבירת הכלים ותוצאותיה והסברת פעולות האדם בהעלאת ניצוצות בתפילות ובמעשים טובים, ובייחוד בכוונת נפילת אפים⁵¹. רעיונות לוריאניים אלה מובאים בלשון 'לנו הורו גאוני עולם'. מה טעם הוחלפו כאן 'גורי האר"י' ב'גאוני עולם'? כנראה הסיבה היא בכך, שהדברים המובאים בפרק זה מלווקטים מן החיבורים הלוריאניים של רבו הרמ"ע. מצאתי מקורן של שתי פסקאות, שהן רובו של הפרק. הפסקה הראשונה, מהתחלת הפרק עד "וזהו סוד מיין נוקבין הנעשי' ע"י נשמו' הצדיקי'", שכבר ציינתי תוכנה כעיקרו של הפרק, לקוחה מס' יונת אלם, התחלת פכ"ב, ומובאת כאן בשינויים רבים, בהשמטה מכוונת של עניינים חשובים⁵² ובהוספת שלוש שורות. הפסקה השנייה, המתחילה במלים 'המכוין בה כראוי' ומסתיימת במלים 'זוכה לעלות נשמתו תכף בלי עכוב', שעניינה שמונה מעלות הנקנות בכוונת נפילת אפים כראוי, מועתקת בקצת השמטות לשם קיצור מס' כנפי יונה, ח"ב, ס' עב⁵³. נראה לי שגם הפסקה השלישית, מ'עוד בנפילת אפים' עד סוף הפרק, שאובה מכתבי הרמ"ע⁵⁴. ואילו בציון הסתום לפרשת שבירת הכלים בסוד מיתת המלכים בשם 'גורי האר"י' וצוק"ל בהקדמותיהם הראשונות, וכן ברמיזה ל"דרוש עולם התווה עולם הנקודות לגורי האר"י"⁵⁴, הכוונה בוודאי לקונטרסים של מקובלי צפת. גישת המחבר בספר זה ליחסים בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק מובעת בשני מאמרים. האחד הוא בדיון על 'כוונת יחוד' ב'שמע ישראל':

שבתי וראה כי טוב הוא להציע כוונה זו פה כפי דרכי המקובלים, ובפרט כאשר הורנו המקובל קורדואיר"ו צ"ל. וגם שגורי האר"י צ"ל דרשו בו גם הם גימטריאות וצירופים וכוונות נכבדות מאד, נבחר הדרך יותר מפורסם ופשוט כפי רוב יודעי מדע, שהוא דרך הגאון הנזכר [הרמ"ק] יעלו על משכבו בשלום⁵⁵.

מבחינה עניינית עולה קביעת היחסים כאן בקנה אחד עם קביעתם ב'אשמורת הבקר'⁵⁶: 'גורי האר"י' הורו דרכי פעולה מיוחדות ב'כוונות נכבדות מאד', אבל המחבר מעדיף את הכוונות הפשוטות והברורות לפי שיטת הרמ"ק, ש'רוב יודעי מדע' משתמשים בהן. אך הסתייגותו מכוונות האר"י מובעת כאן בנעימה מתונה יותר. במקום אחר נאמר בקשר לכוונות ויחודים בתפילות ובתחנונים:

50 עיין לעיל, עמ' 13, סוף הע' 7; להלן, עמ' 62, הע' 213.

51 עיין מאמר 'שפתי צדק', פל"ה.

52 כל הדברים על יחסי טוב ורע בעולמות אבי"ע הושמטו. אדון בהם להלן. עיין עמ' 31, הע' 76; עמ' 51, הע' 162.

53 טיבו ואופן חיבורו של 'כנפי יונה' מבוררים בדברי הרמ"ע עצמו, שחיד"א הביאם מתוך כתב-יד ב'שם הגדולים' ערך 'כנפי יונה'.

53* ראו מביא הרבה את דברי הרמ"ע בשני ספריו, אבל בעניינים השייכים לקבלת האר"י העלים את שמו ושם חיבוריו.

54 'שפת אמת', פי"ו. 55 'שפתי רגנות', פמ"ד. 56 עיין לעיל, עמ' 20—21.

והרגיל בשודא דמחצדי חקלא בהקדמות האר"י וצוק"ל על ידי הצרופי' והתמורות ברל"א שערים... וכאשר בלבו יקבוץ ויבין בהם בהשכלות אלו, ירעם בקולו נפלאות נתבארו בספ"ר [בס' פרדס רמונים] ויראה עולמו בחייו⁵⁷.

כאן מומלץ השימוש בכוונות האר"י לבעלי קבלה הבקיאים בהן, אבל בניגוד להוראת הרמ"ע שיש להקפיד על הפרדת שתי השיטות זו מזו הורה ראב"ם הלכה למעשה צירופן וחיבורן בשילוב כוונות האר"י עם 'נפלאות נתבארו בספ"ר' של הרמ"ק. על כל פנים אין ספק, שבמעבר יבק' מסתמן שינוי ביחסו של ראב"ם לאר"י ולקבלת האר"י: הם נדונים ללא היסוסים ומוצגים לאות ולמופת תוך הערכה חיובית רבה, אם כי קבלת הרמ"ק מוחזקת בידו כתורת אמת בחכמת הסוד, שאין לזוז ממנה ואין להרהר אחריה. הספר נערך בנוסח המודפס סמוך לפני הדפסתו. בפתחה למאמר החמישי והאחרון, שדברים בשם האר"י מובאים בו ביתר ריכוז והבלטה מבשאר חלקי הספר⁵⁸, צוין שנכתב 'אחר גמר הדפסת הספר'. צעדי הראשונים של ראב"ם להסרת הלוט מעל קבלת האר"י היו כרוכים במחלוקת שפרצה בשנת שפ"ה במדינה, שנדחה בה להגן על כבודם ומעלתם של האר"י וקבלתו, כפי שיתברר בפרקים הבאים.

ד. ס' כנף רננים — פסק-דין לטובת קבלת הרמ"ק

1

בהקדמה ל'שמן משחת קדש' נזכרת המחלוקת במדינה ברמיזות סתומות. 44:

אחר זה נתהוה פה מדינה מקרה של קנאת ה' צבאות, ולהודיע דרכי אלי בקודש הוכרחתי לחבר ספר הנקר' בשם מגן אהרן, אשר מתחלה היה דורך דרך בעל הפרדס והקדמותיו, אך אחרי כן משום מעשה שהיה⁵⁹ הוכרחתי להוכיח במישור לענוי ארץ כי אמת יהגה חכ, ובחלק שני ממנו בא בו דרכים ושיטות גם כפי הקדמות גורי האר"י. וגם כי הם דורשים ברומו של עולם, לא בא שם רק דברים פשוטים כפי הצורך אשר טעם וסיבת החיבור ההוא הלצני (!) לדבר ולהטעים דברי אמת וצדק, כפי השומעים והוגים את דבריו.

ס' מגן אהרן, שנשתמר בכתב-יד מונטיפיורי 459⁶⁰, נכתב בשנים שפ"ז—שפ"ט להצדקת התנגדותו של ראב"ם לס' כנף רננים לר' יוסף ידידיה קרמי (ויניציאה שפ"ז), סדר תפילות

57 'מנחת אהרן', פי"ו.

58 עיין 'אמרי נועם', פרקים יב—יג, יו—יח, כב, מ.

59 המעשה היה גניבת כתב-היד של ס' מגן אהרן מבית-מדרשו של ראב"ם. עיין להלן, עמ' 39.

60 לפנים כ"י שזח"ה 89. בתיאור כתב-היד בקטלוג של כתב-יד מונטיפיורי (לונדון 1904), עמ' 137, רשם הירשפלד בטעות, שהספר נכתב נגד ס' כנף רננים לר' יצחק בן מתתיהו אלטרינו הנמצא בכתב-יד. ס' מגן אהרן מתואר בקיצור ב־Magazin של ברלינר (א 1874), עמ' 99—100) על-פי כתב-יד אחר, שהיה ברשותו של אחד מבני הקהילה במדינה ותיאורו נמסר לעורך על-ידי S. Jona, רבה של מדינה. באותו כתב-יד היה רשום, שכתבת הספר נשלמה בניסן שפ"ח, וציון זה אינו נמצא בהעתק שבידינו. ועיין להלן, עמ' 38 ואילך. בעל המאמר

ופיוטים וקנינות לאשמורת הבוקר בימות החול ובשבתות ומועדים, שהותר לדפוס בפסק-דין של בית-הדין במודינה לאחר שמיעת הטענות והמענות בין ראב"ם לבין גיסו בעל 'כנף רננים'⁶¹. מחלוקת זו היא רבת-משמעות מבחינות שונות. לענייננו נודעת חשיבות מיוחדת להתדיינות על הערכת קבלת האר"י לעומת קבלת הרמ"ק ולהכרעת בית-הדין ותוצאותיה. בפרק הזה אברר את מהלך המחלוקת לפי התעודות שבראש ס' כנף רננים, ובפרק הבא אדון בעניינים שבס' מגן אהרן.

ס' כנף רננים נמסר לדפוס בהסכמות של רבני מודינה, מנטובה, וירונה וויניציאה משנת שפ"ה, הבאות אחרי הקדמת המחבר. אחרי ההסכמה האחרונה רשום (ה ע"ב למטה):

אחרי הדברים האלה היה דבר חד צורבא מרבנן אשר היה חוכך להחמיר על הדפסת החבור הלז, ובאו דבריו ודברי המחבר לפני יודעי דת ודין מעלות הרבנים יצ"ו אשר בעירם וכך גזרו רבותינו⁶².

מהלך המחלוקת בין המערער והמחבר והוראת בית-הדין מתוארים במפורט בתעודה ארוכה (ו ע"א—יא ע"א), ואחריה באות חוות-דעת אישיות של ארבעה רבני מודינה שישבו בדין⁶², בצירוף חוות-דעת מיוחדת של ר' משה ישראל פואה בן ורדימס ושיר בשבח הספר (יא ע"ב—יב ע"ב). התעודה הארוכה המנוסחת בלשון רבים ומדברת בשם 'החתומי מטה' (י ע"ב) מייצגת את דעת בית-הדין כולו⁶³, אבל ניסוחה הוא ללא ספק מעשה ידיו של ראש בית-הדין ר' נתנאל טרבוטו, רבה של מודינה ומגדולי הרבנים באיטליה⁶⁴, וכל הפרטים שבה משקפים את דעתו האישית, כאמור בבירור בחוות-הדעת של יתר חברי בית-

ב" *Magazin* לא ראה את הספר עצמו, ולהשלמת התיאור שקיבל השתמש בתעודות שבראש ס' כנף רננים לר' יוסף ידידיה קרמי. ועיין: מ"א שוליואס, רומא וירושלים, ירושלים תש"ד, עמ' 112—113. בכתב-היד שבידינו רשום שם המחבר בראש דף 1א בכינוי אב"י (אהרן ברכיה יצ"ו). משמעו של כינוי זה נעלם גם מהלברשטם וגם מהירשפלד.

61 בפתיחה לווידוי ליום-הכיפורים שבס' כנף רננים (ע ע"א) כותב המחבר: "והנה בבואי לדור פה מודינ"א שנת השע"ב אנשי שם ותהלה יודעי ספר ומביני מדע זנו עיניהם ממנו, ובראשם ג' ס' הנעלה כמהר"ר אהרן ברכיה איש מודינ"א יצ"ו. אותו וידוי היה אחד מסלעי המחלוקת בין הגיסים היריבים.

62 שם המערער אינו נזכר במפורש, אבל שני ספריו המודפסים של ראב"ם מובאים כמה פעמים כספרי המערער. מכאן שלא התכוונו להעלים את זהותו, אלא הבליעו את שמו מטעמי כבוד. מ' בניהו לא עמד על מניעי המחלוקת ועל טיב הטענות והמענות ובא לידי טעות לומר, שה"התנגדות להדפסת ספרי קבלה" אשר שקעה לאחר הפולמוס על הדפסת הזוהר "חזרה וניעורה כלפי ס' כנף רננים, שנכללו בו תפילות בדרך הקבלה" (הסכמה ורשות בדפוס וויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 112; להלן: בניהו, הסכמה ורשות). אין שום קשר בין ערעורו של ראב"ם על הדפסת 'כנף רננים' לבין התנגדות כללית להדפסת ספרי קבלה.

62: שלושת הראשונים חתומים גם על הסכמות משנת שפ"ה.

63 בניהו (שם, עמ' 105) ייחס בטעות את גילוי-הדעת של בית-הדין לבעל הספר ותיאר אותו כ"תשובה ארוכה על כל טענה וטענה של המערער על הספר". תשובות המחבר להשגות לא הובאו לחוד, אלא נכללו בתעודת בית-הדין. אכן ראב"ם טען, שאב בית-הדין מעל בתפקידו וחיבר את התעודה על-פי הכתבתו של בעל-הדין. עיין להלן, עמ' 36, הע' 93.

64 עיין: ד' קויפמן, *REJ*, 35 (1897), עמ' 256—263.

הדין⁶⁵. הוות-הדעת האישיות נכתבו בתחילת שפ"ז כרשום בהן, אבל פסק-הדין הכללי ניתן בסוף שפ"ה⁶⁶.

בהקדמת המחבר נאמר, שבשנת שפ"ג החליטו האחים אוסיליו במדינה לפתוח בית-כנסת בביתם ו"להעמיד גם הם שם משמרת השומרי' לבקר", ולבקשתם חיבר רי"י קרמי את ספרו 'כנף רגנים'. בהודעה זו רמז, ש'משמרת' האחים אוסיליו הוקמה בזמן שחבורת 'מעירי שחר' בראשותו של ראב"ם כבר פעלה בעיר במשך שנים. המחבר מציין את אופיו הקבלי של הספר, והוא מבליט שבצורת התפילות נקט דרך שונה מן הנהוג בסדרים הליטורגיים בחבורות קודמות. "הן בארצות המערב והן בגלילות איטאליאה": "ואבחר ואקרב לי סדר ראו זה חדש הוא מראשו לסופו בדרך השיר והמשקל". להצדקת חידושו הוא מסתמך על מקובלי צפת (ר' אליעזר אזקרי, הרמ"ק, ר' אברהם גלאנטי ור' אליהו די וידאש), אבל הוא פונה לרבני איטליה שיבדקו את ספרו ויחליטו אם דרכו רצויה ואם יצירותיו ראויות לפירסום. בכמה הסכמות צוין, שהפיוטים וביאורים כתובים על דרך הסוד, ובהסכמת רבני וירונה מצורפת לכך רמיזה תקיפה נגד מערערים: "וכל המערער עליהם תונבא הוא דנקיט ליה ואינו אלא מן המתמיהין". משמע שראב"ם הביע את התנגדותו לפני גמר חתימת ההסכמות, וסיפור המעשה בתחילת תעודת בית-הדין (ו ע"א) אינו מדויק⁶⁷.

קטרונו של ראב"ם מרוכז בשלוש טענות (ו ע"א—ע"ב): (א) אין לומר פיוטים או פזמונים חדשים, כפי שמוכח מעדותו של תלמיד האר"י, המובאת ב'מנהגי האר"י', ש"מורי לא היה חפץ בשום פזמון או פיוט מאותם שסדרו האחרונים, רק מן הראשונים... לפי שנתקנו ע"ד האמת, אך לא אחרונים שלא ידעו דרך הקבלה"⁶⁸; (ב) פיוטים רבים ב'כנף רגנים' בנויים על אגדות הז"ל, ו"לא יאות בדור הזה... לחרוז הזמירות והפיוטים על חוטי המדרשים והאגדות, כי אדם אין להבין משל ומליצה דברי חכמי' וחידות"⁶⁹; (ג) המערער פסל את הווידי הגדול ליום-הכיפורים, הערוך לפי סדר ז' היכלות שבעולם היצירה בציון הפגמים שהחוטאים מטילים בהם במתן אחיזה לכוחות הטומאה בתחומם.

65 ר' יהודה אריה פוייטי כותב: "כאשר דעת החכם הכותב ראשון ברור מללו בה צעת המעשה אשר כתב". דברי ר' דוד לבית דאיינה: "וכל דבור ודבור ראש בית הדין אומר מקודש וכלם ענו אחריו מקודש מקודש". גם בחוות-הדעת של ר' פנחס נסים מרובירה ובראש שיר השבח נקראת התעודה הכללית 'ההצעה', וזה שמה גם בהשגותיו של ראב"ם ב'מגן אהרן'. הוא מביא אותה כחיבור אישי של 'המציע', ואף נותן סימנים אישיים בכותבה, אבל אינו מזכיר את שמו. הזכרת ר' נתנאל ב'הצעה' בגוף שלישי בתואר 'הגאון' היא שיגרת לשון. עיין להלן, עמ' 36—37.

66 כך יוצא מציין זה: "ובספרו ס' מעבר יבק נדפס בשנה הזאת שנת שפ"ו... אמ'... (י ע"ב).

67 דבר זה מסייע לטענות ראב"ם על העלמות וסירוסים ב'הצעה'. עיין להלן, עמ' 36, 46.

68 עדות זו, המובאת גם ב'מעבר יבק', 'אמרי נועם', פכ"ב, נמצאת ב'שער הכוונות' לרה"ו ובהנהגות ר' יהודה משען, כרשום אצל בניהו, תולדות האר"י, עמ' 326, 337. הנוסח שראב"ם הסתמך עליו מתאים ל'שער הכוונות', אבל קרא אותו בקובץ של 'מנהגי האר"י'. עיין לעיל, הע' 47. בתיאור המחלוקת ב-Magazin של ברלינר (עיין לעיל, הע' 60) נאמר, שראב"ם הביא את העדות בשם תלמיד האר"י ר' משה די טראני. ציון זה אינו הולם לא את המבטי, בן-דורו הזקן של האר"י בצפת, ולא את נכדו ר' משה מטרנאי השני. ואולי צ"ל ר' יוסף בן משה די טראני, שאמנם לא היה תלמיד האר"י אבל הביא דברים בשמו. עיין: בניהו, שם, עמ' 367—368.

המחבר הסתמך⁶⁹ על 'הקדמות החכם בעל ספ"ר' ועל דברי תלמידו ר' אברהם גלאנטי ב"ספר קינת סתרים בפסוק נחפשה דרכינו ונחקורה"⁷⁰, והמערער "שאגה לו כלביא": קביעת מקום ההיכלות בעולם היצירה מנוגדת לדעת האר"י⁷¹, ה'מצי' ההיכלות בעול' הבריאה אשר לא יגורנו רע... אשר טמא לא יבא אל הבית אפילו דרך המדורין, ו"אחרי אשר נגלו אלינו האלקים והנה כפיר אריות שואג לקראתנו, החכם אשכנזי צוץ"ל, איך העז "האיש הפייטן הלז להכניס ולהוציא הדלטוריא [כוחות סטרא אחרא] במקום עוז וחדוה", ואיך התיימר להכריע במחלוקת בין שני המאורות הגדולים בחכמת הקבלה?⁷²

69 עיין 'כנף רננים', ע"א, בפתיחה לוידיו.

70 איכה ג, מ. עיין: קול בוכים, ויניציאה שמ"ט, עא ע"א—עג ע"א. לדעת הרמ"ק עיין: 'פרדס רמונים', שער ההיכלות (כד), פ"ט.

71 עיין 'עץ חיים' לרח"ו, שער כסא הכבוד (מו); 'לימודי אצילות' מבית מדרשו של ר"י סרוק, מונקאטש תרנ"ז, ה"ב, כד ע"ד—לג ע"ד. (אותו חלק ב'לימודי אצילות' מועתק כולו בס' עמק המלך לר' נפתלי בכרך, שער עולם הבריאה, פ"ג—פ"ז, קסח ע"ב—קעה ע"ג, ללא ציון המקור, בנוסח מתוקן ובתוספות רבות וארוכות שכנראה גם הן נמצאו בנוסח 'לימודי אצילות' שהיה לפני המחבר; כאן אציין מראה מקום לפרק שב'עמק המלך' שאינו נמצא ב'לימודי אצילות' שבדפוס, ועיין להלן, הע' 179.) טענת ראב"ם, שלפי האר"י ההיכלות שבזוהר מקומם בעולם הבריאה, נכונה לפי נוסחי הרח"ו וסרוק כאחד. מה שאין כן לגבי יחסי הקדושה והטומאה בעולמות. לפי קבלת האר"י המקורית ניתנת דריסת רגל לקליפות בעולם הבריאה, ויש להן אחיזה אפילו בתחומים מסוימים של עולם האצילות, כפי שביירתי במפורט בספרי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים תש"ב, עמ' סג—עט (להלן: תשב"י, תורת הרע), ובכך צדק המשיב ר' משה ישראל פואה, שאדון בתשובתו להלן (עמ' 30—31). אך טענתו של ראב"ם נכונה על-פי נוסח סרוק, שבו מודגשת הרחקת הקליפות מעולם הבריאה. עיין 'עמק המלך', פ"ו, קסט ע"א. בעניין זה, כמו בעניינים רבים אחרים, ניכרים בקבלת ר"י סרוק עקבותיה של קבלת הרמ"ק. עיין בספרי הנ"ל, עמ' סה—סו, הערה 11.

72 עניין מקום ההיכלות הוצג גם במקורות אחרים כבעיה חשובה השנויה במחלוקת בין האר"י לרמ"ק. תעלומות חכמה ליש"ר מקניא, נו ע"ב: "ויש חילוק בין שני אריות ע"ה, שהרב האשכנזי כותב שההיכלות הם בבריאה, והקורדוור"ו אמר שהם ביצירה". משפט זה נמצא ב'ביאור שעשה א' מהגדולי' על מאמר 'סדר האצילות' לר' שמשון ב"ק (שם, נה ע"א). לדעת שלום, שטר ההתקשרות, עמ' 156, בעל הביאור הוא רמ"ע מפאנו. ועיין להלן, הע' 285. בטידור השל"ה 'שער השמים', פירוש 'ברכו' בשחרית, נאמר: "ואלו ההיכלות הם בבריא", כמו שגילה רז זה האלקי האר"י ז"ל. הגם שהרב הגדול מהרמ"ק ז"ל בס' הפרדס רוצ' להוכיח שהם ביצירה, דברי האר"י אמתיים הם ומוסכמים, וכן מוכח בקבלת הגאונים כפי אשר הועתק בדברי המחברים, ומה שמהרמ"ק ז"ל רוצה להוכיח מכה סברא... אין ממש בהם... ומבואר למבין, ואין להאריך שהאמת יורה דרכו". ב'הגה'ה' המתקן את הדין: "ק ב ל ת י שההיכלות ההם שעסקנו בהם המוזכרים בזה המאמר שהעתיקתי מפ' פקודי הם בבריא", ואלו ההיכלות המוזכרות בזוהר פ' בראשית הם למטה מהם והם ביצירה, ושם צדקו דברי מהרמ"ק ז"ל". ועיין שם פירוש 'מאורות נתן סביבות עזו'. דברים אלה נכתבו על-ידי מקובל מתוך, שגם לאחר שהצטרף לחכמי קבלת האר"י בארץ ישראל החזיק גם בקבלת הרמ"ק והסתמך הרבה על ספריו. סמוך לזמן כתיבת סידור השל"ה נפסק הדין במדינה, שדעת הרמ"ק בעניין ההיכלות אמת ויציב. גם ר' משה זכות, נושא דבריה של קבלת האר"י בדור שלאחר ראב"ם, ראה בקביעת מקום ההיכלות נושא מרכזי. לפני ביאור לשונות זוהר במסכת ההיכלות שבפרשת בראשית (ת"א, לח ע"א—מה ע"ב) בס' 'יודעי בינה, ערך בירור מקיף בכותרת 'היכלות' על-פי כתבי קבלת האר"י. בתחילת המאמר כתב (מב ע"ב): "אמו, לא עת לחשוף לה' במקום שיש הילול שמו, ולכן אודיעך סדר נכון להכניסך לטרקלין עלאין לדעתך מקומם איה". בסיום הביורר נאמר (מג ע"א): "וגם מה שכתב על זה הרמ"ק תמצאנו בפרדסו שער ההיכלות והתמורות,

על אחת כמה וכמה גדול עונו מנשוא באשר הרמ"ק עצמו הביע דעתו בזהירות מסייגת בעניין ההיכלות שבזוהר⁷³.

2

הטענה השלישית הרחיבה את תחומי הדיון מעבר לשאלות פרטיות על הדרך הרצויה בחיבור תפילות ופיוטים ועל תחום קיומם של ההיכלות, ושימשה יסוד לוויכוח נוקב על מעמדן של קבלת האר"י וקבלת הרמ"ק זו לעומת זו. חברי בית-הדין התנצלו על חוסר בקיאותם בתורת הקבלה. ב'הצעה' כתוב: "ואנחנו לא נדע מה נעשה, כי בכל הדבר הקשה אין לנו עסק, כל שכן עשק, ורובא דרובא לא נהירן בשבילי דשמיא אפילו כסומא בארובה" (ו"ע"ב); "ועם כי היתה קריאה [בוידוי הקבלי שבספר] אשר שגבה ממנו, דלאו ממחצדי חקלא קדישא אנן" (י"ע"א). בחוות-הדעת האישית אומר ר' נתנאל טרבוטו: "ועם שבנסתרות אין לי חלק, שלא למדתי מקדושים ושותא דהחכם האר"י ובעל הספ"ר לא גמירנא" (יא"ע"ב). אך הכרת חולשתם בהבנת ענייני הקבלה לא הרתיעה את הדיינים מהוצאת פסק-דין, תוך התייעצות במקובלים מוסמכים ("ועל שלא שמענו שאלנו את פי כל עובר ושב ויושב בשער מלכו של עולם"), אבל בעיקר על יסוד עיונם בספרים ("והשאר נטלנו בלבנו ללמוד סתום מן המפורש, ודיו"). בית-הדין מציין כלל משפטי, "שאין לפסוק הלכה אלא במחלוקת ענין מצו' ממצות התורה, לא בדעת מן הדעות הסמוכות על המדרשות וההגדות" (י"ע"א), אבל למעשה נטל לעצמו זכות ואחריות לפסוק הלכה בענייני אמונות ודעות, וההתדיינות על הפיוטים והוידויי שב'כנף רבנים' קיבל צביון של משפט אידיאולוגי מובהק. ההכרעה העקרונית של בית-הדין היא, שעל אף חילוקי-הדעות הנראים לעין אין בין האר"י לרמ"ק אלא מחלוקת מדומה בלבד. הנה הקביעה הכללית, שעניינה חוזר ונשנה בחוות-הדעת האישיות:

וכי שמענו אומרים שחכמת הקבל' הקדושה היא נשמה ואמתה של תורה, והיא תקרא בפי כל בני הנביאים חכמת האמת, ומשה [הרמ"ק] אמת וקדושת האר"י זצ"ל בכוהניה הללו בשערים מעשיה. לא הרי האר"י כהרי הקורדוור"ו, הצד השווה שבהם שכלם נאמנו לחכמי האמת והצדק הנגשים אל ה' ויקדשו על דבר אמת, לכל הסודות והמופתי אשר עשה מש"ה והאריא"ל לעיני כל ישראל ידענו נאמנה שהגזרה אמת שהאמת לא יחלוק על האמת, ומר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי (י"ע"א).

בית-הדין הביא ראיה משני מקובלים לאישור דעתו, שהניגודים בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק אינם אלא פנים שונות של אמת אחת. הראשון הוא הרמ"ע מפאנו:

אפס כי כאשר מראש דברנו אין כאן מחלוקת כלל ועקר, תא חזי מאן גברא רבא קא מסהיד עלה, ה"ה הגאון המופלא מפאנו וצוק"ל אשר נתגדל בתוך

אך צא"ל שהוא ז"ל סבר שההיכלות הם ביצירה, וקבלת האר"י זלה"ה שהם בבריאה ומינה לא תזוע".

73 ראב"ם ראה ביטוי לזהירותו של רמ"ק בשאלה זו בציונו בראש שער ההיכלות: "ואין בענין ההיכלות האלו ענין מחודש מחלק העיון כלל, זולת העתקות לשון ספר הזהר בקיצור מופלג כפי האפשר ביכולת". ועיין להלן, עמ' 58.

הפרדס ומגויות האר"י רדה דבש כי יצק מים העליונים ע"י תלמידיו, שבהקדמת פלח הרמון שלו שם שם לנו חופה לכל צדיק וצדיק [לרמ"ק ולא"י], וסדר הבדלות רק הוא מונה, א"כ אין ההפרש אלא בדרכי' ללכת אל עיר אלקים אלקינו (י ע"א) — ע"ב).

המקובל השני, שבית־הדין מצא בדבריו סיוע לפסק־דינו, הוא המערער ראב"ם עצמו:

ובדף יא ע"ב [ב'אשמורת הבקר] אמר והנה לגורי האר"י וכו', עד ברם גם זו [קבלת הרמ"ק] תורת משה היא, כי הוא אמת ותורתו אמת וכלם דברי אלקים חיים, ומר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי, יעלוזו חסידים בכבוד (י ע"ב).

בהסתמכות בית־הדין על דברי הרמ"ע נמנעו מהבאת דבריו, ובהסברה מטשטשת ייחסו לו דעה רחוקה מעמדתו המובעת בהקדמה ל'פלח הרמון', שמשמעה הוא העמדת קבלת האר"י במדריגה גבוהה ביותר השונה במהותה ממדריגת קבלת הרמ"ק⁷⁴. לעומת זה מאמרו של ראב"ם הוא משענת חזקה, ולפי פשוטו של מקרא ההכרעה ההרמוניסטית של בית־הדין אינה אלא ואריאציה מורחבת של רמיות ראב"ם ב'אשמורת הבקר'⁷⁵.

בקביעת אמיתותו ותוקפן של שתי הקבלות במידה אחת ובמעלה שווה סולקה ממילא התלונה הפרטית על הווידי לפי סדר ההיכלות. בית־הדין בדק את הווידי 'משער לשער', ומכיוון שמצאו "כתוב סדר ההיכלות בודוי זה כפי אשר העתיק הקדוש בעל הספ"ר בשעריו ותלמידיו אחריו" (יא ע"א), ללא תוספות וללא השמטות מבחינה עניינית, אין שום טעם "לערער ולפקפק ולאסור... כי בטל האיסור מעקרו" (י ע"ב). קבלת הרמ"ק היא מקור נאמן, "ומשה כתב ספרו, וטבא הוא טבא הוי טבא ליהוי" (יב ע"א), וההולך בדרכיו ראוי לשבח, "ואם האר"י וגוריו דרך אחרת אתם, מלתנו כבר אמור' דמר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי" (יא ע"ב). גם להסרת לעז מן הווידי הביאו ראיה מן הרמ"ע: "כאשר שמענו שאחד מתלמידי תלמידיו [של האר"י], ה"ה הגאון מפאנו זצוק"ל, מאז ראה ופשפש ומצא בוידי הכנף רגנים דברים טובים ולא זו מחבבו" (ח ע"א). ושוב הסתייעו בדברי ראב"ם עצמו. ב'הצעה' הובאו שלושה מאמרים מ'אשמורת הבקר' וארבעה מ'מעבר יבק', שבהם דן ראב"ם בהיכלות וקבע מקומם בעולם היצירה כדעת הרמ"ק. החשוב שכולם הוא הודעתו ב'אשמורת הבקר', רנט ע"א, שביקש לחבר וידוי קבלי, ומשך ידו מעשייתו "יען כי לא רבי' יחכמו ויהיה להם כדברי הספר החתום". בית־הדין מצא, שהווידי שעלה במחשבה היה מתוכנן כמתכונת הווידי של רי"י קרמי ועל־פי המקורות הקור־דובריאניים שהשתמש בהם. אין הוכחה טובה מזו לביטול טענותיו של ראב"ם, כי 'הודאת בעל דין כמאה עדים דמי' (י ע"ב).

3

התעודה האחרונה בראש 'כנף רגנים', המלצתו של ר' משה ישראל פואה על הספר, היא בעלת חשיבות מרובה לענייננו. תעודה זו נכתבה לבקשת ראש בית־הדין והמחבר, שיחוהו דעתו על הווידי. הדין ובעל־הדין פנו אליו משום שנודע כמומחה לקבלת האר"י, בזכות

ביקורו במעונות 'גורי האר"י' בדמשק ובצפת, כפי שמתברר מתוך התעודה. חכם זה כותב על הווידי בשבחים מופלגים, ובהנמקת תמיכתו בפסקי הדין נאמר:

הוידוי ההוא מיוסד על אדני חכמת הקבלה... ולא מבעיא ששמר הכוונה לדרכי הרב האלהי קורדואירו זלה"ה, אלא גם לדרכי האר"י ז"ל... נכונים דבריו... שאין בתוכו אפילו שמץ דבר מה שיהיה נגד הדרכים העמוקים ההמה... ולמה שזכני האל לטעום בקצה המטה צוף דבש נעם אמרי בינה מגורי האר"י זצ"ל בעיר דמשק ובגליל העליון תוב"ב, גם שלא לקקתי מרבתי אפי' ככלב המלקק מן הים, מ"מ שפר בעיני פתגמא לדבר על כל לב חכם ומבין מדעתו מה ששמעתי מפיהם ז"ל, וגם ארשום בכתב אמת הכמוס אצלי מפני כתבם.

לשם אישור דעתו, שבעל 'כנף רננים' לא סטה כלל "מדרכיהם של שני המאורות שהיו גדולי' בדורם כרשב"י בדורו" והפגמים שמנה בווידי שרירים וקיימים "הן שנדרוש ההיכלו' בעול' היציר' או בעול' הבריאה דהא והא איתא כמבוא' בהקדמות", הוא מביא קטע מ"דרושי אבי"ע להאר"י זצ"ל אות באות מלה במלה". הקטע המועתק בא להראות, שבכל עולם מעולמות אבי"ע טוב ורע שרויים במחיצה אחת, וההבדלים בין עולם לעולם הם ביחס הכמותי בין הטוב לרע ובאופני המגע ביניהם⁷⁶, ומכאן שהגברת כוחו של סטרא אחרא בעטיים של חטאים פוגמים אפשרית גם בעולם הבריאה. הכותב מציין, שהדברים המובאים צריכים ביאור ואינם מובנים כראוי אלא "אצל אותם שבאו בסוד השם וזכו לדרושים אחרים, כגון דרוש העקב ודרוש בריאת המלכות ומיעוטה" (יב ע"א—ע"ב).

כאן לפנינו עדות מאלפת מכלי ראשון על דרכי הפצתם של כתבי קבלת האר"י בחוץ-לארץ. באיגרת ר' שלומיל מדרזניץ לר' יששכר בער מקרמניץ מתחילת שס"ז נאמר, ש"כדי שלא לעבור על החרם שגזרו חכמי צפת תוב"ב לבלתי תצא מזאת החכמה של האר"י ז"ל לח"ל, לכן לא יכולתי לגלות לכ"ת מענין הזה יותר"⁷⁷. באיגרת ללא תאריך, שאף היא

76 הקטע נמצא כמעט מלה במלה ב'עץ חיים', שער סדר אבי"ע (מז), פ"ד, וזה לשונו ב'כנף רננים': "גם בזה תבין מה שכתב בתקונים, כי אצילות רבו טוב ומעוט רע ואותו המעוט אינו מתערב עם הטוב, ובבריאה חציו טוב וחציו רע ואינם מתערבים יחד, וביצירה חציו טוב וחציו רע ומתערבים, ובעשיה רובה רע ומעוטה טוב והרע מעורב עכ"ל". ר' משה פואה לא ידע, שסוד כמוס זה נמצא ב'יונת אלם' לרמ"ע, פכ"ב, בצדה של דעה מתונה יותר. שם נאמר: "הקליפות 'מורוב' בעולם העשייה ומעורבת טוב ברע ורע בטוב", בעולם היצירה 'הקליפ' מחצה על מחצה קרוב' אל הטוב לא מעורב", בעולם הבריאה 'הקליפ' מועט ורחוקה מן הקודש", ועולם האצילות 'כלו טוב ואין רע כלל'. לפי 'שטה אחת': "עולם האצילות רובו טוב והמעוט לא כן, ואף בבריאה שהן מחצה על מחצה לא יתערבו בו כלל, רק ביצירה החצאים מעורבים, וכ"ש בעשייה שמעוטה טוב". רמ"ע לא היה מרוצה ממתן מעמד לסטרא אחרא בתוך העולמות העליונים והוסיף הערה מסייגת: "והמסתבר שלא נאמרו דברים הללו רק אחרי שירדו העולמות כולם על חטאים, והם הגורמים ליתן האמור של זה בזה". ראב"ם הרחיק לכת בהסתייגות והשמיט את כל העניין בהעתקת המאמר שבי'יונת אלם' שדברים אלה משולבים בו, כפי שצינתי לעיל, עמ' 24, הערה 52. ב'כנפי יונה' לרמ"ע נדונים יחסי הקדושה והטומאה לגבי העולמות שמתחת לאצילות, ושם נקט את הדעה המתונה בלבד. עיין שם, ח"ב, סי' יז; ח"ג, סי' גב, סז, פג. בספרי, תורת הרע, עמ' סג—סה, הבאתי וביררתי את הדעות השונות המצויות בכתבי קבלת האר"י בפרשה זו. 77 תעלומות חכמה ליש"ר מקנדיא, מב ע"ב.

נכתבה כנראה בשנות ש"ס, כתב ר' שלומיל: "ומסתפינא שמא אעבור ח"ו על דעת רבותי אשר בא"י מן זמן ח' שנים שלא לגלות סודות האר"י ולה"ה ח"ו"⁷⁸. בשנות ש"פ כתב בעל השל"ה מירושלים לחברו בפולין, שאינו יכול להמציא לו כתבים בקבלת האר"י כמשאלתו,

כי יש חרם קדמון מכל החכמי שבא"י שלא לגלות מחכמת האר"י לח"ל, ואלו האנשים שהביאו קונטרסים לח"ל כחשו וגנבו ומעלו בחרם, אבל הירא את דבר ה' חלילה לו לעבור על החרם הגדול הזה⁷⁹.

באותו זמן פירסם חכם באיטליה בדפוס, ללא חשש מאשמת הפרת החרם, שהביא עמו גנזי נסתרות בקבלת האר"י שנמסרו לו בעל-פה ובכתב בצפת ובדמשק. אמנם מדבריו יוצא, שנמנע מלהפיץ את הכתבים ברבים, אבל בשעת הצורך ניאות לגלות קצת רזים המצויים בהם, ויתכן שמסר גם העתקים לבעלי 'לב חכם ומבין מדעתו'. לדעתי ר' משה ישראל פואה הוא ר' משה פואה, שבבואו מארץ-ישראל לאיטליה לפני שנת שס"ז סייע בידי החכמים שפסלו את המקווה ברוויגו, תוך הסתמכות על חכמי צפת שנשא ונתן עמהם בשאלת המקווה⁸⁰. בהתאם להנחתי סבור אני, שחכם זה עלה לארץ-ישראל שנים אחדות קודם לכן, אולי על מנת לחזור לאיטליה, ובשובו הביא עמו את הכתבים הלוריאניים שזכה להשיגם⁸¹. אך הודעתו, שגם 'בעיר דמשק' למד 'מגורי האר"י וצ"ל', טעונה בירור. בשנות ש"ס ישב ר' חיים ויטאל בדמשק, ולפי הידיעות שבידינו סירב לגלות דבר מסתרי תורת האר"י שהיו סדורים אצלו בעריכתו⁸². ובכן כיצד למד ר"מ פואה קבלת האר"י 'מפהם'?

78 לקוטי ש"ס, קארעץ תקמ"ה, כג ע"ב. התחלת האיגרת ושם מקבלה חסרים. על אף הצהרות ר' שלומיל, שאינו רשאי לגלות סודות האר"י, הרי באיגרת זו (כג ע"א—כה ע"א) שרובה ככולה דברי קבלה מסר לשואל חטיבות הראויות להתכבד. עיי' : שלום, 'ישראל סרוג', עמ' 235—236; בניהו, תולדות האר"י, 44—45. 79 גובלות חכמה ליש"ר, הקדמה. בניהו, 65—66.

80 בהוספה לס' מקוה ישראל ליהודה בן משה סאלטרו מפאנו, וינציאה שס"ז, פד ע"ב, נאמר: "וגם הגיעו פה וינציאה פסקים וחתימות מגאוני ורבני צפת תוב"ב, ואחד מהם כפי הנשמע מהגאון הרב הגדול כמהר"ר יעקב אבולעפיא גר"ו ר"מ בדמשק, שכלם השיבו על שאלותי ששלחתי להם וכלם פוסלים... כמו שהעיד הקצין האלוף כמהר"ר משה פואה גר"ו שזה ימים בא מא", ובדידיה הוה עובדא שפלפל עמהם דין זה... והנה זה כמו עשרה חדשי שמענו בודאי שהגיעו פה הפסקים הנ"ל מצפת תוב"ב...".

81 יערי, מחקרי ספר, עמ' 338—339, 341, הציג את 'משה פואה' לחוד ו'משה ישראל בן וורדימס פואה' לחוד, ובספרו, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 250, העלה את האפשרות ש' משה פואה בא לאיטליה בשליחות הקהילה האיטלקית בצפת. אך לא שם לב לעובדה, שגם ר' משה ישראל היה בצפת. להשמטת השם 'ישראל' אין שום משמעות, והראיה שבתשובת ראב"ם ב'מגן אהרן' הוא מכנה את בעל חוות-הדעת 'משה פואה' סתם. עיי' להלן, עמ' 50. לזהותו של רמ"י פואה ברור, לדעתי, כי יערי צדק בקביעתו שהיה אחיו של ר' יצחק בן ורדימס פואה, חותנו של הרמ"ע, ולא נכדו כהנחתו של ש' סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 532, הערה 503 (להלן : סימונסון, תולדות).

82 ר' שלומיל כתב ('תעלומות חכמה', מו ע"א): "הכל הוא גנוז וטמון ומכוסה אצלו, ואין כח ביד שום חכם מארץ הצבי שיכול עמו שיגלה לו סתרי תורה, והוא אומר שאינו רשאי לגלות אלא למי שיתנו לו רשות מן השמים עליו". ר' ישעיה הלוי הורוויץ העיד ('גובלות חכמה', הקדמה): "והוא ז"ל לא היה מגלה בחכמה לשום אדם, רק עשה חיבור מופלג נקרא עץ חיים, וצווה בעת מותו שלא יבא הספר לדפוס ולא יועתק, רק נתן רשות למי שירצה ללמוד ממנו בביתו רשאי".

ו'מפי כתבם' של 'גורי האר"י' בדמשק? אפשרות אחת היא: בני חבורתו של הרח"ו בדמשק לא עמדו בהקפדה גמורה על העלמת הכתבים הגנוזים, ואולי גם הרח"ו עצמו נתן רשות למבקרים 'מיוחסים' לעיין בהם.⁸³ אפשרות אחרת: היו בדמשק מקובלים לוריאניים, שלא היו כפופים למרותו של רח"ו והיו מוכנים לגלות רזי האר"י למי שהיה ראוי והגון בעיניהם.⁸⁴ לפי שמות דרושי האר"י ורסיסי ענייניהם הנזכרים בחוות'הדעת של ר' משה ישראל פואה מסתבר שהכתבים שבידו היו מסוג כתבי ר' חיים ויטאל.⁸⁵

83 שתי ידיעות מסייעות להנחה, שר' שלומיל ובעל השל"ה הגויזמו בניסוח סיורבו של הרח"ו ללמד קבלת האר"י בשנים שגר בדמשק. בס' קורא הדורות לר' דוד קונפורטי, מהדורת קאסל, מב' ע"א, מדובר על קיומה של חבורת רח"ו בדמשק ללימוד קבלה ושלשה מקובלים מאנשי החבורה נקובים בשמם. בס' צידה לדרך לר' יששכר בער איילנבורג, פראג שפ"ג, מובאת אחרי הקדמת המחבר איגרת חכמי צפת, שבה הוזמן הרב איילנבורג לכהן כראש ישיבה בצפת, ושם נאמר: "וגם פה יזכה לחכמת הקבלה מהמקובל הגדול האלהי מקור החכמה מזהר"ר יצחק לוריא ע"ה, ובפרט שקרוב לנו המקובל הגדול מזהר"ר חיים יצו הדר בדמשק". מכאן ברור, שחכמי צפת הניחו שהרח"ו יהיה מוכן לגלות רזים לראש הישיבה המיועד. שלום, שטר ההתקשרות, עמ' 141–142, ושם הערה 21, הביא שתי ידיעות אלו, אבל העמיד בצדן סימני שאלה לגבי מהימנותן וחישובותן. ביחס ל'קורא הדורות' כתב, ש'מועטים מאד החכמים הנקראים תלמידיו' (של הרח"ו)... וגם אלו עדיין טעונים בדיקה עד כמה למדו מפיו ולא מכתביו". מסתבר שחבורת רח"ו לא היתה קבוצה גדולה, אבל מדברי קונפורטי ברור שבני החבורה למדו מפיו, ומכיוון שישב בדמשק כעשרים וחמש שנים ברציפות, משנת שני"ה בקירוב עד מותו בשנת ש"פ, יש להניח ששומעי לקחו בדמשק מצטרפים למספר ניכר. (שלום קבע לאחרונה, EJ באנגלית, כרך 16, עמ' 172, שנת שני"ה כמועד מאוחר ביותר להתחלת ישיבתו של הרח"ו בדמשק, ויש להקדים את המועד לשנת שני"ה על-פי 'ספר החזיונות', עמ' צד; ועיין שם, עמ' י, סו.) בקשר לאיגרת מצפת בשם' צידה לדרך העלה שלום תמיהות באשר בסופה רשום התאריך: "היום יום שני למספר ב"ך יברך ישראל לאדר שנת השפ"א ליצירה", שנה אחרי מותו של הרח"ו, וסיכם שהסתירה במקומה עומדת, ועוד הוסיף תמיהה: "ועכ"פ מזור מאד שהם רומזים עליו כאילו אפשר ללכת אצלו וללמוד קבלת האר"י מפיו והוא בן ע"ז שנה ונחבא אל הכלים"; כלומר: כשרות התעודה מוטלת בספק. אך ישוב הסתירה הוא בכך שהתאריך שפ"א משובש, וכבר העמיד על השיבוש תמר, מחקרים, עמ' 142–143. תמר סיים את רשימתו ב'ועדיין צריך עיון', משום שכב לאדר חל ביום ב' דווקא בשנת שפ"א (ולא בשנת ש"פ). אך מכיוון שאין להניח בשום פנים שאיגרת זו נכתבה באדר שפ"א, כשנה אחרי הסתלקות הרח"ו ואחרי האיגרת השנייה מצפת לר"ב איילנבורג, שתמר דן בה, אין ספק שגם 'יום שני' שיבוש וצ"ל 'יום ד'. יש לציין, שפטירת הרח"ו בשנת ש"פ רשומה גם בקולופון ל'ספר הכונות', וינציאה ש"פ, כלומר הידיעה על מות הרח"ו כבר נתפרסמה בדפוס באיטליה בשנת ש"פ. עם סילוק הקושי שבתאריך יש לראות בהודעת חכמי צפת עדות רשמית מוסמכת, שאפילו בסוף ימיו הרח"ו עדיין היה מסוגל ומוכן ללמד קבלת האר"י. לפיכך יש רגליים להשערה, שר' משה ישראל פואה זכה להימנות עם באי בית'מדרשו בדמשק בשנות ש"ס.

84 לא מן הנמנע שר' יעקב אבולעפיא, יריבו הגדול של הרח"ו בדמשק, ותלמידיו ובני סיעתו, עסקו בקבלת האר"י ולימודה למי שבא בסודם. אמנם ב'ספר החזיונות' מציגו הרח"ו כחסר ידיעות בתורת הקבלה, אבל מסגנון הדברים ניכר שהערכת יריבו חדורה קנאה ושנאה ואין לסמוך עליה. באחד החלומות המובאים שם רמז, שר"י אבולעפיא נחשב מתחרהו של רח"ו בחכמה. דמות מוזרה שנראתה לחולם אמרה לו: "ואני יהודי ועמדי חמשה אחריים חברים, תלמידי רבי יעקב אבולעפיא, ואנחנו חושבים שהוא חכם גדול יותר מה"ר חיים המקובל" (עמ' קכח). במקורות שאינם תלמידי רח"ו הוא מתואר כאחד מאנשי סודו של האר"י. עיין: בניהו, תולדות האר"י, 214, 232–234. גם ר' יהודה משען, מראשי תלמידי האר"י, ישב בדמשק אחרי צאתו מצפת, ואף הוא בא בחשבון כמקל בהפצת קבלת האר"י. שלום, 146, הע' 28. עובדה זו, והידיעות שבהע' 83, מטים את הכף להעדפת האפשרות הראשונה. להלן, עמ' 51.

לענייננו הלקח העיקרי מן התעודות שב'כנף רננים' הוא, שכעבור עשרים וחמש שנים ויותר מעת שהרמ"ע מפאנו השמיע את בשורתו על התחלת עידן חדש בתורת הסוד עם התגלותה של קבלת האר"י, עדיין קבלת הרמ"ק מושלת בכיפה בחוגים רחבים של היהדות האיטלקית. להקה גדולה של חכמים, בתוכה רבנים מפורסמים, סומכת את ידיה בתהילות ובתשבחות על ספר קורדובריאני מובהק בסדרי תפילות וכוונות, ולשמע תלונתו של ראב"ם שיש בספר פגיעה קשה בהוראות האר"י יוצא קול קורא מבית-הדין במודינה, שתוקפה של קבלת הרמ"ק בעינו עומד אפילו במקום שנראה ניגוד בינה לבין קבלת האר"י. אמנם חברי בית-הדין הודיעו בעצמם שאינם בקיאים בחכמת הקבלה, ואף שאר בעלי ההסכמות אינם יודעים כ'בני היכלא', בכל זאת רובם היו בוודאי חובבי הקבלה וחכמיה, ואין צריך לומר שהתייחסו בהוקרה לאישיותו ולמפעלו של הרמ"ע מפאנו. גם ראב"ם, שהדגיש בהשגותיו כי תומכי רי"י קרמי אינם מוסמכים בענייני קבלה, ציין ששניים מבין החותמים היו יודעי ח"ן⁸⁶. יש להוסיף עליהם שני מקובלים ממש: ר' משה ישראל פואה, שהוזמן להביע דעתו כמומחה לקבלה, ובעל 'כנף רננים'. רי"י קרמי, שהיה תלמיד מובהק של הרמ"ע והביא דברים רבים מפיו ומספריו בציון 'מורי', בוודאי שמע מרבו ישעורים בקבלת האר"י וקרא בכתביו הלוריאניים. אך בספרו הפגין נאמנות מופלגת לקבלת הרמ"ק והתעלם מקיומה של קבלת האר"י כגורם בעל משקל רב. ספרי הרמ"ק ורעיונותיו, לרוב על-פי 'פרדס רמונים' ו'תפלה למשה', מובאים או רמוזים כמעט בכל דף ודף, ואילו זכרו של האר"י לא מצאתי אלא פעמיים בציוני-אגב⁸⁷, בתוספת רמוזים קלושים לקבלת האר"י⁸⁸. פרשת 'כנף רננים' מעידה על דחיית עמדת הרמ"ע או על נסיגה ממנה, שבאה לידי ביטוי

86 אביא מקצת דבריו של ראב"ם בנידון זה ב'מגן אהרן', כ"י מונטיפורי 459, 449: "פעמי' אין מספר אמרו [חברי בית-הדין], שאין להם חלק בחכמה הזאת באופן שיוכלו להכריע". 184: "שהוא [ר'] נתנאל טרבוטן] העיד על עצמו וכל שער עמנו יודע של' שמש חכמי' בחכמי' הזאת". 185: "ומכל מעלות החותמים בס' הכנף הלז לא יש רק שנים מהם שיש להם הקדמות בחכמת הקבלה". אחד מבעלי 'הקדמות בחכמת הקבלה' הוא בוודאי ר' יצחק בן יהודה הלוי ממנטובה, שראב"ם כתב עליו: "ולפום ריהטא התפלאתי מהאלוף מעלת הלוי יצ"ו ממנטובה, אשר לו עשר ידות בחכמה כפי זמנינו זה [פירוש: על דרך קבלת האר"י]" (74א). בהמשך נאמר שם (74ב), ש'האלוף הלוי ממנטובה' נגרר אחרי 'קצת מבני הישיבה', אבל דבריו לאחר מעשה סתרו את חתימתו כי 'הודה ולא בוש'. עיין: סימונסון, תולדות, ב, עמ' 523. ועיין להלן, עמ' 41, הע' 108.

87 כנף רננים, סא ע"א: "וכדברי הקדוש כמהר"ר יצחק לוריאה זצ"ל, וכנראה מקונטרס כוונות תקיעות השופר". סו ע"א: דברי "האר"י ז"ל בשם הקדמונים", המובאים ב'מאמר מאה קשיטה' לרמ"ע.

88 כגון הרמז לנפילת ניצוצות לתהום הקליפות (טו ע"ב). יש לציין, שבמדור 'ליום שבת קדש' מובאים "דברי האלקי כמהר"ר משה קורדואירו זצ"ל בס' תפלה למשה... בתקוני שבת" (כח ע"א), ועיין גם מובאות אחרות שם, אבל אין זכר ל'תיקוני שבת' הלוריאניים, שהיו נפוצים בכתבי-יד וכבר נמצאו גם בדפוס בשני נוסחים: תקוני השבת לר' אברהם הלוי (נספח ל'יראשית חכמה הקצר', ויניציאה ש"ס), תיקוני שבת לאר"י (קראקא חש"ד; בין שע"ג לשע"ה). למהדורת דפוס קראקא עיין: ר"י כהן, ספר 'תיקוני שבת', קרית ספר, לט (תשכ"ד), עמ' 539—542. לנוסחים שנפוצו בכתבי-יד עיין: בניהו, תולדות האר"י, עמ' 312—313, 340—343. ראב"ם הביע תמיהה על רי"י קרמי ש'עשה עצמו כמי שלא רא' דברי הקונטרסי' מהאר"י, אף-על-פי שלפי דבריו היו בידו 'קצת מהם' ('מגן אהרן', 150א).

בפסק־הדין של רבני מודינה, אבל במקום הודאה בנסיגה השתדלו להסוותה בהוצאת דברי הרמ"ע מפשוטם. העובדה, שגם המערער ראב"ם סטה מן הקו שהתווה רבו ורק עקב נסיבות מקריות יצא למחות ולתבוע עלבונה של קבלת האר"י, מבליטה ביתר שאת את התמדת קיומה של הערצת הרמ"ק כמאיר נתיבים בתורת הסוד בקרב חכמי הקבלה ואוהדיה באיטליה.

ה. ס' מגן אהרן — דברי ריבות ופולמוס על פיוטים וקבלות

1

לפי תיאור בית־הדין מעשה שהיה כך היה: תלמידי חכמים שבמודינה ראו בצער ובחרדה את המריבה שפרצה בין שני אישים חשובים, 'אחים הם ביחס ומעלה', ופנו אליהם ב'דברי שלו' ופיוסין' כדי להרגיע את הרוחות ולמנוע שערוריה. היריבים הסכימו להביא את המחלוקת לפני בית־הדין בראשותו של 'הגאון כמוהר"ר נתנאל טראבוטו' וקיבלו על עצמם ש'כאשר יגורו אומר כן יקום', ולאחר שהרצו את טענותיהם בבית־מדרשו של רב הקהילה, 'ויעמדו מנגד לשמוע מה ידברו עדת ה' אשר בחרו'. לפיכך היו בטוחים, שבקבלת פסק־הדין "יתרצה ויתפייס החכם המקשה.... וכמדתו של אהרן⁸⁹ קדוש ה'... יצא הוא לקראת קרובו בעל הכנף ויפרוס כנפיו ויקחהו ישאהו על אברתו, וישק לו וישאלו איש לרעהו שלום". שניהם ימשיכו לטפח ולפתח את חבורותיהם, איש־איש כדרכו, "ועליכ' המצו' הזאת הכהנים, בעלי הב' כנסיו' הנבוגי', להחזיק איש ביד רעהו לראש אשמורות, בלי קנאה ובלי תחרות"⁹⁰.

תקות בית־הדין נשארה מעל. פסק־הדין גרם להחרפת המחלוקת ולהתפשטותה בהיקף רחב, משום שראב"ם ראה בו עיוות הדין שפגיעתו קשה ונזקו מרובה. המקור היחיד לידיעות על המשך המחלוקת והשתלשלותה עד המחצית השנייה של שנת שפ"ט הוא ס' מגן אהרן שבכתב־יד מונטיפיורי 459⁹¹, שנכתב להזמנת טענותיהם של ר"י קרמי ובית־הדין ולהוכחת צדקתו של ראב"ם. בספר זה מתוארים מניעי המחלוקת, תהליכי התפתחותה ותוצאותיה ביריעה רחבה בפנים שונות: כסיכסוך אישי, כהתנגשות חברתית ודתית במודינה ובקהילות אחרות באיטליה וכמאבק רעיוני בתחומי תורת הקבלה ודרכי מימושה. בריבוי הפנים שבו, שבכל אחת מהן שילב המחבר נתונים ברורים ומפורשים, מהווה ספר פולמוס זה אוצר בלום של ידיעות להכרת היהדות האיטלקית בזמן כתיבתו מבחינת אישית,

89 רמז לשם 'המקשה' אהרן ברכיה.

90 כנף רננים, ו ע"ב—ז ע"א; י ע"ב; יא ע"א. וזה לשונו של ר' נתנאל בחוות־דעתו האישית (יא ע"ב): "ועל כן אחרי אשר החכמי' האלה המקשה והמתרץ נועדו עברו יחדיו בביתו ותומותי עם אחות מרעי... וקבלו עליהם את כל אשר יתבאר מאתנו בזה, וישימו דמי מלחמה בשלום וחבוק וגשוק ודברים המתישבים על הלב".

91 הגני מביע את תודתו ל־"Montefiore Endowment Committee", שהואילו להרשות לי להשתמש בכתב־יד זה הנמצא בספריית אוסף מונטיפיורי ולפרסמו. חלק גדול מכתב־היד אינו ניתן לקריאה בתצלום שקראתי ב'מכון לתצלומים של כתב־יד עבריים' שבספרייה הלאומית בירושלים, ואף בגוף כתב־היד דפים רבים מטושטשים או כהויים לגמרי, כזכור לי מעיוני בו בעת שהותי בלונדון לפני שנים. לפיכך לא פיענחתי אלא חלק מדברי ראב"ם ורק בחלק מן החלק יכולתי לערוך דיון ממצה במסגרת זו.

אורח-חיה וכיווני מגמותיה ופעולותיה הרוחניות⁹². אברר תחילה טיעונים ואירועים בנוגע למציאות החיצונית, ואחר-כך אדון בבירורים ענייניים הערוכים בספר על רקע המאורעות.

ראב"ם האשים את בית-הדין, שלא נהגו ביושר בדרכי השיפוט וסילפו את האמת בתיאור מהלך המשפט. א180 :

ואשר היו במעמד ההוא ברור ימללו כי כל דבריה [של ה'הצעה', תעודת בית-הדין] הם נפתלים ועקשים ואין בה ש[ור]ת (?) אמת. ואפי' במלתא דעביד לאגלויי שקר בה המציע [ר' נתנאל טרבוטו], כי לא נהוו הדברי' לא בכל ולא במקצת כאשר הציג. ובי דינא רבא יודע כי האמת אתי, מלבד הרבה אנשי' של צורה אשר היו שם⁹³. עתה א[מי]נא ומחוינא דליכ' קושטא בעלמ', ואלמלי לא ראיתי לא האמת.

אילו היה יודע, שעומדים לסיים את הדין בחתימות, לא היה מתייצב בפני בית-דין המורכב מדיינים שכבר חתמו על הסכמות ושיבחו את הספר⁹⁴, כלומר: לא התחייב לקבל הכרעת בית-הדין ולא בא להשמיע את טענותיו בפניהם אלא לשם בירור וליבון.

92 אציין מקומות אחדים, שמצויים בהם נתונים עובדיים רבים (אישים, קהילות, חבורות, התרחשויות): מבוא, 'ספר וספור' (3א–3ב), סי' עא (469א–470), סי' עה (72א–73ב), סי' עו (73א–75), סי' קסה (159ב–161א), סי' קסו (161א–162א), השגות על ה'הצעה' (180ב–181א). במאמרים אלה וכיוצא בהם אדון בפנים לפי הצורך.

93 בסי' עא (469א–469ב) הוא כותב, שתלמידי חכמים רבים שהיו נוכחים במעמד בית-הדין סירבו להתום על תמיכה ב'כנף רננים', על אף הפצרות רי"י קרמי ואנשי שלומו, משום שהכירו בצדקת ראב"ם, "ובראשם היה כמהר"ר יוסף אורבינו וכמהר"ר אליה ישראל וכמהר"ר מיכאל, והרבה בעלי תורה וחברים אש' היו שם שלא אזכיר שם". שם נאמר, ששום איש לא חשב שעומדים לפרסם את ה'הצעה' בדפוס, והוא מאשים את האחראים ל'הצעה' שבמסירתה לדפוס הכניסו בה שינויים וסילפו את תוכנה. במקום אחר טוען ראב"ם, שתוכן ה'הצעה' הוכתב למחברה, היינו לר' נתנאל טרבוטו, על-ידי בעל 'כנף רננים', והצגתה כתעודת בית-הדין היא מעשה הונאה. 30–31א: "המחבר הזה [קרמי] הכתיב בהצעת ספרו, שודאי היו צמודי' הוא עם המחבר אותה, ועלה בדעתו לכותב' בלשון רבים ולעשות סמוכות לדברי רוח [מלה מטושטשת] ממעלות החותמי', שהודו בפני ולא בושו כי מעולם לא ראו אותה. . . ומשניהם [קרמי וטרבוטו] יצאו דברים האסופים שם". לפי דבריו חברי בית-הדין חתמו משום שסמכו על אב"בית-הדין שכתב דברים כהווייתם. ר' יוסף אורבינו היה חתנו של ר' נתנאל טרבוטו. עיין: סימונסון, תולדות, ב, עמ' 509–510.

94 180: "שאלו הייתי יודע שעתידין לבוא על החותמת לא הייתי בא לפני אותם שכבר חתמו מתחלה, כי ודאי לא ישובו מדבריה'. ממילא הם אינם ממוצעי' לדון בינינו בפעם שניה, שכב' גלו מסתורין שלהם בע"פ וגם בכתב". לפי דבריו ב'ספר וספור' סבב המחבר בקהילות איטליה לאסוף חתימות, ועל אף שידוליו והמלצות המסכימים היו חכמים רבים, ובהם מקובלים חשובים, שסירבו לחתום. חלק מן המסרבים נזכרים בשמותיהם ובציון מקומותיהם. אביא את הרשימה כלשונה (5א–5ב): "ובכל מקום מצא [קרמי] חילוקי דעות, זה אומר בכה וזה אומר בכה. הגה בעיר מנטוב"ה משכו ידיהם מלחתום האלוף כמהר"ר משה גאנאקטו סגי נהור שכן שמעתי מפיו, והאלוף כמהר"ר לוליאנו קוים, והאלוף כמהר"ר ברוך גאליקו יצ"ו, והרבה משאר חברי הישיבה ההיא. ואותם שבאו על החותמת היה להפקת רצון. . . וכן עשו בכל מקום שדרך כף רגלו, חוץ מעיר רי"ו ששם היה יושב בראש כמהר"ר אלחנן דוד פואה בקי בחדרי החכמה הנעלמה, וגם האלוף כמהר"ר חזקיה פואה אחיו יצ"ו הדר בקשט"ל נוב"ו

במבוא בשם 'ספר וספור' מסופר ש'כמו עשר שני' לפני הדפסת 'סדר אשמורת הבקר' יסד ראב"ם חבורה להשכים בבוקר לעריכת תפילות⁹⁵, וזמן קצר קודם שה'סדר' נמסר לדפוס קמו אחדים מבני הקהילה לארגן חבורה אחרת וקראו לבעל 'כנף רננים', שהיה חבר בחבורת ראב"ם, וביקשוהו שיכין בשבילם סדר תפילות חדש⁹⁶. בהסברת שם הספר ומטרת חיבורו מובעת תרעומת על תומכי רי"י קרמי, שנתנו ידם להשגת גבול:

ויקרא שם חבורי זה ביש' מג"ן אהר"ן, כי הוא סתרי ומגיני להחזיק בידי הסדרי אשר חברתי ואספתי והצעתי לפני הרבה קהלות הקדש. וגם כי יקראו עלי המון רועי המחדשי דברי מרוח בינתם, מקולם לא אחת ומהמוגם לא אענה, כי מלאכתי היא ודאי מלאכת שמים ודרכי סלולה ובר', וכל דורך בה ידע שלום וימצא מרגוע לנפשו ויפ' שאלתו מאל המתנשא לכל לראש... עם כל הברים והישרי הנלוים עמי להפגין לה' בכל אשמורת הבקר בדברי זכים וברים ותמימים, וכל הכוחות שבעולם לא יזיוו אותנו ממקומינו כי כל המשנה ידו על התחתונה (הקדמה, א2).

ראב"ם ראה עצמו כבעל חזקה להנהיג חבורה בזכות מאמציו והצלחתו בחבורת 'מעירי שחר', והוא זועק חמס על קיפוח מעמדו ומעמד חבורתו בעיני של רי"י קרמי ובני חבורתו. 6—א2:

מריי"ו. וכל הנמשכים אחריהם בכל פרוואות(?) מעיר הנו', הגם שהוא ב"ד הקרוב והוגשו לפניהם חתימות תושבי מנטובה וויראונה סלקו ידיהם מזה, כאשר עשה הנבון כההח"ר אליעזר פואה הדר בבורגו, הגם לבו כלב הארי בחכמה הנעלמה כפי בני דורינו [קרי: קבלת האר"י]. והחסיד וותיק כמהר"ר חנניה מונציליו אשר כל מעשיו ודאי היו לש"ש גם הוא נסוג אחור, ינוח על משכבו בשלום [תוספת בשוליים בכתיבת ראב"ם: וכן הגאון מורי [מלה בלתי-ברורה] כמהר"ר יצחק אטה(?) אשר דר באשיליו(?) מקום משכן דודיו(?) [ואולי: הוריו] של המחבר הזה]. וגם רבני פירארה גדול וקטון שם הוא ישמרם ה' אחור נסוגו מלחנותם כי יראו לנפשם. חלק גדול מן האישים המגויים כאן הם חכמים ידועים. ר' אלחנן דוד ואחיו ר' חזקיה פואה הם בוודאי גיסי הרמ"ע. הראשון נודע בשם דוד חננאל, אבל נזכר גם בשם אלחנן דוד ב'פחד יצחק' לר' יצחק למפרונטי, אות א, קיב ע"א. עיין: יערי, מחקרי ספר, עמ' 326. יערי כתב בטעות, שר' אלחנן דוד פואה אישר תשובה של ר' נתנאל טרבוטו 'בשנת ת"ץ (1730) לערך'. ועיין: יערי, שם, עמ' 329, 330—331. לא מצאתי ידיעות במקום אחר, שר' אלחנן דוד היה מקובל ושכיהן כאב-בית-דין או כראש ישיבה ברג'יו. ר' אליעזר פואה מבורגו הוא בוודאי המקובל ר' אליעזר נחמן פואה, תלמיד הרמ"ע, שהאריך ימים עד ת"ט והיה מראשי המדברים בקבלת האר"י באיטליה. עיין: יערי, שם, עמ' 326—327. גם בתוך הספר מוזכר ראב"ם לחיזוק עמדתו את 'הגאון פואה יצ"ו מריי ובורגו' (74ב), והכוונה לשני חכמים בשם פואה, ר' אלחנן דוד ור' אליעזר נחמן.

⁹⁵ בשער 'אשמורת הבקר' רשום, שבשנת ש"ע"ז הנהיג לומר את סדר התפילות בחבורת 'מעירי שחר'. עיין לעיל, עמ' 20. כאן אנו למדים, שהחבורה נוסדה שנים אחדות קודם לכן.

⁹⁶ 3—א4: "ויהי לימים עלה במחשבה לפני קצת מאנשי קהלנו יצ"ו לאסוף גם הם המון עם בבקר השכם וקראו בשם החכם בעל 'כנף רננים' הנו' שיחזק ידיה' בדבר הזה, והגם שהיה מתחלה נמנה עמנו עם משכמי בבקר... נעתר לקול הקריאה הזאת, והוא עם הרבה מאותם אשר כרתו ברית בימים הנוראים להקדים לבא לבית הכנסת שלנו הסיבו אותם לבית הכנסת האחרת". קודם נהגו בחבורה החדשה לפי סדר ראב"ם, שהיה בידם בכתב-יד, ואחרי-כך הנהיג קרמי את סדר 'כנף רננים' (4—א5).

ולמען יודעו דברי בזה כי הם הליכות אלי מלכי בקדש, ולא כי יתחמץ לבבי ח"ו על כי הוא היה סיבה קרוב' ורחוק' כי נגש ועוזב מהרבה ארמון בית מקדשנו מעט, ופעמי' הרבה אין בו בעת אמירת הקינות על החרבן עשרה מישראל וא"א ליאמר דברים שבקדושה, ושזה גרם אלי להעמיד דברים נגד חיבורו זה... ע"כ היום יצאתי להראות פנים לדברי ולהודיע דרכי בזה לכל מי שירצה.

תלונתו עטופה בהתנצלות, שחלילה לחשוד בו שפיצול חבורתו עורר אותו למלחמה, אך נעימת התנצלותו והנסיבות העובדתיות מורות בבירור שאכן המניעים הראשונים לפולמוסו היו קנאת סופרים ותחרות ראשי חבורות⁹⁷, ובהעלאת טענותיו פעלה בקשת נקודות-תורפה ביצירות הפייטן המתחרה. אולם תוך כדי עריכת הפולמוס גברו והתעצמו המניעים הענייניים, בייחוד בשאלות קבליות, ובס' מגן אהרן ניתן להן משקל מכריע⁹⁸. מתחילת הספר הנושא המרכזי הוא הווידוי הקבלי שב'כנף רננים' המציג את ההיכלות בעולם היצירה בניגוד להוראת האר"י, ובסימנים כח—לו ערך ראב"ם בירור מרוכז בבעיית יחסי קבלות האר"י והרמ"ק מסביב לעניין ההיכלות⁹⁹.

ס' מגן אהרן נכתב חלקים-חלקים בעיצומה של המחלוקת, ואירועיה משתקפים בו סמוך להתרחשותם או לאחר זמן קצר. לפני המבוא רשם המעתיק (א3): "התחלתי להעתיק אמרים נעימים מיוסדים נגד ספר כנף רננים", אני יצחק שושן בן כמ"ר חת שושן יצ"ו ביום ר"ח תמוז שפ"ח, וה' יגמור על ידי". בידי המעתיק היה ספר גמור, שנשלם בניסן שפ"ח⁹⁹. אך זמן התחלת כתיבתו אינו ברור. ראב"ם כותב במבוא, שאף-על-פי שבעל 'כנף רננים' נכנס "בתחום שלו בדבר הנוגע לשלמות הנפש, ולמנוע זכות דרבים שהיה תלוי ב" (א6), היה מוכן להבליג ולשתוק, "אך עתה אחר שבלתי ידיעתי רצה להדפיס דברי ההצעה הזאת, כאשר רחש לבו עם לב הכותבה", נאלץ לגשת לחיבור ספרו כדי לבטל את הטענות הכוזבות שב'הצעה'. השאלה היא אם מלת 'רצה' מדוקדקת והתחלת החיבור נעשתה לפני פירסום 'כנף רננים' בדפוס¹⁰⁰, או שמא רק אחרי הופעת הספר ניגש

97 בקטע שהשמטתי בפנים נאמר בדברי ההתנצלות: "ול להיות שהרבה פעמים אין אנו יכולים לומר הי"ג מדות אחר פירוד [זה] הוצרכתי להודיע אליהם [לבני חבורתי], כי ודאי יהיה יותר שכרם אתם להתמיד ולומר סדרינו ביחידי' מלהדמעות [ר"ל לבכות ולקונן] עם האחרים בעשרה, פן ח"ו יתבטל תמיד מכל וכל, ולא יפנו אל כל הדברי' אשר ישמעו מהם". ב'התנצלות המחבר' בסוף 'מעבר יבק' שידל ראב"ם את קהילות איטליה, שינהיגו את הסדר שקבע ב'אשמורת הבקר', אבל הזהיר כי במקום שכבר קיים סדר אחר חלילה לו 'להיות סיבה רחוקה או קרובה' לפילוג הציבור 'וכ"ש להשיג גבול עולים'. הדברים נכתבו בזמן שכבר נלחם במודינה נגד השגת גבול בתחום פעולתו.

98 בציון הכנסת דברים מקונטריסים לוריאניים בחלק שהוסיף לספרו, לאחר שבנו של קרמי פרץ לבית-מדרשו וגנב את כתב-היד של ספרו (עיי' להלן, עמ' 39), הבהיר ראב"ם שפרשת 'כנף רננים' דחפה אותו לעסוק בקבלת האר"י ביתר שקידה והתעמקות: "והרב' מהם הם כפי דרך גורי האר"י זצ"ל, אשר [מ]תוכם התלבנו דעותי אגב חיבור הכנף [הנ]חפ"ה" (א115).

99 סימנים אלה נזכרים כחטיבה מיוחדת בס' שמן משחת קדש, כ"י אוקספורד 1854, בהקדמה שנייה (זב) ובתוך הספר (א131). ועיי' להלן, עמ' 81, ושם הע' 291.

*99 עיי' לעיל, עמ' 25, הע' 60.

100 אזהרת רבני ויניציאה, שאסור להדפיס "החבור הזה בשום מקום במשך ט"ו שנה הע"ל" ('כנף רננים', בסוף הספר), היא מיום לו בעומר שפ"ז.

להעלות את השגותיו על הכתב. המפתח לפתרון השאלה טמון בפתיחת סי' כח, אבל גם שם משמעות הדברים אינה מחוורת. 37:

עודני מדבר באמרי וידוי הלזה יד ה' עלי חזקה, ואשמע אחרי קול רעש גדול, מתני אחזו חלחלה ולבי חלה והמס ימס לאמר: מה זאת עשה אלקי' לנו, כי בקול ענות חלושה קמו בני אדם גם בני איש להכריע ולתוך בין טורי עלמא [האר"י והרמ"ק] במלת' דנפיק מגיה חרבה ח"ו.

לכאורה נראה שדברים אלה מכוונים להופעת ה'הצעה' בדפוס, ואם כן המבוא וסימנים א—כז נכתבו קודם פירסום הספר, אבל ייתכן שאין כאן אלא ביטוי להתרגשות עזה שתקפה אותו תוך כדי הכנת השגותיו על הוידוי. בין כך ובין כך ברור, שכתובת 'מגן אהרן' הוחלה בשנת שפ"ז, באמצעה או בסופה.

2

באלול שפ"ח קרה מעשה חמור, המתואר בסי' קי¹⁰¹ (114ב—115א):

כל באי שער יודע, שביום עשרי' אלול שפ"ח עבר בהיותנו בשיבה בא בנו של מעלת הקרמי יצ"ו שהנקר' (!) ביני"ה, ובחוצפה רבא ובנכלות ורמיה הפתיח פתח בית מדרשי, הוא עם אחר שהיה עמו, ונכנס בבהלה וגנב וגזל ס' מג"ן אהר"ן שלי אשר היה מעתיק ממנו תלמידי יצחק שושן יצ"ו.

לאחר שנודע מעשה הגניבה "השתדל אביו עם אחרי' עמו בהורמנא דמלכא שהספר ההוא לא יבא עוד לידי", ומכאן "שבעצה בא ביני"ה הנז' לגזול הספ'". בהתמרמרות על 'גזלת העני בבתי'הם' המשיך לכתוב ולבסס את עמדתו, וליתר חיזוק הסתייע גם בקבלת האר"י: "אלו(?) הם הדברים ברורי' ומחוכמי'(?)" אשר הוספתי על כל מה שהיה כתוב בס' הראשון, והרב' מהם הם כפי דרך גורי האר"י זצ"ל". מאחר שהמקור נגנב ולא הוחזר לראב"ם נספחה התוספת להעתק של יצחק שושן, שלא הגיע לסופו של הנוסח המקורי¹⁰². בתיאור דברים שאירעו אחרי הגניבה מאוזכרים מעשים שהיו לפניו, ואקדים עניינם להבנת השתלשלות המאורעות.

קיומו של ספר הפולמוס בכתב-יד, וכנראה גם כוונתו של ראב"ם לפרסמו בדפוס¹⁰³,

101 בין סוף סי' קטו להתחלת סי' קי עמוד ריק (114א). ליד סי' קי רשום א, וליד סי' קיז וקיה — א.ב. הווי אומר: בתחילה חשב לערוך את התוספת כח"ב ממש, במספור חדש של הסימנים, אבל התחרט ורשם מיספור רצוף לקודם. אף-על-פי-כן בהקדמה לספר צוינו הסימנים שמכאן ואילך כחלק ב: "ובכל סימן ימצא בו חידוש או מפשט או מרמז או דרש או סוד בא(?) מדבריו(?) רשב"י, כפי הקדמות החכם משה איש האלקים בעל הספ"ר, ובהלך השני דרכתי בו ג"כ כפי הדרכים עמוקים של האר"י ותלמידיו". הוא הדין בתיאור 'מגן אהרן' בהקדמה ל'שמן משחת קדש'. עיין לעיל, עמ' 25.

102 הסימן האחרון בתוספת הוא סי' קעח (172ב). דפים 173א—179ב ריקים. אחר-כך (180א—185ב) באה קבוצת השגות על לשונות ה'הצעה' כסדרם, ללא חלוקה לסימנים. ייתכן שחשב להכניס בדפים הריקים דברים מן הנוסח המקורי הגנוב כשיוחזר לו.

103 עיין להלן, עמ' 41.

נודעו במודינה, ורי"י קרמי השתדל לראותו ולעייין בהשגות שבו. בתיווכו של ר' יצחק פאדוואנו מוויניציאה הגיעו היריבים לידי הסכם שנערך בכתב על-ידי ר' יוסף אורבינו, "ובתוך התנאי" כן יש שאגיע לידו דברי השגות אלה מראשם עד סופם". כתב-היד של 'מגן אהרן' הופקד בידי ר' אליה ישראל מלאך, אבל כעבור 'ימי' מספר' הוחזר לראב"ם משום שקרמי התחרט ולא נאות לקיים את תנאי ההסכם (168ב) ¹⁰⁴. לאחר שהשגות ראב"ם נודעו לרי"י קרמי הורה שרק יחידי סגולה רשאים לומר את הווידי שבספרו, "ויחד דברים אלו עם הרבה, ובפרט עם ר' יצחק נורצי, ואחר זה עם כמהה"ר יצחק מפאנו תושב לוגו, ועם כמהה"ר יעקב מפירשא תושב מנטובה". מסתבר שההגבלה באמירת הווידי היתה הוראת שעה, שהוצאה בשנת שפ"ח מחמת רינונים במודינה, והפנייה לחכמים המנויים היתה לשם התייעצות איך לנהוג בווידי להבא. ר' יצחק מפאנו היה חתנו של הרמ"ע ומקובל ידוע ¹⁰⁵.

ימים או שבועות לפני גניבת כתב-היד מבית-המדרש היתה התנגשות פנים אל פנים בין היריבים. 186א: "יום אחד בישיבה למעלה בבית הכנסת שלנו פצה פה מעלת הקרמ"י נגדי על נדון חיבורו זה ¹⁰⁶, והיה זה בחדש אלול שפ"ח במעמד כל בני הישיבה". ראב"ם השיב לו בדברים בוטים, ובין השאר אמר לו "כי באו דברי" שם [בתעודת בית-הדין] מלב הכותב אשר לא היו ולא נבראו מעולם, ושקרא כי האי לא קאי אפי' אחד כרעא, ברם נופל ומתמוטט מעצמו". בני הישיבה קיבלו האשמה זו בשתיקה כהודאה, ועל אף מחאתו של קרמי לא הוציאו הגה מפיהם 'נגד האמת, לקיים כל דברי הצעתו' ¹⁰⁸. מסתבר, שעלבוננו של קרמי בהתנגשות זו היה הגורם האחרון שדחף אותו להשתמש באמצעים פסולים: נטילת הספר בגניבה והחזקתו ברשותו בעזרת השלטונות ¹⁰⁷.

רי"י קרמי טען, שביקש לקבל לידו את 'מגן אהרן' כדי שיוכל להכין תשובות להשגות. תגובת ראב"ם לטענה זו היא, שאווננו קשובות לשמוע 'דברי' של טעם וראיות מספיקות נגדם, ואילו היה שומע תשובות נכוחות היה מוכן לבטל את השגותיו, אבל "עתה אח' שבא הס' בידו עברו יותר משה חדשים ועדיין לא נשמע מה בפיו אפי' על ההשגה הפחותה שבהם, ודברי' נכרים הם כי האמת תאלצהו וידוע ומכיר כי משתוקא בתרינ" (168א). גם בפיסקה האחרונה בהשגות על ה'הצעה', שהיא סיום הספר, נשמעת נעימה פייסנית בהבעת נכונות לבירור מחודש עם החכמים שחלק על דבריהם בחריפות, אבל גם בשעה שהוא מדבר בלשון רכה הוא בטוח בצדקת טענותיו, וציפייתו היא שוויכוח מחודש עם יריביו יביא לכך ש"יעשו גם הם כמו שע[ו]אלופי ישיבת מנטוב' וויניציאה, כי הודו

¹⁰⁴ על התחייבויות הצדדים בהסכם מדובר בלשון סתמית: "והוא קבל עליו לשמור ולעשות ככל הכתוב בה... וגם אני הייתי חייב בדיבורי לשמור ולעשות ככל הכתוב בה". אורבינו ומלאך נזכרים קודם (69א) כ'בעלי תורה' במודינה, שסירבו לתמוך בקרמי במעמד בית-הדין. עיין לעיל, עמ' 36, הע' 93.

¹⁰⁵ עיין להלן, עמ' 46, הע' 133.

¹⁰⁶ צ"ל חיבורי.

¹⁰⁶* ידיעה זו נרשמה בעמוד האחרון אחרי סיום הספר, כעבור שנה בקירוב מזמן המאורע. לא ברור מדוע ראה צורך להוסיף מעשה זה במאוחר.

¹⁰⁷ לפי תיאור מאוחר, שכנראה נכתב אחרי אדר שפ"ט, הסיכסוך על הספר הגנוב הובא לדין בערכאות. 160א: "וגם שהוא עם אחרי' עברו הכניסו יד השרי' והסגני' בזה לעכב ספרי שגזל ממני בנו, ויסבו באזניה' אשר לא כן, בטחתי ברחמי[נ] שמים כי האמת יעשה דרכו, כי השופטי' ברי' ותמימי' ולכל הדברי' אשר ידובר באזניהם לא יטו אוזן".

על האמת ולא בוש, שהאמת אהובה יותר מהכל" (185ב) ¹⁰⁸. מתוך הרגשה שהפריז על המידה בפגיעות אישיות הצהיר ראב"ם, שגורם ראשי לצערו —

על גזלת הס' שעשה בניה, יהיה הדבר במצות אביו או איך שיהיה, הוא על כי רע בעיני שיצא הס' ההוא מבית מדרשי קודם שאברר אותו מאיזה דבר' שבאו עם הקולמוס והשיגרת לשן (!) אשר לו (!) כלבבי וכדרכי (168א).

מאותה סיבה ראה צורך וחובה להודיע, 'כי בעת אשר יודפסו דברים אלה אי"ה', יוציא מתוכם דיבורים שנשתרבבו בהם 'לפעמים כפי המשתרג עלינו מידי יום ביום' וינפה אותם 'בשלוש עשרה נפ', ואף לא יסתפק בצנזורה עצמית 'כי אין אדם רואה נגעי עצמו', ו'למען יצ' הדבר מלובן ומזורז בלי שום סיגי דבר מותר נגד מי שיהיה' ימסור את ספרו לידי חכם מוסמך לבדיקה, כדי שינקחו 'מכל צור מכשול, באופן כי לא יראה ולא ימצא בספרי זה רק סולת נקיה' (163ב—164א). הדעת נותנת, שהודעה זו לא נאמרה מן השפה ולחוץ, ואילו הספר היה מתפרסם בדפוס היה מונח לפנינו חיבור פולמוסי מזוקק ומעוקר, ללא החינניות התוססת והנצחנות הנוקבת שבנוסח המקורי המשקפות את הדמויות הפועלות ואת המציאות החיה כהווייתם.

3

בצד הסיכסוך האיש, שעד סיומו של 'מגן אהרן' נשאר עומד בעינו ללא הכרעה, התחולל מאבק בקהילות איטליה בין שני כיוונים ליטורגיים שונים, ולפי דברי ראב"ם נחל נצחון במישור הציבורי. הידיעות בנידון זה מועטות, בייחוד לגבי חלקם של רי"י קרמי וספרו במאבק, אבל הן מספקות מידע חשוב להכרת פרשה שעד עתה היתה עלומה כליל. אפשר לקבוע, שבשנים שפ"ח—שפ"ט נערכה התחרות בקהילות רבות בין שני המקובלים היריבים ממודינה בהשתתפותם האישית הפעילה ובסיועם של אוהדי דרכם בעבודת אלוהים, ובעיקר באמצעות ספריהם 'אשמורת הבקר' ו'כנף רננים', לעשיית נפשות בקהל המתפללים והמ-קוננים ולעיצוב דמותן של חבורות 'שומרים לבוקר'.

בדפים הנדתיים לקריאה בכתב-היד של 'מגן אהרן' מרוכזות הידיעות העיקריות בשני סימנים סמוכים ¹⁰⁹. בסי' קסה מנויות כמה קהילות, שקיבלו והנהיגו בחבורות שבהן את הסדרים הליטורגיים והריטואליים שנקבעו על-ידי ראב"ם. 160א—161א :

ואני וההולכי' אחר עצתי נשיר לבקר חסדו נגילה ונ[שמ]חה בישועתו עם שאר קהילות הקדש הגלולים עמי להגות בסדרי מידי יום ביום, הלא הם עיר (?) פיורינצ'ה וירונ'ה וחברת חצות לילה בעיר מנטוב'ה, וגם ריי'ו גלוה עמהם. ינחו ברכו' על קהל קדוש

¹⁰⁸ הרמז לחכמי ויניציאה יתברר בסמוך. הידיעה על חרטת בעלי ההסכמות ממנטובה נמצאת בוודאי בדף שלא יכולתי לפענחו. רק לגבי אחד המסכימים ממנטובה, ר' יצחק הלוי, נאמר בדפים שקראתי ש'הודה ולא בוש'. עיין לעיל, עמ' 34, הע' 86.

¹⁰⁹ גם בסי' עה (72א—73ב) מצויות ידיעות חשובות על חבורות 'שומרים לבוקר' בקשר לתלונת ראב"ם על חכמי איטליה, שכתבו הסכמות בהתפעלות מופלגת על קובץ של עשרים או שלושים פיוטים, הנופל בערכו מספרים רבים המודפסים באיטליה. הוא מביע תמיהה על עצם הצורך להנהיג סדר חדש זה : "הלא הרבה סדרי שומרי לבקר יש באיטליא", בויניציאה בשני מינים ובמנטוב' שני' אהרי', בירונה סדר אחר, במודינ' סדר אחר" (72ב).

פיס"א וגלילותיה, כי הם בראש כלם עשו כן]וגי' (?) ברוב עם להעתיר בהם לה' מידי יום ביום... ומלאכת בעל הכנף הזה היה לחיבורי קיום לעומת העדר הויה וצמיחה תחת הפסד... ופה מודינה נעשה קיצור א' מסדרי הראשון¹¹⁰ והורגלו בו כמעט כל הקהל קדוש יצ"ו אנשי' ונשי' וטף ואומרי' אותו בלילה בהשכיבנו שלהם, ברוך הגומ' עלי... ובכל גלילות איטאליא שנתראה ס' מעבר יב"ק קבלו עליהם לשמור לעשות הרבה ממה שכתוב בו.

בקטע שהושמט לפני המשפט האחרון באה הודעה מפתיעה על הנהגת הוראות ראב"ם בצפת. 160ב:

וממה שנכתב אלי מצפת תובב מהרבה שלמי, מה' ביום ז' מרחשון ומה' כתובי' [תוספת בשוליים: בחמשה נובימרו¹¹¹] שפ"ח ומהם כתובי' בסד' וה' [ב]רך את אברהם בכל¹¹², העידו והגידו כי מעלות אלופי הבית דין משם קימו וקבלו עליה' לשמור ולעשות כל דברי ומנהגי מעבר יב"ק, וגם סדר אשמורת הבקר הבטיחוני להרגיל אותו שם, ובפרט בבית הכנסת איטאליאני, כי עצת ה' לעולם תעמוד.

צפת, ששימשה מקור ראשי לחידושים ליטורגיים וריטואליים בתפוצות הגולה¹¹³, נעשתה בית-קיבול לקליטת סדרי תפילות ומנהגים של המקובל האיטלקי ראב"ם!¹¹⁴ לאחר ציון

110 הכוונה לסדר 'אשמורת הבקר', אולי במהדורתו הראשונה. הקיצור שימש במדינה סדר תפילות ליחידים לפני השינה.

111 יג כסליו.

112 בראשית כד, א, פרשת חיי שרה, כא—כו מרחשון.

113 ראב"ם ציין ב'מגן אהרן' מה שלא גילה ב'אשמורת הבקר', שחלק מסדר התפילות שבו ערך על-פי קונטרסים לוריאניים. עיין לעיל, עמ' 20, הע' 33. ועיין: ג' שלום, *Zur Kabbala und ihrer Symbolik*, ציריך 1960, עמ' 187—207.

114 ב'מעבר יב'ק', קצא ע"ב, הביע משאלתו, שהגביר ר' מצליח מנחם פואה, שסייע לו בכספו להדפיס את 'אשמורת הבקר', "ינחני לגלות לפני דרך שאוכל להדריך לירושל' עיר הקדש או לצפ"ת תוב"ב סך מה ממעירי שחר הנזכרי' וממעבר יב'ק אלו, להיות כי ידעתי שהקצין הנזכר יש לו שמה מהלכים ושיח וסיג לו עם רבו האלוף כמהר"ר שלמה טראציני נר"ו, כל עוד שאדע ששיחותי יעלו לרצון ליושבים שם ראשונה בחיק אמא עילאה בלי נדר אדריך להם שם א' תכריך משניהם לכל הוצאותי". כאן אנו למדים, שחפצו נתמלא. חיבוריו נתקבלו ברצון וסדרי 'מעבר יב'ק' נתאשרו במעשה בית-דין בצפת. קהל בית-הכנסת האיטלקי בצפת ראו בראב"ם את פטרונו. עיין איגרת של ראשי עדת האיטלקים בצפת לראב"ם משנת ש"ע, שנתפרסמה על-ידי א' אלמליח, מזרח ומערב, ג, תרפ"ט, עמ' 319—321. ועיין: יערי, שלוחי א"י, עמ' 249—250. כנראה זמן קצר אחרי ש"ע נסמך ראב"ם על-ידי חכמי צפת. כתב-הסמיכה נתפרסם במאמרו של מ' בניהו, חידושה של הסמיכה בצפת, ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 269. ועיין שם, עמ' 264, 265. סבתו של ראב"ם, אם אמו, שגידלה וטיפחה אותו בילדותו, עלתה לצפת בהגיעה לגיל שבעים וחמש ונפטרה שם (עיין להלן, הע' 230), ויתכן שאחידים מבני משפחת ראב"ם נתלוו עמה והשתקעו בצפת. מסתבר שאנשי שלומם בצפת גמלו לו טובה גם באספקת קונטרסים בקבלת האר"י בזמן שהוצאתם לחוץ-לארץ היתה אסורה בחרם המור. עיין לעיל, סוף הע' 10; להלן, עמ' 51—52. ר' שלמה טראציני היה תלמיד הרמ"ע מפאנו ובשנת שפ"ה כבר נמצא בירושלים. עיין: איגרת מירושלים (ירושלים של לונדן, ה, תרנ"ח, עמ' 85); פרומקין-ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ב, עמ' 12, 18; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 346, 348.

הישיגו המרשימים באיטליה ובצפת סיים את סי' קסה בהבעת בטחון, שסדריו יתקבלו בקהילות נוספות.¹¹⁵

בסי' קסו מתוארת הצלחתו האישית של ראב"ם לחזק את קיום סדריו בפירארה ולהטות את הכף לטובתם בויניציאה, אגב ביקורו בערים ההן באדר שפ"ט. 161א:

בחדש אדר שפ"ט שהלכתי לפירארה ולויניציאה לנשואי כמה' רפאל סורה יצ"ו, והודעתי קצת מדברי אלה [מהשגותיו שב'מגן אהרן'] לפני יודעי מדע, ובחסד אל קיימו כל דברי. ואצ"ל חכמי פירארה, שלא היתה ידם בחתימת ספרו כי יראו מדבר תועה.

כבר הודיע קודם, שרבני פירארה הסתייגו מלכתחילה מ'כנף רננים'¹¹⁵. כאן הוא מוסיף ראייה מדרשתו של ר' דוד מהטוב מפירארה במדינה: "וכאש' העיד והגיד הרב ר' דוד מהטוב¹¹⁶ בקהל עם ועדה פה מדינה בדרשתו בב"ה כמה"ר שמואל מסנגוויני, כי אמת הגה חכו¹¹⁷ נגד כל דברי הכנף בכלל ובפרט, כאשר שמעו כל העדה כלם קדושי אלו" (161א). דרשה זו הושמעה בוודאי לפני אדר שפ"ט, כנראה בסערת המחלוקת אחרי הופעת ס' כנף רננים¹¹⁸. רמזים סתומים בסימן זה באים ללמד, שגם בעל 'כנף רננים' ובני סיעתו לא ישבו בחיבוק ידיים ונתעוררו מריבות קשות בקהילה. 161ב:

ובפירארה לא אעלה על ספר מה שנתהווה שם¹¹⁹, ורק אודיע כי הרופא חמיץ¹²⁰ ואחרים [ע]מו אמרו אלי כי הקושיות שעלו שם בהצעה שהקשיתי נגדו, הגם כי מעטו כחם הרבה בדבריהם, מ"מ הם חוקים כראי מוצק ובעמדם עומדי, ואין כח בדברי' מרבי' הבל שיש בו חטא הבאים שם לקוץ כל א' מהם, רק מגדילי אותם.

115 161א: "ברוך הגומר על ידי זכות הרבים... ובה' בטחתי, כי עוד קהילות אחרות יצאו בעקבי צאן קדושים הנזכרי".

*115 עיין לעיל, עמ' 37, הע' 94.

116 ר' אליעזר דוד מהטוב. היה תלמידו של רמ"ע מפאנו. עיין: סימונסון, תולדות, ב, עמ' 511.

117 אולי צ"ל חכי, כלומר אישר את השגות ראב"ם.

118 על-כל-פנים זוהי עדות מעניינת על התערבות פומבית של רב מעיר אחרת בבית-כנסת במדינה לטובת ראב"ם, אף-על-פי שרבני העיר עמדו לצדו של רי"י קרמי בפסק-דין רשמי.

119 קודם היה כתוב: 'מה שגרם שם בעל הכנף'. המלים 'שגרם' ו'בעל הכנף' נמחקו, ומעל לשורה נכתב 'שנתהווה'. בנוסח המתוקן טושטשה פעולתו האישית של קרמי בפירארה.

120 ר' יוסף חמיץ הידוע. בקטע המובא להלן בהערה 126 הוא נזכר בשמו המלא. עיין: "תשבי, תעודות על נתן העזתי בכתבי ר' יוסף חמיץ, נתיבי אמונה ומינות, רמת-גן 1964, עמ' 52—

80, 283—295, בייחוד עמ' 64—70 (להלן: תשבי, נתיבי אמונה); א' קופפר, על תוכנו ומחברו של כתב-יד פרמה 1283, קרית ספר, מ (תשכ"ה), עמ' 118—123; הנ"ל, רבי יוסף חמיץ ומאמרו

בחנוד לנער, תדפיס מספונות, יד, עמ' רא—רטז (הכרך עדיין לא יצא לאור). בהקדשת ספרו נגד הקבלה לתלמידו ר' יוסף חמיץ משנת שצ"ח או שצ"ט כתב ריא"ם על עיסוקו של חמיץ

בתורת הקבלה, כי מזמנו "אשר שמעת ולמדת מאת קרובי הרב כמה"ר אהרן ברכיה ממדינא יצ"ו, כי הוא לבדו נשאר לדעתי באיטליא מיתר הרפאים המקובלים, ישמרהו האל, הגדלת

והרבות העיון בה, מדי דברי עמך יום יום במדעים שונים, בכל עת אשר בא לנו מעין המאורע, להזכיר דרך הקבלה הזאת, ולדבר על ספר הזוהר ומחברו ואנשים המחזיקים בה" (ארי נהם, ירושלים תרפ"ט, עמ' א).

כאן מתברר, שבשנת שפ"ט ישב בפירארה, ובאותו זמן כבר היה נוטה לצד הקבלה וקיים מגע אישי עם ראב"ם, אבל עדיין לא היה תלמידו. ועיין להלן, עמ' 83—85.

כנראה משמעותם של דברים עמומים אלה היא, שההשגות של ראב"ם על ה'הצעה' של בית-הדין שהמציאן לרבני פירארה נראו חזקות בעיניהם, ואף-על-פי שאוהדי רי"י קרמי השתדלו להחלישן ולהמאיסן 'בדברי' מרבי' הבל שיש בו חטא, לא עלה בידם וחכמי פירארה המשיכו לתמוך בראב"ם. בויניציאה זכה להצלחה מרובה. 161א: "ואפי' חכמי ויניציאה החתומים בו, אחרי קריאת 121 דברי אלה הודו ולא בושו כי עשו שלא כהוגן". ראב"ם מוסר תמצית דבריהם של שלושת חכמי ויניציאה החתומים על הסכמות לס' כנף רננים (ר' שמחה 122 לוצאטו, ר' יהודה אריה ממודינה ור' נחמיה סארוואל) בשיחתו עמם 123. הרבנים לא הסתפקו בביטול תמיכתם ב'כנף רננים', אלא סייעו בידי ראב"ם להנהיג בבתי-הכנסיות שבקהילתם את 'סדר אשמורת הבקר' 124, "וכן הם עושים תל"ח 125, כאשר עשו שאר קהילות הקדש שבחנו הדברים כל מתכונתן ועשו להם סמוכות". ספרו של קרמי נדחק ונשכח, "ויגיעתי (!) שם בויניציא' ולא מצאתי מס' הכנף רק אחד מהם בלתי קשוי" (161ב) 126.

121 מלת 'קריאת' מחוקה, ומעליה מלה שקשה לפענחה (אולי 'כראותם', ושכח למחוק מלת 'אחרי'). כנראה שינוי הנוסח נעשה כדי לטשטש את העובדה, שרבני ויניציאה קיבלו מידי ראב"ם את ס' מגן אהרן לעיון.

122 בשם זה חתם על שתי הסכמות של רבני ויניציאה ב'כנף רננים', אבל ב'מגן אהרן' הוא נקרא שמעון. לפי זה יש לתקן את קביעתו של מ"א שולוואס (מבוא למאמר על יהודי ויניציאה של ש' לוצאטו, 'ירושלים תשי"א, עמ' 24, הערה 3), ש"בשום מקור יהודי אין ר' שמחה נקרא שמעון".

123 161א–161ב: "כי החכם כמזהר"ר שמעון לוצאטו נשבע שלא ראה ועיין דבריו, רק בראותו שאר החתומי' הוא הלך וטעה אחריהם. והחכם כמזהר"ר יהודה ממודינה אמר, כי מתחלה הוא חתם בהיות שסבר לעשות נחת רוח לי להיותו גיסי, אבל הוסיף ואמ' שאחר שהגיה אותו וראה בפירושו (!) מאמריו ודברים מבחילים ידע שעשה שלא כהוגן להתחיל, ובדואי שלא היה חותם אם היה מבין הרבה מדבריו בתחילה. . . . ודברי' אחרי' אמ' אלי שלא נעלם על ספר. כמזהר"ר נחמיה סארוואל אמ' אלי בלשון הוה: חותמו של אחיה השלוני ראה וטע', ופירש דבריו כי אם הוא לא יחתום אחר החכמים כמזהר"ר יהודה וכמזהר"ר שמעון זה יהיה לו לפוקה נגדם, אבל כי הוא לא מצא בהם חיד". בדברים אלה ניתן אישור נוסף לקלות-הדעת שבעלי הסכמות נהגו בה לעתים במתן חתימתם. כאן יש להביא בחשבון את העובדה, שראש החותמים ריא"ם היה מתנגד תקיף לקבלה ואף ר"ש לוצאטו היה רחוק ממנה, ולכן מובן שהסכמתם ניתנה ללא תשומת לב לתוכן הספר.

124 161ב: "כי השלשת הרבני' אלו החזיקו בידי וזרו מעלות הקהילות משם בב' אשכנזית הגדולה וב' קנטוננו וב' אחת מהאשכנזים וכן ב"ה של לועזים, ויח' כלם בהסכמת הרבני' אלה קיימו עליהם לומ' ולהנהיג סדר אשמורת הבקר שלי".

125 תהלה לאל חי.

126 ס' סט, שנכתב לפני ניסן שפ"ח, בא ללמד שזמן קצר אחרי פירסום 'כנף רננים' ביקר ראב"ם בפירארה. בויניציאה ובפאדובה, וכבר אז פעל והצליח להטות דעת חכמים לצדו. 68א: "וחכמי הדור מ[שיח]ם לפי תומם עמי, אשר לא היו מכירים אותו וגם לא ידעו כי אני הוא כמשיג נגדו. ובפירארה ויניציאה פאדוה [. . .] ישות הלכ[תי] שם, אמרו לי שהמקשה מקשה בכח (?) ודברי המתריץ ישאם רוח. ואחר שנודע להם כי אני הוא המדבר הנני קראו אחרי ישר וי[שי]ר כוחך וחזקו ידי במלאכת שמי' . . . ואעידה עלי עדי' נאמני': בפירארה כמ[הר"ר] דוד מהטוב וכמזהר"ר [מעל לשורה: פלטיה מנצלזו כמזהר"ר] שמואל דוד [מ]נצלזו והרופא כמח"ר יוסף חמיני ואחרי' עמם. ובויניציאה כמזהר"ר נחמיה סארוואל ובנו הח"ר שלמה חי ומעלת ה ותהרה עמם אשר לא אכנס. ואפי' כמזהר"ר יהודה מוד' אשר היה [מעל לשורה: המגיה, גם הוא אמר באמת שאם] לא [צ"ל שאם] היו אומרים לו] לעשות עתה מה שעשה היה משיג אחרי' (!) ידו". העתק הקטע לקוי מחמת התכחות האותיות.

ראב"ם מכריז בשמחה, שכך עלתה לו לספר הדחוי בכל מקום: "צאו נא וראו כמה נתחלש כחם של דברי הכנף הלז בכל גבול ישראל, כי הוא מונח בקופסא ולא נזכר שמו בשום מקום, ולא מניה ולא מקצתיה, והטוב הוא אשר יכספוהו הכל" (161ב—162א). 'בכל גבול ישראל' — להוציא קהילת מודינה, ששם לא נכספו ל'טוב', לסדר 'אשמורת הבקר' של ראב"ם. בבית-הכנסת המתחרה המשיכו להתפלל לפי סדר 'כנף רננים', ותוצאת התחרות היתה התדרדרות כללית: שילמו כסף לשלושה מחבורת ראב"ם כדי שיעברו למחנה יריבו, ומצוות ההשכמה לתפילות נודלזלה בקרב אנשי מודינה. 162א:

שרי ליה מריהו לב"ה פה מודינה שאומרי' דבריו, כי כמה רעה גמרו וגומרים¹²⁷ תמיד, שבכח הרמים¹²⁸ יתרי' שנותנים לשלשה מאותם שהיו באי' בכל יום לב"ה הזה אגב אונס דבריהם וזווי הקנו נפשיהו אליה¹²⁹ ועזבו מקור מים חיים וגו'. גורמי' ששום אדם במודינה אינו משכים כבראשונה מפני הטעמים הנזכרי' למעלה, באופן כי חטאו והחטיאו ומנעו הרבים מעשות מצוה זו וצריכי' כפרה ודאי. וגזלת העני בבתיאם, כי מתחלה היה לי זכו' מכל משכימי הבקר הלז, עתה גם לי גם להם לא היה. וישתבח ה' כי מה שחסרו פה נתמלא בתוספת טובא בגלילות איטאליא כנו'.

סיכומו של דבר: במלחמת סדר התפילות הפסדו של ראב"ם במודינה יצא בשכרו בשאר קהילות איטליה.

4

הסיכסוכים והתככים שנתגלו לפנינו תופסים מקום ניכר ב'מגן אהרן', אבל מבחינה מהותית אינם אלא תופעות-לוואי בשולי תכליתו של הספר: תביעת עלבונה של קבלת האר"י והעמדת מערכת הקבלה על מכונה. במאבק הרעיוני בעניין פיוטי 'כנף רננים' בכלל ויודי ההיכלות בפרט ועל עמדותיהן ומעמדן של קבלות הרמ"ק והאר"י שטח ראב"ם ביריעה רחבה את ההשגות שהציג בפני בית-הדין והובאו בקיצור ב'הצעה', השיב בתשובות מפורטות על נימוקי בית-הדין לאישור דרכו של בעל 'כנף רננים', והעלה טענות ומענות חדשים. מסביב לדברים השנויים במחלוקת ערך בירורים בענייני קבלה שונים, בחלקם ללא קשר למחלוקת.

ראב"ם מטיח תרעומת קשה בפני בעל ה'הצעה', שביקש לדחות בדברי הבאי 'מעשה רב' של האר"י, שכפי עדות תלמידו ב'מנהגי האר"י' נמנע מלומר פיוטים של פייטנים מאוחרים¹³⁰. לחיזוק טענתו הוא מביא עדויות, שגם הרמ"ק מפאנו התנגד לאמירת פיוטים אפילו ביום-הכיפורים. 119:

127 צ"ל גרמו וגורמים.

129 מתן שלמונים היה תופעה מצויה בחבורות באיטליה ללא קשר למחלוקת זו, כפי שמעיד ראב"ם בתלונתו ב'אשמורת הבקר' (רמט ע"א—ע"ב), "שהרבה מהחבורות הקדושות ... מוכרחים הם במעשיהם לאסוף אליהם אנשים ריקים, דאינון גיימי וספרייהו שפיל מנהון ועובדים עבודה שהיא זרה אליהם, והכל על מנת לקבל פרס מרצי כסף".

130 183ב: "מי ראה זאת שחשב לדחות דברי גורי האר"י ממעש' רב בדבריו של תהו ... שהם בטלים מעצמם ואין צריך להשיב עליהם. הלא היה טוב לו שיצפין דברי הגורי' הנז'". הדברים שב'מנהגי האר"י', שראב"ם הסתמך עליהם, הובאו ב'הצעה' בנוסח פראפראסטי המכוון לרככם ולטשטש את משמעותם, והתשובה היא באמת דחייה בקש: "יעיין המעיין שלא אמ' התלמיד

וגם הוא [הרמ"ע] לא היה חפץ בפיוטי, וכן העידו עליו מתלמידיו [ו] כמהר"ר אברהם ספורנו וכמהר"ר אליעזר פואה מבורגו¹³¹, וכן הוגד לי מפי כמה תלמידי' היושבי' לפניו שכן היה אומר להם במנטוב"ה שטוב לעסוק במשנה וכדומה לה מלומר פיוטי, וכן שמעתי אני מפיו, ואפי' ביום יוה"ך.

עדויות אלו סותרות את עדותו של ראש בית-הדין ב'הצעה', שהרמ"ע התייחס בחיוב לווידי' שב'כנף רגלים', וראב"ם כותב עליה בהתמרמרות:

ומה שהעיד ואמ' כי הגאון מפאנו לא זו מחבבו¹³², במחילה ממנו הוא לא ידע ולא שמע מי שהגיד לו ולא לשום אדם דבר זה אלא מפי המחבר עצמו¹³³ הנוגע בעדותו, ולא ידעתי על מה סמך להעיד דברי' אלה על פה קדוש כמוהו וצרי' כפרה ודאי. אך היה אומ' לתלמידיו ... (183ב)¹³⁴.

זוהי האשמה כלפי ר' נתנאל טרבוט, שסמך על עדותו של בעל-הדין שלא כדיו, ופסילת הודעתו של רי"י קרמי כהשתבחות בדויה.

לא זו אף זו: ראב"ם התריע בקטרוגו על בית-הדין, כי טענתו העיקרית נגד פיוטי 'כנף רגלים' שהיתה רשומה בכתב הושמטה במכוון בעריכת ה'הצעה'. 19 א:

הגם שבהרבה דברי' שנה [בעל ה'הצעה'] מאמתן של דברים, ובפרט הקושיא שהקשיתי: מי נתן לו [לבעל 'כנף רגלים'] רשות לשנות דברי' [בעל 'קנינת סתרים']¹³⁵ ממדרגות ההיכלות מלשון לימוד מלשון¹³⁶ תפלה, שלא נמצא שום מחבר שירשה בעצמו לדבר זה ואין לו על מה לסמוך בזה, לא דבר שם [ב'הצעה'] כלום לפי שלא מצאו תשובה. והרי הר"י פוייט"ן¹³⁷ סדר טענה זו עם קצת מטענותיו ביום ההוא כשרצה לעשות כלל מדברי.

טענה זו לא צומצמה בשאלת ההיכלות אלא גיתן לה תוקף עקרוני כללי: ענייני קבלה שהותר לפרסמם בכתב ובדפוס לצרכי לימוד עיוני אין אנו רשאים לנסחם ולהפיצם ברבים

הותיק [של האר"י] כי אם לא רצה ולא חפץ לאמר, ולא אמר שאסר או שגער במי שאומרם ('כנף רגלים', ח' ע"א). ועיין לעיל, עמ' 27.

132 עיין לעיל, עמ' 34.

131 עיין לעיל, עמ' 37, הע' 94.

133 בעל 'כנף רגלים' כתב בפתיחה לווידי' (ע' ע"א): "ואחרי כן מדי עברו מפה איש האלקים קדוש הוא מורי ורבי כמהר"ר מנחם עזריה מפאנו זלה"ה ללכת ללוגו", במקום גדולתו שם נמצאה ענותנותו, כי נתן עיניו בו [בווידי'] וימצא חן וחסד לפניו". חתנו של הרמ"ע, המקובל ר' יצחק ברכיה מפאנו, היה מ"ץ בלוגו, ומכאן אנו למדים שבנסיעותיו מרגיו לבקר בבית בתו נהג הרמ"ע לחנות במודינה. לר' יצחק ברכיה מפאנו עיין: ד' קויפמן, *REJ*, 35 (1897), עמ' 86–87, 89–90.

134 לא יכולתי לפענח את דברי הרמ"ע לתלמידיו.

135 ההעתק לקוי בחסר והשלמתי לפי העניין. ראב"ם חוזר ומדגיש (21ב, 24ב–25א), כי ר' אברהם גלאנטי שרי"י קרמי תלה את וידויו בדבריו (עיין לעיל, עמ' 28) בוודאי היה מתנגד לעריכתם בסגנון של תפילה או וידוי.

137 עיין לעיל, עמ' 27, הע' 65.

136 צ"ל ללשון.

בצורה ליטורגית לשם אמירתם בסדר תפילות. 99א—99ב: "שאם הפרדס ושאר המקובלים התירו עצמם לכתוב הקדמות בחכמה הנעלמה, לא היו מרשים לעצמם להתפלל בהם ודאי". ראב"ם העלה נימוקים שונים לצידוקו של כלל זה. (א) כתבי קבלה לימודיים הם נחלתם של 'בני היכלא' בלבד, ואילו תפילות ופיוטים מיועדים גם לאנשי ההמון, "ולמה בחר לשי' דברי' אלו ח"ו שיחה בפי הבריות, נערי' וקטנים ויושבי שורה" (24ב); "החכם [הרמ"ק] יושב ודורש מעצמו בלשון שינון ולימוד, והוא דרך תפילה והודאה וקינה ווידוי ושם אותם בפי גדול וקטן" (48ב—49א). (ב) מעלת התורה גבוהה ממעלת התפילה לפי מעמדן ביחס לספירות, ולכן יש דברים שמותרים דרך תורה ואסורים דרך תפילה. 21ב:

כי התעוררות התורה היא בסו' מדת הת"ת שנק' חיי עולם והתעוררות התפלה במ' הנק' חיי שעה, ואם הותר להוציא דברים מפיו דרך שינון לא היה כן דרך תפילה, כי הרבה הותר בסוד חיי עולם מה שלא הותר בסוד חיי שעה.

(ג) הבעת רעיונות של תורת הקבלה בתפילות היא מעין שימוש בקבלה מעשית, שרוב המקובלים ראו בו פעילות בלתי-רצויה. 99ב: "וזה ע"ד שרוב המקובלים דרשו בקבלה עיונית כפי שאפשר להם והרחיקו עצמם מקבל' מעשית" 138. ראב"ם ידע, שהוראתו בגידון זה מנוגדת לכאורה למציאותן של יצירות ליטורגיות שנכתבו על דרך הסוד, וניסה לסלק את הקושי בהבחנה בין תפילות שיסודן בתורת הסוד ללא פירוט ענייניה לבין תפילות שנרקמו מיסודות קבליים בולטים ומפורשים. כדוגמה להבחנה זו מובאת התפילה הקדומה הידועה בשם 'תפילת היחוד לר' נחוניא בן הקנה' 139. 24ב: "ור' נחוניא בן הקנה חבר תפלתו בשמות הקדש בד"ת 140 כפי הכתובי', אך בלשון פשט ולא נשא על שפתיו שום א' מאופני המרכבה" 141.

גם בוויכוח זה ביקש ראב"ם להסתייע באר"י עצמו. 149א—149ב:

הל' נגד עינינו בעט ברזל ועופרת סדר האלקי האר"י ז"ל 142, כי הוא כולו מזמורי ופסוקי' משולבים ולא זולת, ומי הוא אשר יבא אחרי המלך לעשות מה שלא מלא לבו

138 השוואת פעולה תיאורגית בתפילות קבליות לפעולה מאגית בקבלה מעשית אינה הולמת את דעת האר"י, שעל אף הסתייגותו משימוש שמות בקבלה מעשית השתית את הוראותיו בעבודת אלוהים על פעילות תיאורגית מסועפת בתורת הכוונות. אף ראב"ם לא בא כאן לשלול את כוונות האר"י, שהיו ידועות לו, וביקורתו מכוונת כלפי תפילות בלבד המסורות גם בידי אנשים פחותי-מעלה.

139 עיין: ג' שלום, ראשית הקבלה, ירושלים ותל-אביב תש"ח, עמ' 170, 259. ראב"ם מעיד, שרבו הרמ"ע היה 'אומ' בכל יום כל תפלת ר' נחוניא, הן בשבת וי"ט ור"ח" (150א—151א). תיאורה של תפילה זו כצירוף של "שמות הקדש בד"ת כפי הכתובי', אך בלשון הפשט" לא נאמר אלא כדי לחפות על הסתירה שבינה ושכמותה לבין צביונה של התפילה הרצויה לפי טענתו של ראב"ם. לאמיתו של דבר זוהי תפילה קבלית רעיונית מובהקת על-פי תורת 'חוג העיון' במאה הי"ג בקבלת ספרד.

140 בדברי תורה.

141 כאמור (לעיל, הערה 139) התיאוריה של ראב"ם אינה הולמת את המציאות, אבל בכל זאת יש בה ממש לגבי דרכם של מקובלי צפת במאה ה"ט' בחיבור תפילות ופיוטים. עיין: רצ"י ורבלובסקי, תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי נ' אלקבץ, ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' קלו.

142 קשה לי לקבוע לאיזה תפילות או תיקונים בסדר לוריאני מודפס מכוון ציון זה.

האר"י לעשות, הגם שהיה מאד בקי במלאכת השיר, כאשר ראינו השירי' שחיבר בשלשה סעודות בשבת¹⁴³. ואפי' בסדר השירים ההם כבר בא בפירושם טעם לשבח מה העירוהו והכריחהו לזה, כאש' כתוב בקונטרסי¹⁴⁴, שכבר נודע שחדשי' שמקרב באו לא ישרו בעיניו.

בפיסקה זו התחמק מדיון בשירי האר"י לסעודות שבת וניסה לסלק ברמיזה סתומה את המכשול לעמדתו הטמון בהם. אך מכיוון שבסיעת יריבו העלו אותם על הפרק כדי לגנח אותו בהם, נאלץ להיכנס בבירורם ולהראות שאינם סותרים את השקפתו. 170א:

להיות כי שמעתי א' שרצה לתלות באילן גדול באומרו שגם החכם אשכנזי ע"ה חיבר שירי השבת בסודות עמוקי¹⁴⁵, וזה אורה (!) דעת המדבר נגד לדברי הנעימי' הבוחר' דרך הפשט ברינות ותפלות וקינות, על כן בחרתי להשיב על זה אך בקיצור.

תשובתו העיקרית היא, "שהוא ע"ה לא חיברם אלא לבני גילו הנקראי' חצדי חקלא, וגם שהודפסו היה ודאי בלתי רשותו ובלי רשות גוריו"¹⁴⁶ (שם) 146. לאישור ההנחה, שהאר"י יעד את שיריו הקבליים לחוג מצומצם של יודעי ח"ן ופריצת גדר האסטריות בהדפסתם נעשתה בניגוד לרצונו ולרצון תלמידיו, מובאות ראיות מהשירים עצמם בצירוף דברים מפירושם. 170א—170ב:

והראיה כי לא חיברם אלא לחכמי' אשר כמוהו, שאמ' בתקון סעודת שחרית, זה לשונו: חדו חצדי חקלא, בדיבור ובקלא... ובארו מפרשי דבריו בקונטרסים¹⁴⁷, כי הצדיקי'

143 עיין: י' ליבס, זמירות לסעודות-שבת שיסד האר"י הקדוש, מולד (אדר תשל"ב), עמ' 540—555. ליבס פירסם את שלושת השירים בנוסח מתוקן של המקור הארמי ובתרגום עברי, בצירוף מבוא והערות.

144 הכוונה לפירושו של ר' ישראל סרוק, כמבואר להלן.

145 בפיוט לשבת ב'כנף רננים' ובביאורו (מח ע"ב—מט ע"א) מדובר בשבחן של סעודות שבת, ואף נאמר שם ש"השירים בשבת הוא תקון גדול לקדושת היום", אבל אין זכר לשירי האר"י, ובהתאמת הסעודות לספירות נקוט שם סדר שונה מסדר האר"י: מלכות, תפארת וכתר, ואילו לפי שירי האר"י הסדר הוא: מלכות, כתר ותפארת. בוהר מצויים כמה סדרים. עיין משנת הוהר, כרך ב, עמ' תקג—תקד. יש להניח, שאלמלי לא הופעל לחצו של ראב"ם היה נוח לו לרי"י קרמי להתעלם מקיומם של שירי האר"י.

146 שירי האר"י נדפסו לראשונה בס' יפה נוף, ויניציאה חש"ד, שכנראה יצא לאור סמוך לשנת של"ד. בגלל סמיכות זמן פירסומם למות האר"י בשנת של"ב ראה ראב"ם צורך להדגיש, שההדפסה נעשתה בלתי רשותו ובלי רשות גוריו'. אגב אורחא אעיר, כי ב'אגרון' שבס' יפה נוף כלולה תעודה אנונימית בכותרת 'העתק החתימה ברשות הטפסת הוהר' (ד ע"א—ע"ב). בתעודה זו, שאעמוד עליה במקום אחר, מצאתי תוספת נופך להבהרת בעיות שדגתי בהן במאמרי, הפולמוס על ספר הוהר במאה השש-עשרה באיטליה, פרקים, א (תשכ"ז—תשכ"ח), עמ' 131—182 (להלן: תשבי, הפולמוס על הוהר).

147 ביאורי 'מפרשי דבריו בקונטרסים' זהים לביאורים שבפירוש זמירות האר"י הרשום על-שם ר' ישראל סרוק בכתבייד ובדפוס. עיין: שלום, ישראל סרוק, עמ' 238—239. בס' שתיל פורח לראב"ם, כ"י אוקספורד 1189, נאמר בסוף ס' קג, 225: "עיין בסוף החבור פירוש השירים של שבת". באותו כתבייד אין הפירוש הרמזי, אבל מצאתיו בשני כתבייד אחרים של 'שתיל פורח': כ"י בית-המדרש לרבנים, ניו-יורק, Mic. 1539, 168א—179ב; כ"י גינצבורג—

נקראו חצדי חקלא במעשיהם הטובים, והלומדים בחכמה זו נקראים מחצדי חקלא... הגה כי לא נתן רשות לומר [שיר] י' אלא בסוד ישרי' מחצדי חקלא.

יתר מכן: 'בסוף שיר של סעודת ליל שבת', בבתיים 'הלא נימא רזין' ו'להעטרא כלא'¹⁴⁸, לפי ביאורם בקונטרס הפירוש, ראה האר"י צורך להתנצל "איך יצא מדרך הפש' לחבר מילין סתומים שלא כמנהג התפילות והשירות" (170ב). מכאן למדים אנו, שאם —

הדין גלי רוזיא [האר"י], שהרבה מדבריו הם ברוח הקדש... לב[ו]ן חרדות על כי גילה בדרך תפילה סוד שיעור קומה, והודיע לנו שבגלות מסתורי' מתעוררי' הקליפות והקטרג (!) אך קדושת שבת היא מעיר לעזור,

על אחת כמה וכמה צריך להימנע מגילוי סודות בתפילות 'במקום דאיכא למיחש לרקיעי שוא'¹⁴⁹, היינו בחידושי תורה נטולי יסוד כגון חידושי של בעל 'כנף רננים', 'שחילים יגבר איש תהפוכות [סטרא אחרא] נגדם' (171א).

5

בסוגיית ההיכלות יצא ראב"ם חוצץ נגד הקביעה הכלולה גם בפסק-הדין וגם בחוות-הדעת של ר' משה ישראל פואה, שאין חילוקי-דעות מהותיים בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק¹⁵⁰. לדבריו המקובלים המוסמכים, ובראשם מורי-הדרך ר' ישראל סרוק והרמ"ע מפאנו, אישרו קיומה של מחלוקת בין האר"י לרמ"ק בעניין ההיכלות. 37א :

הלא מראש הוגד לנו ותורה תצא מפי קדושי' אשר בארץ, וגם האלוף כמהר"ר אלחנן דוד פואה נר"ו¹⁵¹ יודע כי כן קבל גם הוא מרבותיו נוחי נפש¹⁵² שכן שמעתי מפיו, ומכבר ידענו בפרסום כי שתי צנתר' הזהב, האחד מהם המקובל האלקי והחסיד קורדווירו והנצב על ימינו גלי רוזא דאוריית' האר"י וצוק"ל, לא יסבו בדרך אחד בדרוש ההיכלות.

ר"י סרוק דרש על מחלוקת זו בחבורת מקובלים. 38ב: "שהוא [האר"י] כל ימיו וכן עשו כל תלמידיו אחריו היו דורשי' ההיכלות שמונה ספ"ר¹⁵³ ביציר' הוא היה דורש אותם

מוסקבה 277, 128א–135א. שם מובא הפירוש הידוע, בכותרת: 'תוספת על הנדרש בסוד שבת' בעילום-שם. באותו ספר אין ללמוד דבר מחוסר שם המחבר, כי בספריו הלוריאניים ערך ראב"ם את כל הקונטרסים ללא ציון מקור. אך אופן ההבאה כאן מורה, שפירוש השירים הגיע לידי ראב"ם בצרור של קונטרסים לוריאניים ולא נודעה לו מיהות המחבר. תופעה דומה, ואפילו מתמיהה יותר, תתגלה לפנינו בסמוך בתיאור קונטרסי ההיכלות, ואזון שם בשאלות הכרוכות באופן הבאתם של כתבים הידועים כחיבורי ר"י סרוק ב'מגן אהרן'.

¹⁴⁸ צ"ל כלה. לגבי נוסח המלה 'להעטרא' עיין: ליבס, שם, עמ' 548.

¹⁴⁹ עיין זוהר ח"א, ד ע"ב–ה ע"א; ליבס, שם, עמ' 551–552.

¹⁵⁰ עיין לעיל, עמ' 29–31.

¹⁵¹ גיסו של רמ"ע מפאנו. עיין לעיל, עמ' 36–37, הע' 94.

¹⁵² הרמ"ע היה בוודאי אחד מרבותיו, וכנראה למד קבלה גם מפי ר"י סרוק. אך לפי נוסח הדברים כאן יש מקום להניח, שהיה לו מורה נוסף או מורים נוספים שראב"ם לא קיים מגע אתם. ¹⁵³ ספר פרדס רמונים.

בבריאה, וכן דרש בפני כמה חברי' בב...¹⁵⁴ החכם סרוק ז"ל בשם האר"י. ב'עסיס רמונים' שבמהדורתו הביא הרמ"ע את עניין ההיכלות, אבל לא כתב אם מקומם ביצירה או בבריאה, משום שב'עסיס' שהוא תמצית דעותיו של הרמ"ק צריך היה לקבוע את מעמד ההיכלות בעולם היצירה, כפי שנקבע ב'עסיס ראשון'¹⁵⁵, אבל "יען כי היה דורש [הרמ"ע] לתלמידיו בהקדמות האר"י וכתביו(?) באופן אחר" (38ב), לכן בחר בשתיקה ב'עסיס' שלו. גם להפרכת דעתו של ר' משה ישראל פואה הסתמך ראב"ם על הוראות הרמ"ע ור"י סרוק. א72:

זאת זכור אזכור כי החכם כמהר"ר משה פואה נר"ו, שחתם לבקשת ח[כם] אחד (?) מצורף להפצרת בעל הכנף כאשר נראה מתכן תחיתו, והביא דברי מסתורין שלו¹⁵⁶, שמהם מביא ראייה לפי דעתו שאין חילוק דעות בין הקדושי' קורדווריר' ובין האר"י ז"ל, נגד קבלתינו מהגאון מורי מפאנו וכן מהחכם כמ' ישראל סרוק.

עוצם חשיבותו של נושא המחלוקת מגדיל את אשמתו של רי"י קרמי ביומרתו להכריע בין גדולי הגדולים בתורת הסוד. העניין המרכזי כבר צוין ב'כנף רננים' בהצגת טענתו השלישית של ראב"ם: יכולתם של כוחות הטומאה לפגוע ולפגום בהיכלות, משכנם של מלאכי עליון וגשמות צדיקים, תלויה במדריגתם במערכת העולמות¹⁵⁷. בעולם היצירה הקליפות רובצות לפתחו, ואם ההיכלות נמצאים שם עלולים כוחות סטרא אחרא להיאחו בקדושה שבהם ולהטיל בה את זוהמתם בשעה שעוונות גוברים בעולם. מה שאין כן בעולם הבריאה, שהקליפות שרירות מחוץ לתחומן ובשום פנים אין ביכולתן לחדור לתוכו. ראב"ם העלה בחינה נוספת להבלטת חשיבותו של מעמד ההיכלות: "וראוי לדעת כי חלוק סברתו¹⁵⁸ אלו ג"כ נוגע לעניין עונג הנפשות והרוחות והנשמות, שהרבה יותר יהיה עדון שלשתן לדברי האר"י מדברי הפרד"ס, עיין ותבין כי זה כלל גדול ג"כ בחלוק דיעות אלו" (40ב). פירושו של דבר, שבהכרעת הכף לטובת השקפתו של הרמ"ק העז בעל 'כנף רננים' לקבוע לצדיקים מעמד נחות בחיי העולם הבא ממעמדם לפי קבלת האר"י.

יתירה מזו: אפילו נניח שהרשות נתונה להתעלם מדעת האר"י ולקבל את דעת הרמ"ק בשאלת מעמד ההיכלות, בכל זאת נכשל והכשיל רי"י קרמי בעריכת תפילות פסולות, שכן מתוך טעות בהבנת דברי הרמ"ק ודברי תלמידו ר' אברהם גלאנטי הפליג מהם במידה רבה בקירוב סטרא אחרא להיכלות ובמתן אחיזה לכוחותיו בתחום הקדושה. טענה זו חוזרת ונשנית בגוונים שונים ומשמשת עילה להתקפות קשות על בעל 'כנף רננים'. אביא לדוגמה כמה קטרגים פולמוסיים חריפים. 38ב: "הראיתיך בעיניך כמה רחוקו' הקליפו' ממדרגו' ההיכלות אפי' לדברי החכם [הרמ"ק], וכל הקורא בחבור חדש זה משמע ח"ו כי כפשע בינם ובין המות". ר' אברהם גלאנטי —

154 אותיות אחדות אינן ניתנות לקריאה. אולי יש להשלים ולקרוא 'בב[ית]י'. עיין לעיל, עמ' 10, הע' 4; עמ' 21, הע' 37.

155 השווה עסיס רמונים, ויניציאה שס"א, שער כד, עא ע"א; מהדורת הרמ"ע, מנטובה שפ"ג, שער כט, סג ע"ב.

156 הכוונה לקונטרסים לוריאניים, שפואה הביאם לאיטליה מצפת ומדמשק. עיין לעיל, עמ' 31—33; להלן, עמ' 51.

157 עיין לעיל, עמ' 27—28; כנף רננים, ו ע"ב. בית־הדין הבליע טענה זו בנעימה. 158 צ"ל סברות.

הזהי' בכמה מקומות, שהקליפה אינה נכנסת בהיכלות ר"ל אלא סביב למשכן הנער [מטטרון] בסוד המדורין, ששם נפתח פתח א' הנקר' נוקבא דתהומא רבא, ומשם עולין ויוצאים במדורין מבחוץ עד שעולה כה קטרוגם אל הקדש פנימה, ואז תצא הגורה מוסכמת (ב24).

דברים מופלגים בקינת סתרים' על הטלת פגמים בעבירות נאמרו "בדרך משל ומליצה להגדיל עונש החוטא בעיניו, שכן דברו חכמי' בלשון הבאי בדברי' כיוצא באלו, ואפי' יהיו דברי' כפשטן דרכו רחקה מנו" (א22). לפיכך הוא צועק חמס על דרכו הנפתלת של קרמי:

מי האמין לשמועתנו שישלח איש ידי קלמוס ופיו ולשונו להרעיש ארץ ולהרגיז ממלכות עליונות, אשר כל בו מום לא יקרב ליכנס בקטרוגו רק בקצ[ה] המדורין, ולא במדורין של בריא' ושל יצירה רק בבחינת המדורין שבעשיה רוחנית (ב45) ¹⁵⁹.

בפיסקה זו הגיע ראב"ם להפלגה יתירה בהרחקת הקליפות מתחומי העולמות הרוחניים.

6

בהשגתו על חוות-הדעת של ר' משה ישראל פואה, שתמך את יתדותיו בכתבים מקוריים בקבלת האר"י שקיבל אותם בעת שהותו בצפת ובדמשק, שילב ראב"ם ידיעה על קונטרסים מסוג הכתבים ההם הנמצאים ברשותו. א72:

והעלה [פואה] על זה הדברי' ברורי' הנראי' בפי' בקונטרס גורי' האר"י שבאו ¹⁶⁰ מצפת [ומ[ע]י]ר דמשק מתלמידו החשוב כמהר"ר [חיים] ¹⁶¹ ז"ל. אותו הלשון שהביא החכם החותם לראיה רבה (?) ואומ' כי לא זכה בו אדם מעולמות אלו ¹⁶² רק מעלתו, הנה מכבר בא לידינו בחסד אל משני' קדמוניות. והראיה כי אני בעניי פרשתי קצת מהסוד הכמות (!) ¹⁶³ אצל מעלתו בהערת אשמורת הבקר ¹⁶⁴ וגם

159 ועיין עוד שם, א38, ב47—א48, ב48—א49, ב152—א153.

160 ראב"ם טשטש את העובדה, שרמ"י פואה עצמו הביא עמו את הכתבים.

161 בחלקים שיכולתי לקרוא ב'מגן אהרן' זוהי ההזכרה היחידה של ר' חיים ויטאל, ויש לציין שרמ"י פואה לא נקב בשמו. גם בשאר ספריו של ראב"ם בדפוס ובכתבי-יד לא מצאתי זכרו של רח"ו. כמובן, אישיותו ומעמדו בקבלת האר"י היו ידועים לראב"ם, ובוודאי ידע שחלק גדול מן המאמרים והמסורות המובאים אצלו יצאו מתחת ידו או מפיו של רח"ו, ואיני יודע מה פשר העלמת שמו. ועיין לעיל, עמ' 32—33; להלן, הע' 179.

162 הכוונה ליחסי טוב ורע בעולמות ב"ע. עיין לעיל, הע' 76. שם ציינתי, שהדברים המובאים כסוד נסתר בשם דרוש האר"י נמצאים גם בס' יונת אלם לרמ"ע מפאנו, ומפליא הדבר שראב"ם לא עמד על כך.

163 צ"ל הכמוס.

164 כוונתו בוודאי ל'הערה' שבראש 'אשמורת הבקר'. שם הוא מדבר ברמיזות על יחסי הקדושה והטומאה בעולמות ב"ע, בהסבת שלושה מזמורי תהלים לענייני שלושת העולמות. ואלו דבריו במפורש: "ובעולם העשייה הקליפה מעורבת עם הקדושה ונקראות מותרות... וכל כך אדוקים בקדושה עד שנדבקין ברגלי הת"ת מעולם הגו' " (ז ע"ב); "ופה [בעולם היצירה] החיצוני' נקראים קליפות לא מותרות, ואינם נכנסים מן השטח החיצון ולפנים, והם מועטין

בס' מעבר יב"ק פ"ב ממאמר השני בסופו¹⁶⁵. וברוך אשר לו נתכנו עלילות המביט מראשית אחרית ומעמיד האמת אל(?) מכוונו(?)¹⁶⁶.

בידיעה זו נפתח אשנב חדש להכרת נתיבי התפשטותם של כתבי קבלת האר"י. אין ספק שהקונטריסים הלוריאניים הרמוזים כאן הגיעו לידי ראב"ם ממרכזי קבלת האר"י בצפת ובדמשק, המקומות שרמ"י פואה ביקר ולמד בהם, והציון 'משנים קדמוניות' בא ללמד שקיבל אותם, על-כל-פנים מקצתם, שנים רבות לפני שפ"ז, זמן כתיבת חוות-הדעת של פואה. מסתבר, שהתחיל לאסוף אותם ולעיין בהם אחרי התחלת לימודו בקבלת האר"י בבית-מדרשו של הרמ"ע מפאנו, היינו מאמצע שנות ש"ס בקירוב¹⁶⁷, ואולי אפילו קודם לכן. במשך השנים נצטבר בידי ראב"ם אוצר גדול של כתבים בקבלת האר"י¹⁶⁸, שדרך אותם בארבעה ספרים בשנים שפ"ט—ש"צ, כפי שיתברר בפרק הבא.

בעובדות אלו נתון חידוש חשוב. לפי קביעתו של ג' שלום ידוע, שלפני בואו של ר"י סרוק לאיטליה ובזמן פעילותו שם, כלומר עד ש"ס בקירוב, הגיעו לידי הרמ"ע ובני חוגו קונטריסים בקבלת האר"י שמוצאם מבית-היוצר של הרח"ו¹⁶⁹. אך הנחה מקובלת היא, בעקבות חקירותיו של שלום, שמאותו זמן נפסקה או צומצמה מאוד חידרתם של כתבים לוריאניים מארץ-ישראל לחוץ-לארץ מחמת איסור הפצתם בגזירת חרם, שהיה בתוקפו גם אחרי הסתלקות הרח"ו בשנת ש"פ, ולכן גם בשנים ש"פ—ת"י, תקופת התפשטותה של קבלת האר"י בשכבות רחבות, כתבי הרח"ו שנוצרו יחד עם כתבי ר"י סרוק והרמ"ע היו בעיקר אותם כתבים שהגיעו מארץ-ישראל עד ש"ס¹⁷⁰. הגעתם של כתבים רבי-היקף לידי ראב"ם 'בחסד אל משנים קדמוניות' מורה, שההנחה הרווחת טעונה שינוי במידה מסוימת. אנשי שלומו של ראב"ם בצפת ובדמשק עקפו את ההגבלות והמציאו לו צורות-צורות, וכנראה גם מקובלים אחרים זכו ליהנות ממשלוחים אסורים במעט או בהרבה. אכן גם מדברי ראב"ם וגם מדברי ר' משה ישראל פואה יוצא, שמחזיקי הכתבים הלוריאניים לא ניאותו להפיץ אותם ברבים בשנות ש"פ, אבל בוודאי ניתנו להם מהלכים בחוגי מקובלים.

בפיסקה זו כלול גם חידוש אחר בנוגע לשימוש של ראב"ם בקונטריסים של קבלת האר"י שברשותו. בשני ספריו המודפסים, שהם בעלי צביון קורדובריאני מובהק והמחבר עצמו כתב שלא הכניס בהם "לא מנייהו ולא מקצתיהו מדרכי גורי האר"י"¹⁷¹, שילב

ומתפשטין במדורין סביב למשכן הנער [מטטרון] (ח ע"ב); "ובעולם הבריאה אין קליפות מקבילו' אלא עד היכל הרצון וכחם חלוש" (ט ע"א). לאור הצהרתו של ראב"ם כאן אפשר לשמוע בדברים אלה הדים של רעיונות לוריאניים, אבל בהשוואה למקורות ובכללם הפיסקה המובאת בחוות-הדעת של רמ"י פואה בולטת בהם מגמה של מיתון והקהיה.

¹⁶⁵ שם אין זכר לעולמות ביי"ע, ובמקומם מדובר על יחסי טוב ורע בכוחות הנפש באדם, כלומר ראב"ם העביר את השקפת האר"י ממישור ההוויות הקוסמיות למישור הפסיכולוגיה האנושית.

¹⁶⁶ אולי צ"ל על מכונו.

¹⁶⁷ עיין לעיל, עמ' 18. בקשר לקונטריסי ההיכלות, שאדון בהם בסמוך, נאמר במפורש שנשלחו מדמשק בזמן שהרמ"ע עדיין היה בחיים.

¹⁶⁸ כמה כתבים מאוצר זה מובאים או נזכרים ב'מגן אהרן', ואדון בהם בסמוך.

¹⁶⁹ עיין: שלום, ישראל סרוק, עמ' 219—220, 225—226.

¹⁷⁰ עיין: שלום, שם, עמ' 214, 234—236.

¹⁷¹ עיין לעיל, עמ' 20.

בהעלמת המקור דברים ששאב מקונטרסים שבידו. במקומות אחרים ב'מגן אהרן' מגלה ראב"ם, שנהג כך בעניינים שונים. 98ב: "שישו בני מעי שישו, כי הרבה דברי' שלימי' עברו סדרתי ע"פ קונטרסי גורי האר"י באשמורת הבק' שלי מצאתי דוגמא להם בסדר השכיבנו שבא מארץ אשכנז". בס' אשמורת הבקר לא נאמר, שסדרים ליטורגיים שבו נערכו ע"פ קונטרסי גורי האר"י¹⁷¹. 107א: "משם מתבאר כי א"א לעשות יחוד למעלה רק בסוד התלבשות. ומי שזכה לטעום מיערת הדבש גורי האר"י יבין בהקדמ' זו אשר בהם דברים¹⁷² תתעדן הנפש". הציון 'משם' מכוון לדבריו בס' מעבר יבק, מאמר א, פרק לט, וכאן מתברר שמקורם בדברי 'גורי האר"י', שבוודאי אף הם נמצאו בקונטרסים שהחזיק בידו. אכן לצרכי הוויכוח השתדל ראב"ם להצביע על מציאותם של יסודות לוריאניים בספריו המודפסים גם במאמרים שבשעת כתיבתם לא התכוון בהם לקבלת האר"י, כפי שיתברר¹⁷³, אבל בלשונו שהבאתי וכיוצא בהם איני רואה טעם לפקפק באמיתות הודעתו. מן הראוי לייחד את הדיבור על הבאת קונטרסי היכלות בשם האר"י ב'מגן אהרן'¹⁷⁴. בהזכרתם הראשונה נאמר (ס' כג):

ולפי דרך האר"י וקבלתו... הוא [חשמל] למעלה, שכך כתב בקונטרסי ההיכלות שיתבארו קצת לפנינו, שבא אלי מדמ[ש] ק ונקראה לפני הגאון מור"י מפאנו ז"ל, אמ' באופן זה: זכור ואל תשכח] שאמרנו למעלה שאור[פנ]יא"ל זה שהוא כמנין חשמל יש לו שני שמשים תחתיו אשר שמם כשם רבם... עוד אמ' בעל הקונטרס, כי אכתריא"ל ויהוטז"ק שמי אורפניא"ל... כי בעל הקונטרס הנזכר האריך הרבה בגידלתו(!) ורוממתו(!) [של חשמל] הרבה יותר מע[ש]רה דפין (א31—א32).

בס' כט מובאים קטעים מן הקונטרסים כהוכחה ישירה לאימות הטענה, שלפי האר"י מקום ההיכלות הוא בעולם הבריאה, ובראשם התנצלות בלשון זו:

ומלבד הקבלה שיש לי מדעת האר"י וגוריו בסדר ההיכלות, עוד ראיתי חובה עלי להציע פה קצור מופלג ממה שבא בקונטרסי' הגמצאי' באוצרותי תל"ח, ובמהילת שמים ובנטילת רשות מחכמי האמת והצדק אציע ואדבר מה שדבר בסדר עולם הבריאה. אך

¹⁷¹ ועיין לעיל, הע' 33, 46.

¹⁷² נקודות משולשות מעל למלים 'אשר בהם דברים' מורות שסדרן מסורס, וצ"ל 'דברים אשר בהם'.

¹⁷³ עיין להלן, עמ' 57.

¹⁷⁴ אציין שתי מובאות נוספות מקונטרסי 'מנהגי האר"י' שהיה בידי ראב"ם (עיין לעיל, עמ' 23, 45). 15ב: "ובלילה יותר הקול נשמע למרום בסוד בכה תבכה בלילה (איכה א, ב), ומעשה רב נמצא במנהגי האר"י. והיה מזהיר לתלמידיו, שלא יזכרו כחות אלו [הקליפות] בלילה בפרט, כי לילה הוא רשות לקליפות, ולכך תפלת ערבית רשות (ברכות כז ע"ב), שאם לא יתפלה הרשות נתונה להם לנגדו ח"ו". עיין 'שער הכונות', ענין דרושי הלילה, סוף דרוש א. שם מספר רח"ו מעשה שהיה, שהזכיר שם סמאל בלילה והאר"י נוף בו בבוקר. אך הסברת 'תפלת ערבית רשות' המובאת כאן אינה נמצאת שם. ועיין: בנייהו, תולדות האר"י, עמ' 337. א33—333: "ומצאתי במנהגי האר"י שכתב ז"ל: גם בעניין הנוהגי' לומ' כשמוהלים את בניהם פסוק במה אקדם ה' וכו' (מיכה ו, ו), שמעתי מהאלוף... משם האר"י זצ"ל שמחה ביד...". לא יכולתי לקרוא את שם 'האלוף' ואת סיום המובאה.

קצת מהדברי' יהיו באולי סתומי' למי שלא ראה הקדמותיו הראשונות, ברם רוב הדברי' יהיו מובני' למי ששימש חכמי' בחכמת התורה (?) (א39).

אחר־כך מובא סדר עמידתם של עולמות אבי"ע לפי התהוותם בנפילת שברי הכלים, כמבוא למסכת ההיכלות הנפתחת במלים אלו: "ואחר שיפליא לדבר בעולם הבריאה בהקדמות עצומות המגלים טפח ומכסים כמה טפחים אמ' וז"ל... " (א39—א39). לאחר סיום המובאות נאמר: "ומשם מתרחב בקונטרס לפרש בדיעה יתירה ומעין העה"ב המאורות שבכל א' מארבע עשר היכלות אלו שהם בעולם הבריאה לפי דרכו [של האר"י]" (א40). קונטריסי היכלות אלו משולבים במלוא היקפם כחטיבה בפני עצמה בס' שמן משחת קדש לראב"ם (כתב־יד אוקספורד 1854, 132—152א) בשם מיוחד: 'סדר עולם הבריאה'. קודם בא קובץ מאמרים, רובם בכתבי יד 'דרושים', על התחומים האלוהיים שמעל לעולם הבריאה. בסיום המאמרים ההם נאמר: "אחרי אשר הראנו ה' את כל אלה בעולם האצילות, שפתינו יפתחו בכי טוב לדבר בעולם הבריאה, ובעולם היצירה והעשיה לא מצאתי מהם דבר בקונטריסים" (א130). והנה לשון הפתיחה ל'סדר עולם הבריאה': "ועתה נבוא לדבר בעולם הבריאה כפי הנמצא בדרושי האר"י, אך לא נמצא הקונטריס שלם בידי מזה, ואת אשר אדע אדרוש והשאר אהיה מחריש פן ח"ו אהיה כמתעתע" (א132). חתימת 'סדר עולם הבריאה': "ברוך אשר זכני להשלים תמצית ופי' ממה שמצאתי בקונטרס שבידי ביום ערב חג השבועות שנת השפ"ט ל"א¹⁷⁵, אך ודאי הרבה יותר ממה שכתוב כאן יש לדרוש בעולם הבריאה, נזכה נחיה ונראה" (א152). לשונות אלה מורים, שראב"ם ייחס חשיבות מרובה לחטיבה זו עד שבא לציין במיוחד את תאריך שילובה בתוך הספר וקבע בצער שהקונטריסים לקויים בחסר¹⁷⁶.

ב'מגן אהרן' מחבר קונטריסי ההיכלות מכונה 'בעל הקונטרס', ולכאורה הכוונה לאר"י עצמו, אבל נראה יותר שהכוונה למקובל עלום־שם שלדעת ראב"ם מסר בנאמנות את 'דרך האר"י וקבלתו' בענייני עולם הבריאה וההיכלות שבו. כתבים אלה נשלחו לראב"ם מדמשק בחיי הרמ"ע, היינו בעשור של ש"ע ואולי קודם לכן, ומכיוון שרבו לא הכיר אותם העבירים אליו ונקראו לפניו. מכאן משתמעות שתי ידיעות חשובות: (א) דמשק, מקום מושבו של ר' חיים ויטאל בשנים ההן, שימשה מקור להפצת קבלת האר"י בחוץ־לארץ לא רק באמצעות חכמים שביקרו שם כדוגמת ר' משה ישראל פואה¹⁷⁷, אלא גם בהעברת משלוחים למקובל שישב באיטליה; (ב) לראב"ם היו מהלכים בחוגי 'גורי האר"י' בדמשק ובודאי גם בצפת¹⁷⁸, שלא היו פתוחים לרמ"ע, וקיבל כתבים שיד רבו המפורסם קצרה מהשיגם¹⁷⁹.

175 לאורך ימים אמן.

176 החסרון ניכר במיעוט מספר ההיכלות המתוארים, ואולי ידע ראב"ם על קיומו של נוסח שלם וציפה להשיגו. תיאור ההיכלות בחיבור זה מסובך מאוד. לענייננו אסתפק בהצגת המתכונת הכללית, ללא ברור הפרטים. בעולם הבריאה קיימים ארבעה־עשר היכלות בשתי מערכות, ו־היכלות עליונים וזו תחתונים. שמות ההיכלות שווים בשתי המערכות, חוץ מן ההיכל הראשון הנקרא 'היכל אלהי ישראל' במערכה העליונה ו'היכל לבנת הספיר' במערכה התחתונה. ב'סדר עולם הבריאה' המקוטע אין דיון מפורט אלא בשני זוגות: ההיכל הראשון בשתי המערכות, וההיכל השני הנקרא 'היכל עצם השמים' למעלה ולמטה. ועיין משנת הזוהר, כרך א, עמ' תיט—תכא.

177 עיין לעיל, עמ' 42, הע' 114.

178 עיין לעיל, עמ' 31—33.

179 בהכרת טיב הכתבים הנדונים מזומנת לנו תמיהה גדולה. בבדיקותי נתברר כי תורת 'סדר

7

השארתי לאחרונה את תגובת ראב"ם לטענת בית-הדין, שכמה מאמרים בספריו המודפסים

עולם הבריאה, שיצאה מדמשק לפני מות הרח"ו בשנת ש"פ והרטיטה בחידושיה את מקובלי איטליה, וזה ממש לתורת ס' לימודי אצילות על עולם הבריאה. בשתי המהדורות של 'לימודי אצילות' (למברג 1850; מונקאטש תרנ"ז) נמצאת תורה זו בחטיבה מיוחדת, המסומנת בדפוס מונקאטש (כג ע"ד) בכותרת 'חלק שני', ובכתבי-יד רבים היא נושאת שם מיוחד, 'לימודי בריאה' או 'ספר בריאה'. עיין: ג' שלום, כתבי-יד בקבלה, 'ירושלים תר"צ', עמ' 63, 68, 72 (להלן: שלום, כתבי-יד). חיבור זה נכלל בס' עמק המלך לר' נפתלי כרך, שער עולם הבריאה, פרקים ג-יז, קסח ע"ב-קעה ע"ג, בתוספות. בפרקים האחרונים באותו שער (פ"ח-פכ"ה, קעה ע"ג-קעה) [קעת] ע"ב) מתוארים היכלות ג-ז, ונראה לי שהם שייכים לאותו חיבור, כלומר בידי בעל 'עמק המלך' היה נוסח שלום של 'סדר עולם הבריאה' (עיין לעיל, עמ' 28, הערה 71). במאמרי על 'ספר עמק המלך' אדון בהשוואת נוסח 'עמק המלך' לנוסחי 'לימודי אצילות' ו'שמן משחת קדש' לראב"ם. ס' לימודי אצילות נדפס על-שם ר' חיים ויטאל ובכתבי-יד הוא עלום-שם. ג' שלום קבע לפי תוכנו, ש"זהו המקור הראשון והמוסמך ביותר לתורתו המיוחדת של סרוג". סידור הקונטרסים שב'לימודי אצילות' נעשה על-ידי אחד מתלמידיו באיטליה, "אבל הדברים כשהם לעצמם נכתבו ע"י סרוג". ספר זה הוא היסוד הראשי למסורת האיטלקית של קבלת האר"י, שנתגבשה בבית-מדרשו של הרמ"ע מפאנו סמוך לשנת ש"ס. עיין: שלום, ישראל סרוג, עמ' 219-220, 227-228. לנוכח הידיעות שב'מגן אהרן' מוזקרות שאלות תמורות: מה לחלק מחיבוריו של ר' ישראל סרוק בדמשק בין השנים ש"ס לש"פ, בזמן שר' חיים ויטאל ישב ופעל שם? כיצד נשלחו משם קונטרסי ההיכלות של סרוק כמקורות מוסמכים של קבלת האר"י? מה פשר הדבר שהרמ"ע ותלמידיו, אשר חיבורי סרוק נכתבו ונחתמו בחוגם, קיבלו אותם קונטרסים כחידושים שלא היו ידועים להם לא הם ולא מחברם? שלום ציין, שבשנות ש"ע-ש"פ נמצאו כתבי ר"י סרוק בידי מקובלים בארץ-ישראל והמסורת האיטלקית נתערבבה במסורת הצפתית-המזרחית, ואף מצא בקובץ כתבי קבלה בכתבי-יד 'שמוצאם מדמשק', שהועתק אחרי מותו של הרח"ו, שני קונטרסים מס' לימודי אצילות חלק ראשון 'בלי כל שם', ובראש הקונטרסים השני הכותרת: 'אלו החידושים שנמצאו בידי איזה חברים'. עיין: שלום, שם, עמ' 219, 227-228, 240. מציאותם של כתבי ר"י סרוק בצפת ובדמשק הוסברה על-ידי שלום שהעברתם מאיטליה לארצות המזרח בידי סרוק עצמו בשבוע לארץ-ישראל או בידי מקובלים אחרים. אך הסבר זה אינו הולם בשום פנים כתבים שנשלחו מדמשק לבעלי המסורת האיטלקית ונתקבלו אצלם כגילויי סודות כמוסים. אף אין לומר, ש'סדר עולם הבריאה' לא יצא מתחת ידו של סרוק וסיפוחו לס' לימודי אצילות נעשה בטעות לא קשר בין זה לזה, כי כמה פרטים ענייניים וטרמינולוגיים שלא כאן המקום לדון בהם מורים בבירור, לדעתי, ש'לימודי בריאה' הם בני סוגם של 'לימודי אצילות'. יש לציין, שבביקורת על 'עמק המלך' הוקיע ר' משה זכות במפורש את תיאור ההיכלות ב'שער עולם הבריאה' כסילופה של קבלת האר"י: "אעידה לך כי הסדר שסדר בעל עמק המלך [בעניין ההיכלות] לא ידעתי מנין לו, כי תלמי יש בידי סולת מדברי הרמ"ק והרח"ו וזיל ולא פנו לדרכו בשום אופן ולא ידעתי מי ילד לו את אלה" (ס' יודעי בינה, מג ע"א; מובא אצל שלום, כתבי-יד, עמ' 152). מאידך ברור, שבכתבים שבידי ראב"ם 'סדר עולם הבריאה' לא היה מצורף 'לימודי אצילות'. נוסף להבאת קונטרסי ההיכלות ב'מגן אהרן' כחטיבה בפני עצמה, יש להסיק ניותם זה מזה גם מ'שמן משחת קדש', שכן קונטרסי 'לימודי אצילות' ח"א מצויים שם בדפים 50-83 ללא שם החיבור והמחבר, ובינם לבין התחלת 'סדר עולם הבריאה' (132) מובא צרור של קונטרסים אחרים. בסיום הקונטרסים של ח"א הוסיף ראב"ם: "וכאשר נפרש, באופן כי בהצעת דרושים אלה יהיה ביד כל משכיל מבוקשו בכלל ובפרט, אשר לא נעשה כן עד היום הלזה, מן המעט אשר בא לידינו". לפי שעה איני רואה מוצא מן הסבר אלא בהשערה דחוקה: אמנם קונטרסי 'לימודי אצילות' נכתבו על-ידי ר"י סרוק באיטליה, כדעתו של שלום, אבל 'סדר עולם הבריאה' חובר לאחר שובו לצפת או למקום אחר בארצות

הם בבחינת הודאת בעל-דין בצדקת דעותיו ודרכו של בעל 'כנף רננים'¹⁸⁰. ראב"ם ראה בטענה זו פגיעה אישית קשה והשיב עליה בריתחה. במבוא 'ספר וספור' כתב, שעל אף עיוות הדין היה מוכן להבליג ולשתוק משום דרכי שלום, אבל משנודע לו שהמחבר ובעל ה'הצעה' קשרו קשר להדפיס את התעודה, "יראתי לעשות בנפשי שקר שאגרום... לחשדיני בדבר שאין בי וכי דברי סותרים זה את זה, אשר מעולם לא יהיה ולא ימצא, כי אחת דברתי ולא א[ש]נה ולא אשקר באמונתי" (א6). בטענה זו התכוונו להציגו כצבוע וכנוכל בענייני דת, שהתכחש לאמונותיו והעמיד פנים כבעל אמונות שונות כדי שיוכל לטפול על יריבו אשמות-שווא, וביקשו "להראות לעולם מה שאינו, חי נפשי, כגון שאין תוכי כברי בזה, והרבה עקיצות בדומה לזה". אך מזימה זו נכשלה, כי מביני דבר נוכחו לדעת שטענותיו כנות ונכוחות, "והנה משם אורה יוצאה לכל העולם כי אמת יהגה חכי, ואם לא ממחצדי חקלא אלא גם איני בזה מקטלי קני באגמא" (א19).

גם בתשובותיו הענייניות המרוכזות בסי' קכט (א128—א130) נקט לשון חריפה, אבל תוכן הדברים אינו מצדיק את תוקפנותו. לדחיית הטענה, שגם ב'מעבר יבק' מדובר על 'ההיכלות בעולם היצירה' משיב ראב"ם: "האמת כן הוא, ש[בס'] מעבר יבק לא רציתי לגלות מסתורין אלו, ברם בקצור עם קצת פרוש מס' הוזה' שזיכני ה' לעשות¹⁸¹ שם הודעתי נאמנה דעת האר"י ודעת החכם בעל הספ"ר וצ"ל" (א128—א128ב)¹⁸². במסתורין אלו, שראה חובה להעלימם בספריו המודפסים, הכוונה לקבלת האר"י ולחילוקי-הדעות בין האר"י לרמ"ק¹⁸³. הבאת דבריו ב'אשמורת הבקר' על 'שבעה מדרגו' היצירה' כסתירה לער-עורו על הווידיי שב'כנף רננים' מעידה על בורותו של בעל ה'הצעה' בתורת הקבלה. א129:

המזרה ונשלח לראב"ם מדמשק בעילום-שם, ומקובלי איטליה לא הכירו בו טביעת חותמו של בעל 'לימודי אצילות'. במקרה זה נראה לי, ששולח החיבור לא היה מבני חבורתו של הרח"ו בדמשק. עיין לעיל, הע' 83. כתוספת להשערת אציין, שב'ספר החזיונות' לרח"ו נזכר ר' בנימין סרוק כחבר מכוון בקהילת דמשק בשנות שס"ח (עמ' צו) וש"ע (עמ' קכד, קכח—קכט), ומסיפור חלמו יוצא שהשתדל לפייס ולהשכיך שלום בין הרח"ו לבין יריבו ר' יעקב אבולעפאי. ייתכן שר' בנימין היה קרובו של ר' ישראל סרוק והיתה לו יד בהפצת כתביו בדמשק כחיבורים לוריאניים מהימנים. וצריך עיון.

בשולי דיונו של שלום על חיבורי ר"י סרוק בכתבי-יד אעיר הערה, שאולי יש בה כדי להוסיף נופך להכרת היקף השפעתו של סרוק באיטליה. שלום (ישראל סרוג, עמ' 229, הערה 19) מציין שבכ"י ואטיקאן 569 משנת שס"ב מובאים 'כמה מדברי סרוג המועתקים ע"י אחד מתלמידיו' בענייני התפילה על-דרך הסוד, ו'הכותב הראשון' מוזכר את סרוק "בשם 'מורי נר"ו' סתם". שלום מביא 'יודי אנושי' של אותו תלמיד אנונימי של סרוק על השכחה המצויה בו. הדברים דומים דמיון קרוב בצורה ובתוכן לתלונתו של ר' מרדכי דאטו על שכתנותו. עיין: תשבי, דמותו של רמ"ק, עמ' קל. דאטו נפטר אחרי שנת שנה' (עיין: תמר, מחקרים, עמ' 16), כלומר היה בחיים בזמן פעולתו של ר"י סרוק באיטליה. מבחינה כרונולוגית יש מקום להניח, שהתלמיד השכחן של סרוק היה דאטו. אם השערה זו תתאמת נקבל ידיעה מעניינת, שגם ר' מרדכי דאטו נמנה עם המקובלים הקורדובריאניים באיטליה שנתפסו לקבלת האר"י בהשפעתו של ר' ישראל סרוק.

180 עיין לעיל, עמ' 30. בהבאת המאמרים ב'כנף רננים', י ע"ב, רשום מקומם בספרי ראב"ם. 181 הכוונה לחיבור שכתב לפי שיטת הרמ"ק לאחר שנרתע מהמשכת עיסוקו בקבלת האר"י. עיין לעיל, עמ' 19. חיבור זה נזכר ב'מגן אהרן' כמה פעמים.

182 בהמשך הוא מפרט את לשונות 'מעבר יבק' שהובאו לראיה נגדו והוא חוזר ואומר: "כבר הודעתי שלא רציתי לגלות מיסתורין אלו בספ' הווא".

183 עיין להלן, עמ' 63, הע' 217.

מי לא ידע בכל אלה, שגם שם יש ז' מדרגו' וגם בעשיה יש שבעה מדרגו', כי הכל עשה מ[כ]ו[ן] זה לזה, ואלו שמש חכמי' כאשר ראוי למי שרוצה ל[השיג] ולעלות בחכמה הזאת ידע ליתן טעם למה אפי' בעולם האצילות לעול' נדרוש ז' מדרגו'.

מכאן הסבר נוסף לשימושו במונח 'היכלות היצירה', שכן "בסדר העולם (!) הבריאה¹⁸⁴ שבדברי האר"י הרבה פעמי' קורא מדרגות היצירה בשם היכלות" (129ב). אכן ברמיזות גילה 'מסתורין אלי', כגון "בהערת מעירי שחר¹⁸⁵ אמרתי ... היכלות הכסא כפי דרך האר"י וצוק"ל ... הנה פה בריש מילין ה[גד]תי והודעתי למבין חילוק דעות אלו" (128ב). לטענת בית-הדין, שלפי דבריו בסוף 'אשמורת הבקר' ראב"ם עצמו חשב לסדר ויודי מעין הווידי ב'כנף רננים', הוא כותב: "כבר פר[ש]תי דברי למעלה¹⁸⁶, ואם המקשה והמחבר לא הבינו אותם מה יש בידי לעשות, כי זו קושי' קדומה למחבר אלי והשבתי לו, ואין [בקושיה זו] [ש]ום חיד ברור רק הוא בלא מלח ותבלין" (129א—129ב). הטענה העקרונית הכללית, שראב"ם עצמו ציין את הניגודים בין שתי הקבלות כמחלוקת מדומה, נדחת בביטול בהצהרה תקיפה:

אין צריך להשיב על זה, שכל תלמיד ... ה[מענין] שם ידע, כי אין בדברי' האלה שום הוכחה למה שרוצה לומר רק הם מערכה על הדרו[ש], ואידך יוכל ש[ום] אדם להבין דברי' ההם כאשר הבינם הוא, ש[מ] כבר הודעתי שדעת אחרת יש לאר"י [בהיכלות] (129א).

ובנוסף כולל: "וכל מה שאמרתי אמת יהגה חכי גם לפי דעת האר"י וצ"ל, ומקבל אני עלי לפרש דברי שלא יהיו כאשר חשבו ודימו הם" (129ב)¹⁸⁷. תשובות אלו מהוות נסיון להציג כמקשה אחת את עמדתו בעניין ההיכלות ואת יחסו לקבלות האר"י והרמ"ק בספריו המודפסים, בקטרוגו על 'כנף רננים' בפני בית-הדין וב'מגן אהרן'. שערי הפירוש אינם נעולים, אבל לפי פשוטו של מקרא דברי ראב"ם בספריו המודפסים קרובים לעמדתם של רי"י קרמי ובעל ה'הצעה' ורחוקים מהשקפתו ב'מגן אהרן'. קביעה זו נכונה אפילו לפי הרעיונות שנתבררו עד עתה, שלגבי חילוקי-הדעות בין שתי הקבלות נאמרו לידו של בעל 'כנף רננים'. השינויים והתמורות שחלו בעמדתו של ראב"ם מתבלטים ביתר שאת בהכרת השקפתו העצמית, שלא הסתפק בה בשלילת הזכות להכריע לטובת הרמ"ק בדברים השנויים במחלוקת בינו לבין האר"י, אלא חייב הכרעה לטובת האר"י בשאלת ההיכלות ובעניינים כיוצא בהם.

184 קונטרסי ההיכלות שקיבל מדמשק, הנזכרים כאן בשם שבכותרתם בס' שמן משחת קדש. עיין לעיל, עמ' 54.

185 עיין אשמורת הבקר, ט ע"א. הקטע הובא לעיל, הע' 33. תחום כסא הכבוד הוא עולם הבריאה, ונמצא שכאן רמז שדעת האר"י שונה מדעת הרמ"ק.

186 לא מצאתי פירוש זה, ובוודאי מוצנע הוא בכתיבה כהויה.
187 בהשגות המיוחדות על ה'הצעה' מובאת תשובה סתמית זו בלבד. 185א: "ומה שהשיג ממה שכתבתי בהערת האש[מורת הבקר] ובס' מעבר יבק, אומ' במחילה ממנו שלא ירד לעומקן [של] דברי, ואני מוכן ומוזמן אם יגזור ה' לפרש הדברי' ויתישבו לכל אוזן שומעת".

8

קנה-המידה להעדפתה של הוראת האר"י בנידון זה הוא בהערכת 'קבלה' כנגד 'סברה'. 31א: "שגם החכם בעל הפרדס איהו או מזליה חזי בדרוש זה איזה גמגום, ולכן נשמר עצמו ולעולם אמר כי הוא מסברה¹⁸⁸, כאומר אם יהיה קבלה באופן אחר האמת יעשה דרכו"¹⁸⁹. הווה אומר: אילו הרמ"ק היה יודע, שהאר"י קבע על יסוד 'קבלה' שתחום ההיכלות הוא עולם הבריאה, היה מבטל את דעתו שמקורה ב'סברה'. יתר מכן: הדעה נותנת, שבעולם האמת הודה הרמ"ק על האמת והוא עצמו דורש בישיבה של מעלה כדעת האר"י בסוגיית ההיכלות. מסקנה זו מובעת בסימן מיוחד, סי' לד, שיש בו יסודות חדשים וחשובים גם למארג האגדות על האר"י ולדרכי השתלשלות, ומן הראוי להביאו כצורתו ללא השמטות. 45—46ב:

נחזור לדרוש היכלות, כי מידי כתבי יצאתי קצת מהכוונה המכוונת לדרוש ההיכלות. ואומ' כי ברשות עצמות קדושות של החסיד קורדווייר' הייתי רוצה לומר, שאם היה בא החכם האר"י ובדבור הקל שלו יא' לו שכיון שהוא [הרמ"ק] מסבירא הודיע שההיכלות הם ביצירה ושקבלתו¹⁹⁰ [של האר"י] היא שראוי לדרוש אותם בעולם הבריא, או היה די מבין במכונתו¹⁹¹ המא' האחרון של רשב"י¹⁹² שהביא [הרמ"ק] ב'פ' ט' מש' היכלות [ב'פרדס רמונים'] משבעה הנערות שה' קשה ל[ו] למה שפי' שהם ביצירה, ובשמחה רבה היה עונה לו: גם מזלי חצי(?) קצת מהאמת הזה, כי לא ירעבי ה' נפש צדיק¹⁹³, ועתה שהוא קבלה בידך אקבל האמת ממי שאמר. וכלל אותם מאמרי הזוה' שהביא ב'פ' ט' מש' הנזכר להוכיח סברתו שהם ביצירה, היה מפרשם כפי הקבלה אשר מעתה נשתרשה לו בדרך האר"י ז"ל. וכבר נודע, שכבוד וגדולה היו נוהגי' זה לזה. וש מעתי אומרי' כי בסוף ימי הקורדווי' עמדו שניהם לבד ארבעי' יום וארבעי' לילה, ובחולי אשר מת החכם בעל הספ"ר היה האר"י עומד עליו. והעיד כי ראה עמוד דנורא¹⁹⁴ אזיל

188 רומז לדברי הרמ"ק ב'פרדס רמונים', שער היכלות (כד), פ"ט, שהגיע לקביעת מקום ההיכלות בעולם היצירה 'אחר החקירה בענין זה'. יש לציין, שגם ב'סידור השל"ה' נאמר שהרמ"ק קבע דעתו בעניין ההיכלות 'מכה סברא'. עיין לעיל, עמ' 28, הע' 72.

189 עיין עוד שם, 330ב, 337א, 340ב.

190 משמעותה של 'קבלה' לעומת 'סברה' בהקשר זה אינה מחוורת. לגבי האר"י קשה לפרשה על קבלה מרביתו. לכאורה נראה, שהכוונה להשגה ספיריטואלית-מיסטית בגילוי אליהו או ברוח הקודש. בהקדמתו הארוכה המובאת בראש ס' עץ חיים השתמש הרח"ו בהבחנה זו להאדרת קבלת האר"י ולביטול ערכם של "ספרי האחרונים הבנויים ע"פ השכל האנושי", ובראשם ספרי הרמ"ק. עיין להלן, עמוד 61, הערה 207; עמודים 81—82. אך אין שום יסוד בקבלת האר"י בכלל ובמקורות שראב"ם הסתמך עליהם בפרט לייחד השגה מסוג זה לענייני ההיכלות דווקא. מסתבר, שראב"ם צמצם את תחולת ההבחנה באופן מלאכותי לעניינים מסוימים, בידיעת דברי הרח"ו או ללא ידיעתם, כדי להימנע מפסילה כללית של קבלת הרמ"ק.

191 צ"ל בתבונתו. 192 עיין זוהר ח"ב, רס ע"ב. 193 משלי י, ג. ועיין מדרש משלי, פרשה י. 194 הרמ"ע כתב: 'תרי עמודי דנורא', וברור שאין הבדל משמעותי בלשון יחיד כאן ובמקורות אחרים. ראב"ם הביא עניין זה בלשון יחיד גם ב'מעבר יבק', 'שפתי רננות', פ"ט, ללא הוכרת הרמ"ע: "כדאמר דהמא [האר"י] עמודא דנורא דאויף הגאון קורדואירו לקבורתו". מה שאין כן בהחלפת עמוד האש בעמוד הענן בסיפור שב'תולדות האר"י' (בניהו, תולדות

לקמיה, כאשר הביא הגאון מורי בהקדמת פלח הרימון שלו. ומי הוא היודע אם קודם פטירתו מן העולם הודה לדברי האר"י. והנה עתה בצרור החיים מקום כבוד נשמותיהם ודאי האמת ברר¹⁹⁵ אצלם, וכמו שהם אחים בקברותיהם בעה"ז, שכן החכם האר"י בירר לו מקומו להקבר אצל החכם קורדווי"ר¹⁹⁶, ונכרי' קברותיהם בעה"ז זה בציון לבן וזה בציון שחור סמוכים¹⁹⁶ זה לזה, כן למעלה בג"ע דורשים יחד אמתה של תורה והקבלה הן בזה הן בשאר הדרושי' שחדשו בחייהם כל א' מהם, יעלו חסידים בכבוד. ואם החכם [הרמ"ק] הודה בחייו כנזכ' ואח' פריטתו(!) דרש בג"ע בדברי האר"י, שכן עושים הצדיקים כאשר נאמר למהרר"י קארו¹⁹⁷, ואם הוא דרש וכמה(?) דורש¹⁹⁸ ההיכלות בבריאה, איך ימלא לבנו לאומר' ולסדרם בלשון תפלה פה למטה שלא כרצונו, בזה אינו בוחר הוא וגם לא בחר ה' ודאי.

דברים המובאים בתחילה בלשון שמא מובאים בסוף הפסקה בלשון ברי, ותוך כדי דיבור הופכות השמועות העובדתיות והאגדיות וההנחות הבנויות עליהן למציאות מוצקת, והן משמשות עילה להגדלת אשמתו של ר"י קרמי. השתבשותו אינה מצומצמת בהכרעתו לטובת הרמ"ק שלא כדין ובהפלגה יתירה מעבר למטרת הרמ"ק, אלא יש בה משום המראת כוונתו המתוקנת של הרמ"ק. 47ב—48א:

ועתה אם נשמה טהורה של בעל הפרדס הורה ודר[ש] בג"ע כדברי בעל הקונ-ט ר"ס¹⁹⁹, כאשר לפו' ריהטא הסברה נותנת, אנא(!) ילך מרוחו הקדוש האיש אשר על פי דבריו ובשמו חיבר והדפיס ושם בפי עם בני ישראל דברים שהם ברומו של עולם... והנה החכם [הרמ"ק] עתה לא כן ידמה והוא דורש תמיד למעלה שלא כדברים הנאמרי' פה למטה משמו. יש סכנה דוג[מ]ה לזו? ²⁰⁰.

האר"י, עמ' 158—159), המורה בבירור שאותו נוסח לקוח ממקור שונה מן המסורת על עמוד האש, שהיתה נפוצה בין חכמי צפת כפי שנאמר במפורש בכמה עדויות מהימנות (ר' שלומיל באיגרת ד' וקונפורטי ב'קורא הדורות', לו ע"ב), ואולי נתחדש מכוח דמיונו של בעל 'תולדות האר"י'. בנייתו הפליא לעשות גם בעניין זה וכתב שחור על-גבי לבן, ש'עמוד האש' שבמסורת חכמי צפת נולד מ'עמוד הענן' שבסיפור 'תולדות האר"י' (שם, עמ' 107; ועיין שם, עמ' 49—50, 89). ועיין: תמר, מחקרים, עמ' 182—183.

195 צ"ל ברור.

196 המלים 'זה בציון לבן וזה בציון שחור סמוכים' מעל לשורה, ובשורה מלים מחזקות ('שכן החכם קורדווי"ר האר"י'). קשה להניח, שאחת המצבות היתה עשויה מאבן שחורה, ונראה לי שסימן ההיכר בצבע היה באותיות שנחקקו על המצבות. ועיין: ז' וילנאי, מצבות קודש בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' תל-תלב.

197 עיין לעיל, עמ' 14, הערה 10, אות ג.

198 אם המלה המסופקת היא 'וכמה' יש לפענחה 'וכבוד מורינו הרב', ואם כן 'הוא דרש' מכון לאר"י, 'וכמה' דורש' — לרמ"ק. אך הסבת 'הוא' אל האר"י מוקשה. נראה לי, שגם ב'דרש' וגם ב'דורש' הנושא הוא הרמ"ק, ובאותיות המטושטשות כתוב 'וכעת' או מלה אחרת בעלת מובן דומה.

199 הכוונה לקונטרסי ההיכלות הנקראים 'סדר עולם הבריאה'. כאן נראה לכאורה שהחיבור מיוחס לאר"י, אבל סביר יותר ששייכו לאר"י הוא מבחינת תוכנו בלבד. עיין לעיל, עמ' 53—54.

200 כנראה צ"ל דומה, ואולי תוקן בכתב-היד.

על אחת כמה וכמה מזעימה פעולתו הסוררת של קרמי את רוח האר"י. 48א :

וגם החכם האר"י זצק"ל הלא יהיה תרעומת לנגדו: מדוע ככה עשית, והלא רשום וכתוב בכתב אמת²⁰¹ כי היית מותרה ועומד לבל תכנס בתחום שאינו שלך, ומה לי ולך שבאת לד[ר]ש ולנגד ח"ו קבלתי, וממה שמתחלה היה כתוב לבד בספר א' ²⁰² עתה שמת אותו בפי הכל כי יעידון יגידון נגד כונתי ורצוני וקבלתי.

אילו בעל 'כנף רננים' היה נפגש עם אחד מתלמידי האר"י היה גוזר עליו לגנוז את הוידויו שבספרו, ואם לא היה נשמע לו "היה מצוה [תלמיד האר"י] לעומדי' לפניו" שישכנעו אותו "בראיות נכוחות שעליו להצניעו ובל יראה החוצה לעולם"²⁰³.

הידיעה, שהרמ"ק דורש בגן-עדן כדעת האר"י, מנוסחת כאילו ראב"ם הסיק אותה בשיקול דעתו ומובאת בלשון 'והסברה נותנת', אבל לאמיתו של דבר יסודה במקור חשוב, בחלומו של ר' חיים ויטאל בחשון של"ג. רח"ו השביע את הרמ"ק בחלומו, שידיע לו אם בעולם הבא לומדים את חכמת הקבלה בדרך הרמ"ק או בדרך האר"י, והרמ"ק השיב לו: "שתי הדרכים אמת, אמנם דרכי היא על דרך הפשט אל המתחילים בחכמה זו ודרך רבך היא פנימית והעקרית, וגם אני עתה למעלה איני לומד אלא בדרך רבך"²⁰⁴. הרשימות היומניות שב'ספר החזיונות' לא נועדו לפירסום, אבל כאן סימן ברור שהרח"ו סיפר את תוכן החלום הזה. איננו יכולים לדעת כיצד ובאיזו צורה נתגלגל הגילוי לראב"ם, אבל טשטוש קבלת עניינו מן החוץ מורה, לדעתי, שנמסר לו בלחישת כסוד כמוס. בנוסח הידיעה אצל ראב"ם קיים שוני מהותי לגבי המקור. הרמ"ק לא הודה בפחיתות מעלת תורתו ולא הכיר בקבלת האר"י כתורת אמת מוחלטת ל'בני היכלא', אלא שניהם 'דורשים יחד אמתה של תורה והקבלה' בחידושים 'שחדשו בחייהם כל א' מהם', מבררים את האמת במשא ומתן של קבלה ומודים זה לזה בהבנה הדדית.

שאר הידיעות שבפסקה זו נוגעות ביחסי האר"י והרמ"ק בעולם הזה בעודם בחיים ובעת מיתתם ואינן מצויות בשום מקור אחר הידוע לנו. עלינו ללבנן ולבחון את אמיתותן או סבירותן תוך השוואה לידיעות שבידינו. אציין אותן כסדרן בתוספת בירור. (א) ידוע ומפורסם ('וכבר נודע'), שבין הרמ"ק והאר"י היו קיימים קשרים אישיים הדוקים ויחסי כבוד הדדיים; (ב) סיפרו לו ('ושמעתי אומרי'), שסמוך לפני פטירת הרמ"ק התוועדו שני המקובלים ביחידות 'ארבעי' יום וארבעי' לילה' ועסקו בתורת הסוד, ויתכן שבאותה התוועדות הודה הרמ"ק לאר"י בשאלת ההיכלות; (ג) באותה שמועה נאמר, שהאר"י סעד את הרמ"ק בביקוריו בשכבו על ערש דווי ונכח ליד מיטתו בשעת יציאת נשמתו²⁰⁵; (ד) האר"י בחר בעצמו את מקום קבורתו סמוך לקבר הרמ"ק, והמצבות על קבריהם

201 אולי הציון 'כתב אמת' מכוון לתעודת קטרוג ואזהרה של ראב"ם, שסיכם בה את טענותיו והגיש אותה לבית-הדין או הפיצה מחוץ לכותלי בית-הדין.

202 הכוונה ל'פרס רמונים' לרמ"ק או ל'קינת סתרים' לר' אברהם גלאנטי.

203 דברים אלה נאמרו על-פי סיפור בתלמוד (גיטה, לו ע"ב) על רב שילא בר אבינא בקשר להוראת רבו רב, שחזר בו מדעתו בדין נידה וקודם פטירתו ציווה להזהיר את תלמידו שיימנע מלפסוק כפי הוראת רבו שפקע תוקפה.

204 ספר החזיונות לרח"ו, עמ' נז. ועיין לעיל, עמ' 8—9, הע' 2.

205 למשמעות הביטוי 'עומד עליו' עיין מעבר יבק, 'שפתי רננות', פרק ב.

הצמודים מובחנות זו מזו בצבעיהן²⁰⁶. ידיעות אלו מסורות ונשמעות כעובדות ריאליזם, ורק למעשה ההתועדות ניתן צביון אגדי בקביעת משך הזמן כימי שהותו של משה בתוך הענן בעלותו על הר סיני לקבל את לוחות-הברית.

הידיעות על היחסים האישיים בין הרמ"ק והאר"י מועטות ומעורפלות, ובתיאורי הערכת הרמ"ק ותורתו על-ידי האר"י שוררת ערבוביה. בשני השטחים מצויות קצת ידיעות מוסמכות בכתבי קבלה של האר"י. הזכרות הרמ"ק, תוך הסכמה לדעתו מכאן ותוך הסתייגות ממנה מכאן, בתוארים 'מורינו נר"ו' ו'מורי הרמ"ק ז"ל', מאשרות בבירור שהאר"י למד קבלה מפי הרמ"ק. מצד אחר השגותיו החריפות על האר"י בשולי פירוש הרמ"ק ל'סבא דמשפטים' בזהר מוכיחות, שתוך כדי התעצמותו כראש המקובלים בצפת אחרי מות הרמ"ק התרחק יותר ויותר מתורתו והבליט את עצמאותו²⁰⁷. עובדות אלו מסייעות לאימות ההבחנות בין שתי הקבלות, בשם האר"י או בנוסח סתמי, המעניקות מעמד מיוחד ומעלה יתירה לקבלת האר"י²⁰⁸. מאידך הן באות ללמד, שאמנם המסורת שבידי ראב"ם על מגע אישי קרוב בין שני המקובלים מעוגנת במציאות, אבל הצגת האר"י כאיש סודו וכיורשו הרוחני הראשי של הרמ"ק היא גזומה מגמתית, שנוצרה מתוך כוונה לצמצם את הפער בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק. אין לי ספק שראב"ם לא המציא תיאור זה ואף לא נתהווה באיטליה, אלא נמסר מפי חכמים מארץ-ישראל או מארץ מזרחית אחרת שהפיצו שמועות על שרי הקבלה בצפת.

במסקנה זו אין הכרע לגבי אמיתות הידיעה על ביקורי האר"י אצל הרמ"ק בעת מחלתו ובשעת מותו, והיא טעונה בדיקה לנוכח הידיעות בסיפורי אגדות. באיגרות ר' שלומיל הידיעה היחידה בקשר לפטירת הרמ"ק היא, שהאר"י ראה עמוד של אש הולך לפני מיטת הרמ"ק בהלווייתו²⁰⁹. אך בכל איגרותיו אין זכר ליחסים אישיים בין האר"י לרמ"ק, וכנראה לימוד האר"י מפי הרמ"ק לא נודע לו כלל, שכן הוא מדגיש שהאר"י בא לצפת כמקובל מושלם שנצטווה להוריש את חכמתו לרח"ו לפני מותו, וביקש לישב בסתר ולהעלים מן הבריות את תורתו וגדולתו, ורק כעבור שנה וחצי נתפרסם על-ידי הרח"ו בחוגי המקובלים בניגוד לרצונו²¹⁰. לעומת זה בס' תולדות האר"י מדובר על רצונו של האר"י להעלים את מעלתו ועוצם השגתו בתחילת שהותו בצפת בקשר ליחסים בין האר"י

206 עיין לעיל, עמ' 59, הע' 196.

207 דברים אלה נתבררו ע"י ג' שלום במאמרו, כתביו האמתיים של האר"י בקבלה, קריית ספר, יט (תש"ג), עמ' 192–193. האר"י הגיע ליחס שלילי גמור כלפי קבלת הרמ"ק, כפי שיוצא מהערכת הקבלה הקדם-לוריאנית המסורה בשמו באחת ההקדמות של הרח"ו שהוצגו בראש ס' עץ חיים, מהדורת ר' מאיר פופרש. שם נאמר, שהרמב"ן היה אחרון המקובלים האמיתיים ורק בשני ספרים שנתחברו אחריו, פירוש ס' יצירה המיוסח לראב"ד וס' ברית מנוחה, מצויה קבלה אמיתית, אבל "שאר ספרי הקבל" שלאחר הרמב"ן ז"ל אל תשלח ידך אליה, כי הם בנויים בשכל אנושי ולא מקובלים לא מפי אחרונים [הראב"ד ור' יצחק סגי נהור ותלמידיו עד הרמב"ן] ולא מפי ראשונים" (עץ חיים, ירושלם תר"ע, 'עוד הקדמה למהרח"ו', בדף שלאחר דף ד). שם הרמ"ק אינו נזכר במפורש, אבל ברור שהביקורת מכוננת בעיקר נגד הרמ"ק כנציגה הראשי של השיטה העיונית השכלית בתורת הקבלה. בהקדמתו הארוכה החריף הרח"ו את דבריו הביקורת של האר"י והבליט את העוקץ כלפי הרמ"ק. עיין לעיל, עמ' 58, הערה 190; להלן, עמ' 81–82.

208 עיין לעיל, עמ' 8–11; להלן, עמ' 78–79.

209 עיין לעיל, עמ' 58–59, הע' 194.

210 עיין תעלומות חכמה ליש"ר, לח ע"א; מג ע"א–ע"ב; תמר, מחקרים, עמ' 98.

לרמ"ק בחייהם ובעת הסתלקות הרמ"ק. לאחר תיאור בקיאות האר"י בכל מיני חכמות אוקולטיות ויכולתו לגלות נסתרות ולפעול פעולות מופלאות בכוח תכונותיו העל-טבעיות נאמר: "וכל זה היה יודע וכובש נבואתו מפני כבוד הרמ"ק, שיגע הרבה בחכמת הקבלה... ואם יפרסם [האר"י] חכמתו יניחו לו ויבואו אחריו ויהיה גנאי לו, ואין רשות לעשות כן". ביום פטירת הרמ"ק 'באו תלמידיו ושאר החכמים לבקריו, והרמ"ק אמר להם 'שאישי אחד יקום אחרי ויאיר עיניכם בחכמת הקבלה, ואף-על-פי שלכאורה יחלוק על תורתו אין זה אמת כי הכל אחד. תלמידי הרמ"ק "הפצירו בו שיאמר להם מי הוא זה ולא רצה [באמרו אחר שהוא אינו רוצה לגלות עצמו, גם אני איני רוצה לגלותו]". אך נתן להם סימן, שמי שיראה עמוד הענן לפני מיטתו הוא יורשו המיועד, אבל גם לאחר שהסימן נתקיים באר"י עבר זמן עד שגיאאותו להכיר בו כמנהיג רוחני²¹¹. כאן ידיעה מנוגדת בהחלט לידיעת ראב"ם: האר"י לא היה בבית הרמ"ק בשעת פטירתו. הניגוד אף מקיף יותר, שכן ברור כי לפי בעל 'תולדות האר"י' לא נמנה עם תלמידי הרמ"ק ושאר החכמים שהיו מקורבים אליו, אלא היה נחבא אל הכלים ולא נודע כלל בקהל חכמי צפת²¹². ייתכן שלפי כוונת המספר הודעת הרמ"ק על המקובל הנסתר נאמרה ברוח הקודש, ועל-כל-פנים ברור שתלמידי הרמ"ק לא הכירו אותו. נמצא שבעל 'תולדות האר"י' כתב מה שכתב מחוסר ידיעה על מגע אישי בין האר"י לרמ"ק בלימוד הקבלה, כלומר סיפורו הוא ללא מצע מציאותי, ולכן נראה לי שהשמועה שהגיעה לראב"ם על עמידת האר"י ליד מיטת הרמ"ק בשעת פטירתו ראויה להתקבל כמסורת אמינה²¹³.

הידיעה האחרונה של ראב"ם, המובאת כעובדה ידועה ללא שום ציון, ש"החכם האר"י בירר לו מקומו להקבר אצל החכם קורדווריר", נראית אמינה בהחלט. ראייה לדבר במסורת, שבנו הקטן משה שנפטר בחייו²¹⁴ קבור סמוך לאר"י²¹⁵, ואף אם נאמר שאין לסמוך על

211 בניהו הסמיך (שם, עמ' 99–100) את סיפור 'תולדות האר"י' על הוראת הרמ"ק לתלמידיו בשעת מותו לגילוי הרמ"ק לרח"ו בחלומו המובא ב'ספר החזיונות' (עיני לעיל, עמ' 60). אף כאן ערבב מין בשאינו מינו. מגילוי הרמ"ק בחלום משתמע, ששתי הקבלות שונות זו מזו מבחינה מהותית, בניגוד לדברי 'תולדות האר"י' ש'הכל אחד' וההבדלים הם בדרכי ההבעה ובמידת ההבהרה. שהרמ"ק כתב 'בסיתום גדול בבחינת ספירות' והאר"י 'יפרש... דבריו בבחינת פרצוף וכו'". יש לציין, שגם בסיפורי 'תולדות האר"י' על ויכוחים בין תלמידי הרמ"ק לבין האר"י (שם, עמ' 178–179), בולטת המגמה לטשטש את המחלוקת בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק.

212 בניהו (שם, עמ' 106) מנה בין 'יסודות היסטוריים' המצויים לדעתו ב'תולדות האר"י' את ההתאמה כביכול בין הסיפורים שבו לבין העובדות המוכחות, שהאר"י הכיר את האר"י בצפת וזהו תלמידו. זוהי מערכה נוספת על הדרוש. ועיין: תמר, שם, עמ' 182.

213 בניגודים שבין הידיעות שהגיעו לראב"ם לבין סיפורי 'תולדות האר"י' נתונה הוכחה נוספת לאופי הבדיוני של התיזה בספרו של בניהו. אותו נוסח של שבחי האר"י, שלפי בניהו הוא המקור הקדום והמוסמך ביותר ומשנת ש"ס בקירוב היה מצוי בידי מקובלי איטליה וסמכו עליו, לא היה ידוע כלל לראב"ם בשנת שפ"ט, וקיבל כמידע מאושש גירסה מהופכת מגירסת 'תולדות האר"י' על יחסי האר"י והרמ"ק בחייהם ובשעת פטירתו של הרמ"ק. יש לציין שבכל המקורות, חוץ מ'תולדות האר"י', מסופרת הצטיינות האר"י בראיית עמוד האש בהלוויית הרמ"ק בנעימה המורה שהאר"י הלך אחרי מיטת המת כאחד מחבורת המקובלים ולא כמאן-דהו חסר-מעמד. ועיין לעיל, עמ' 13, סוף הע' 7; עמ' 23–24; עמ' 58–59, ושם הע' 194.

214 עיין: בניהו, שם, עמ' 98–99, 197–198, 270.

215 עיין: ז' וילנאי, שם, עמ' תלא.

המסורת בנוגע למקום קבורת הבן, איני רואה שום סיבה לפקפק באמיתות הידיעה בנוגע לאר"י.

סיכומי של דבר : בסערת הפולמוס חלה תזווה רבה בעמדתו של ראב"ם, אבל לא נעקרה ממקומה עקירה גמורה. מכלל מקובל קורדובריאני יצא אבל לכלל מקובל לוריאני לא בא, ועדיין קיים בעצמו : אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידיך. גם בחלקו השני של ס' מגן אהרן, שעקב הפריצה לבית-מדרשו וגניבת כתב-היד מתוכו שילב בו דברים מכתבי קבלת האר"י שבידו, עדיין לא נהג לפי אזהרת רבו הרמ"ע וצירף יחד דברי קבלת האר"י וקבלת הרמ"ק. במלחמתו נגד רי"י קרמי וסיעתו הרים את קרנה של קבלת האר"י והאדיר את דמות האר"י, אבל לא המעיט ערכה של קבלת הרמ"ק ולא הנמיך שיעור קומתו האישית. בכל הספר לא השמיע ראב"ם שמץ דבר על הבחנה עקרונית מהותית בין שתי הקבלות, והתחמק מדיון בהבחנת רבו בהקדמתו ל'פלה הרמון'. לדברי ראש בית-הדין ב'הצעה', שהביא את הבחנת הרמ"ע וניסה ליטול ממנה את העוקץ כלפי קבלת הרמ"ק²¹⁶, התייחס ראב"ם ברמיזה שתומה : "א"כ כל מה שמרבה דברי' שם מהאר"י ומהחכם קורדווריו, לכשיאמרו דברי' אלה מפי בקי בחכמ' נשתעה בדברה יחד, כי אין דברי' אלו ראויי' ליאמ' כי אם מהפה לאוזן אפי' למחצדי חקלא קדישא" (185א)²¹⁷. פירושה של רמיזה זו הוא, שהערכת קבלות האר"י והרמ"ק זו לעומת זו היא שאלה שהשתיקה יפה לה, ואפילו בחוגי מקובלים מובהקים אין לדון בה אלא בלחישתה. ביצירת ראב"ם הגיעה שעת הדיון בשאלה זו בשלב הבא, שלב עיסוקו בחיבורם של ספרים לוריאניים, שראשיתו נעוצה בסוף הפולמוס ובסימומו של ס' מגן אהרן מבחינה כרונולוגית ועניינית כאחד.

1. ספרי ראב"ם בקבלת האר"י

1

לאחר סיור ממושך ומפותל בסבכי 'מגן אהרן' נחזור לתיאור פעולתו הספרותית של ראב"ם והתקדמותו בתורת הקבלה בהקדמתו לס' שמן משחת קדש (כתב-יד אוקספורד 1854). מן התיאור הקצר של ס' מגן אהרן, ברמיזה עמומה למחלוקת שגרמה לחיבורו, עובר ראב"ם לתכנית מקיפה של ארבעה ספרים ('שמן משחת קדש', 'שמן זית זך', 'שתיל פורח', 'אמרי יושר'), המיועדים להציג בעריכתו את הקונטריסים בקבלת האר"י שאספם במשך שנים רבות. לתכנית זו הקדים דברי התנצלות, המכוונים להסביר את הגורמים שהניעו אותו לצאת מגדרו ולהוציא לאור את הכתבים הגנוזים. 4—24 :

ובשנה זו [שפ"ט]²¹⁸ העיר ה' את רוחי, ודברתי אני עם לבי לאמר : הלא עברו הרבה משנותיך, למה תחריש תתאפק ולא תעשה לך דרך סלולה לעשות נייחא לקב"ה ושכינתיה

216 עיין לעיל, עמ' 30.

217 גם הרמיזה הסמוכה בקשר להמלצת ר' משה ישראל פואה מכוונת לאותו עניין. 185א : "ועל החתימה של האלוף כמהר"ר משה פואה יצ"ו כבר כתבתי למעלה מה שהיה ראוי להעלות בכתב מזה, ומפה לפה יתבררו הדבריי". במקום אחר נקראה מחלוקת הקבלות 'מיסטריון אלו'. עיין לעיל, עמ' 56.

218 בחתימת ההקדמה רשום (25) : "כה מעתיר מדרס לפרושים, גברא דחשיב כלא, אהרן ברכיה בכמ"ה משה איש מודינה יצ"ו, סדר וראיתם את הארץ מה היא [במדבר יג, יח, פרשת שלח],

בעסק התורה, ותאסוף אליך דרושים צמודים יחד לקדש נפשך ורוחך ונשמתך בהם בנשוא אותם על שפתיך כל הימים אשר אתה חי על האדמה, ומהם ובהם תזכה ותסק לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו. ומה עשיתי? שבת בדעתי וראה בכל הקונטריסי' אשר באו לידי מיום הראשון עד היום הזה מדברי גורי האר"י ז"ל וחזרתי בהם מראשם לסופם ומסופם לראשם, וכן צרפתי כל הקונטריסים שקציתי ואספתי מהם, ומכלם צרפתי וסדרתי מהם דרושים מסודרים, איש איש על מקומו. וכל זה היה במחשבה לפני למען אוכל בימי מקראי קדש בשבתות ובמועדי ה', ובימים אשר ארצה לקדש עצמי בהם, להגות אותם במורא וביראה רבה, ולא תהא הקדמה אחת כאן ואחרת במקום אחר רחוקה ממנה, באופן עיני יהיו משוטטות²¹⁹, ולהציל עצמי מפזיזור הנפש הזאת קמתי ונתעודדתי להוציא מחשבתי זאת מן הכח אל הפועל, יען כי ראיתי בחידושים²²⁰ שכל תלמיד חובה עליו לכתוב על הספר בדיו בהיותו בעה"ז דרכי הקבלה האלקית, כי זהו צורך גבוה לחדו"ש סתרי תורה בחרט אנוש.

התעוררותו של ראב"ם לחיבור הספרים הלוריאניים מוסברת כאן בשלושה מניעים, שתכליתם השתלמותו העצמית: הרגשת הצורך לערוך את הקונטריסים שבידו בצורת משנה סדורה, כדי שיהיו נוחים לעיון בשבתות ובמועדים; חפצו להסתייע בלימוד קבלת האר"י לעילוי נשמתו בעודו בעולם הזה וליחוד הקב"ה והשכינה; קיום ההוראה של חכמי סוד 'לכתוב על הספר בדיו'... דרכי הקבלה האלקית, בדומה לכך הוא מצדיק בנעימה אישית מובהקת את עיסוקו בכתיבת דברי קבלת האר"י 'בהתנצלות המסדר והמחבר' שבראש ס' שתיל פורה²²¹, ושם ניתן הסבר קבלי לחובת 'הכתיבה בקולמוס'. 182—183א:

ובזמן ב"ה לא היו צריכין לתקן בעולם העשיה כלל מפני שהיו מאירים בו יצירה בריאה אצילות, אבל עתה בחרבן ב"ה שהעשייה ירדה למטה... צריך התקון בעולם העשייה, דהיינו הכתיבה בקולמוס, ולכן הותרו לכתוב תורה שבע"פ, ולזה כל תלמיד ותיק ובעל תשובה ואפי' צדיק גמור צריך לכתוב בקולמוס איזה דבר מיסודי התורה²²², ובוה

שנת שפ"ט לפ"ק לק"י [לישועתך קויתי ה']". התאריך הוא יט—כד סיוון שפ"ט. הקדמה זו נכתבה לאחר סיום עריכת הספר. בראש ההקדמה השנייה, שנכתבה לפני הקדמה זו, רשומים היום שבו התעורר לחבר את ספריו בקבלת האר"י והיום בו התחיל לעסוק בחיבורו של 'שמן משחת קדש'. 66: "רוח ה' נוססה בי, המך הדל באלפי, ביום ח"ה של פסח שע"ל [שעבר עלינו לטובה] משנת השפ"ט הלוח, וביום יב"א דודי לגנו מימי הספירה משנה זו התחלתי את אשר זמנתי [אולי צ"ל זממתי] ברחמי שמים לכונן אמרים נעימים בחזות בהם דעה רבה". מכאן שספר זה נכתב בד"ב בד עם הדפים האחרונים של ס' מגן אהרן, שנכתבו אחרי אדר שפ"ט. כנראה אין כאן סמיכות הזמן בלבד, אלא מהלך הפולמוס ותוצאותיו שימשו גורם חשוב בהתעוררותו של ראב"ם ללכת את הקונטריסים שברשותו ולהכין ספרים להפצת קבלת האר"י. עיין לעיל, עמ' 38, הע' 98; עמ' 40, הע' 107.

219 בנעימות דומות הסביר את מטרת חיבורו 'קיצור ופירוש ס' הזהר', שנכתב על-דרך קבלת הרמ"ק. עיין לעיל, עמ' 18.

220 איני יודע מהו המקור המכונה כאן 'חידושים'.

221 הלשונות המובאים הם על-פי כ"י אוקספורד 1189. ועיין להלן, עמ' 69, הע' 242.

222 הכוונה לסודות הקבלה.

מתקן עולם העשיה ויתוקנו המ"ן²²³ כדי שיתוקנו המיין דכורין... ובוזה לא יאונה לי עון אשר חטא אם נכנסתי לפניו ממחיצותי לכתוב דברי החכמ' הזאת על ספר, כאשר מצאתי והבנתי מדברי גורי האר"י ז"ל, כי כן חובתי ואעשנה לכבו' שמים ולתקון גשמתי. הגם כי לא רבים יחכמו בדברי' כאלה, ואם אני גרוע מהכל, צמאה נפשי ממאסרה האפל לחזות בנועם ה'. והא מאן דבעי למנדע ואעג"ב דלא ידע שבחא איהו ליה בעולם הגמול²²⁴, כי לא ירעיב ה' נפש צדיק²²⁵. וגם כי ימי חיות האדם הן מועטים, כדאמ' רשב"י²²⁶ יומין ועירין, פי' הימים קצרים כדי שיוכל לתקן האדם קשוטי הכלה לעשות לה' נייחא בגלות.

בכמה מקומות הוא פונה לבניו, כאילו הספרים נכתבו במיוחד להורות להם דרך בפרדס קבלת האר"י²²⁷.

אך ברור, ובמקומות רבים נאמר במפורש, שהספרים נכתבו מלכתחילה לשם הפצת קבלת האר"י בקהל קוראים יודעי בינה, אף-על-פי שחזר והזהיר שקבלת האר"י היא תורה אסורית, כפי שיתברר. בלימוד הקבלה בכלל ראה ראב"ם חובה קדושה, שכל יהודי המסוגל לכך אינו רשאי לפטור עצמו ממנה²²⁸. חכמת הקבלה היא כלי-ישיק להכרית את הקליפות, ולכן יצר הרע שהוא סמאל ראש הקליפות מתנכל ללומדי קבלה, כפי שהתנסה בעצמו במהלך חייו. אבל חייב אדם לעמוד בנסיון ולקיים את מצוות לימוד הקבלה. 'שתיל פורח', 'התנצלות', 183א—183ב:

ומארי דחובא דחיק²²⁹, הו' היצה"ר והו' סמא"ל, ודוחק את הראויים לעשות נייחא לשכינתא הן בגופם הן בממונם כדי שמרוב הצרות לא יהיה לו פנאי לעסוק בחכמה הזאת, וכל זמן יארב עוסק בחכמה זו כראוי, הו' חותך כל הקליפות שלא ינקו מן השכינה ולזה נק' בעלי חכמה זו מחצדי חקלא... ולהיות כי היצהר"ע דוחק החפצים בחכמה זו, ובעל הנסיון יוכיח שאפי' אבי ואמי עזבוני ומוזר הייתי בעיניהם על לא חמס בכפי, ישתבח נורא עלילה, ולעולם לא נהגיתי מסעודת אבא²³⁰, לכן צריך להתגבר נגד

223 המיין נוקבין.

224 עיין זוהר ח"א, סט ע"ב.

225 משלי י, ג. עיין לעיל, עמ' 58, הע' 193.

226 זוהר ח"ג, קכז ע"ב (אדרא רבא).

227 'שמן משחת קדש', בשער הספר (א2); 'שמן זית וד', בחתימת הספר (כ"י אוקספורד 1855, 111ב—111א). עיין להלן, הע' 242. במקומות אחרים הציון 'בני' אינו אלא מטבע ספרותית בפנייה לקורא סתם, בדומה ל'אחי' ו'ידידי'. ראה לדוגמה 'שמן משחת קדש', 167א, 165א; 'שמן זית וד', 2א; 'שתיל פורח', 184א, 185א, 186א, 214א.

228 כבר עמד על חובה זו בסוף 'אשמורת הבקר' (רסה ע"ב—רסט ע"א) בהדגשת המעלה היתירה של לימוד הקבלה לעומת לימוד ההלכה.

229 זוהר, שם.

230 רמיזה אוטוביוגרפית זו סתומה. כאן נראה לכאורה, שהוריו התנכרו לו בנעוריו משום שעסק בלימוד הקבלה, אבל ידיעות במקומות אחרים מלמדות שבהיותו תינוק הורחק מבית תוריו ונתגדל על ברכי סבתו מצד אמו, המתוארת כאשה דגולה בעלת מעלות מופלאות. הידיעה המפורטת ביותר, שאף היא מתמיהה ובלתי-מחוורת, נמצאת ב'הערה' שבראש 'אשמורת הבקר', ומן הראוי להביאה כלשונו. לאחר הזכרת זכות אם אמו, 'מר"ת פיוריטה דאתקריאת בת שבע', הוא כותב: "שכמה פעיות פעתה בימי חייה לזכותי ולהחיותי, וגם שכל ימיה לא פסקה פומה

היצה"ר ולעסוק בחכמה כדי לחתוך אות' הקליפות. ואל תחשוב שהו' בלתי צווי, שאם ירצה ילמוד ואם ירצה יפרוש, שהרי כתיב²⁸¹ כרו' קרי בכל יומא... ודרוש זה הוא רחב אצלנו במקום כבודו, ויספיק זה למכוון פה להגיד ולהודיע למה זה היה לבן קיש קיש יתוש כמוני לדבר בסוד ה'.

מפאת חשיבות הקבלה ערך התקפה קשה על מתנגדיה, שלדעתו דוחים אותה משום שחושבים שבקריאה חטופה עמדו על טיבה ומצאוה תורה דלה ושדופה, שלא נאה לחכם לבטל זמנו בלימודה. 'שמן משחת קדש', הקדמה, 5ב:

מגירסא במקרא ובמשנה ובספרי הפוסקי', ובראש כולם הרמב"ם, וגם שיח היתה לה בספר הזוהר כפי השגחה, ומהכל עשתה לה סדרים מידי שבוע בשבוע, בראש כל מעשיה וצדקותיה תמיד היתה ידה פתוחה ברצי זהב וכסף להמציא לי אנשים מהוגנים שילמדוני תורה ויראת שמים, ועל זה כתתה רגליה עמי מעיר אל עיר. ומיום הולדת ה' התגלגלתי אצלה וסמכתי על שלחנה, וכל מחסורי היתה עליה ולא לאחר' עמה. ובסוף ימייה כשהגיעה לפרק שבעים וחמשה שנים אותה למושב לה ארץ הצבי צפת תוב"ב, ושם הגיעה והרגיעה והפקידה נפשה ביד קונה. ונשארתי אני לבדי פה בימי הילדות נער ובער נער וריק מכל חכמה ומדע, כי לא זכיתי לשמש ת"ח רק מעט מזער לא כביר ואפי' שותא דרבנן לא גמירנא. ואז יצאתי ממנוחות לאנחות בלי שום מחזיק ותומך, כי חדלו קרובי ומיודעי שכחוני, מלבד כי ההפך עלי בלהות מהזמן הבוגר. והנני היום באשמתי יושב וחמסי על מעשי ועל פועל ידי ומצדיק עלי דין שמים, מסער המתגולל ומתנפל עלי מירך אשר מתוכה מסרחת על לא חמס בכפי וטוביה חטא וויגוד מינגד" (ג ע"א—ע"ב). גם בהקדמתו ל'מעבר יבק' מזכיר ראב"ם בקיצור את חסדי סבתו עמו בילדותו: "כי היא ולא אחר עמה מיום צאתי מרחם אמי גדלני כבן, וחייב אני לה מורא וכבוד אב ואם וגם רב שבדרך חכמה הורתני" (ט ע"א). אף שם הוא מציין, כרמוז בסוף הקטע שהבאתי מ'אשמורת הבקר', שהינו שריו בצרות קשות כל ימי חייו: "כי עונותי עשאוני אשפה ורק אני נשארתי לבדי עם נערי אתי... וההוא גברא על פלטר סמין ותמין ברחמי שמיא כי מאשפות ירים אביו, ושואג כארי ממצוקי' זמני מזעזעון בלהן ועקן דעדו עלי כידוע לכל באי שער עמי" (ח ע"ב—ט ע"א). מה פשר תהפוכות הגורל המשונות בחיי ראב"ם מיום בואו לעולם עד קשישותו? אלמלי לא היו לפנינו אלא התיאורים שבספריו המודפסים היינו יכולים ליישב בדוחק, שאמו מתה בלדתה אותו ולכן נמסר לטיפולה של אם אמו, אבל הידיעה ב'שתיל פורח' ש'אפי' אבי ואמי עזבוני ומוזר הייתי בעיניהם על לא חמס בכפי" מבטלת אפשרות זו, והתמיהה בעינה עומדת: כיצד קרה, שהוריו השליכוהו מעל פניהם בהיותו תינוק בן-יומו, וכשנעזב בילדותו מסבתו בעלייתה לצפת התנכרו לו הוריו וקרוביו? גם אמו וגם אביו היו בני משפחות מיוחסות ואמידות במודינה, כפי שיוצא מתיאור אם אמו ('מעבר יבק', שם: "אלמנת הגאון כמוהר"ר שלמה יעקב רפאל בן הגאון ורופא מופלא בדורו כמוהר"ר מרדכי ממודינה זצ"ל מקדמוני משפחות גרוש צרפת", ובדומה לכך ב'אשמורת הבקר'), ומן הציון בשער 'אשמורת הבקר' שראב"ם הקים והנהיג את חבורתו במודינה 'בבית הכנסת של בית אביו'. אביו האריך ימים והיה בחיים בשנות חיבור ספרי ראב"ם שבידינו. הוא נזכר תמיד בכינוי 'צ"ו', המוסב עליו ללא ספק כמוכח מהזכרתו בצירוף שם אבי אביו של ראב"ם בכינוי 'ז"ל' ('מעבר יבק', שם: "אהרן ברכיה בכמה"ר משה יצ"ו בכמה"ר נחמיה איש מודינה ז"ל"). גם הרמזים על צרותיו המתמידות, שבלי ספק מכוונות למצב מציאותי, הם חידה סתומה. השימוש בפתגמים 'ירך מתוכה מסרחת' (על-פי סנהדרין לט ע"ב) ו'טוביה חטא וויגוד מינגד' (על-פי פסחים ק"ג ע"ב) מורה, שהרעה נפתחה עליו ממקור מוצאו ושגוללו עליו אשמות זולתו. גדולת סבתו ומרותה על בני משפחתה נזכרות גם ב'מעבר יבק', 'שפתי צדיק', פכ"ד.

אם יחשוב המעיין כי הוא מבין דבר אפי' כמגע ראש השיבולת בלתי הקדמות הצריכות אל החכמה, בזה רוצה להגביה כבודו על כבוד התורה, בחשבו כי כשיעור אורך שכלו כך שיעור אורך מדת תורתו, אשר זו היא סברת הנמנעים מלעסוק בחכמה הזאת, הגם כי מראים פנים, ולא יוכלו להסתר מפני פועל כל וידוע כל המחשבות, וידוע לפניו כי אינם נמנעים זולתי כדי שלא יחשבו פתאים בהיותם עוסקים בחכמה זו. ורצו שיתקיים בהם ואבדה חכמת חכמיו²³², כי החכמה והבינה תעדר מהם, אך לא ימנעו מהקרא חכמים ונבונים, ועל כיוצא בהם נאמ' ²³³ אוי להם לבריות מעלבונה של תורה, כי לא יחפצו להראות כבוד התורה²³⁴.

המולזל בסתרי התורה סופו שגם פשטיה אינם מקובלים על דעתו, כפי שאירע לפילוסופים שנתפסו למינות. שם, ב5—א6:

ופשטי התורה צריכים להיות דומה בדומה אל נשמת התורה ופנימיותו, כי הגוף צלם אל הנפש, וא"כ מי שלא יהיה בידו פנימיות התורה בלי ספק יטעה גם בפשטיה, ובמקום שלא יסבול דעתו הפשט כמו שהוא אז לא יתלה הסרחון בו ובשכלו אלא יטיל פגם בקדשים ויאמר כי לא כן הוא וכל זה רמז ודרך צורה... ובעוונותינו זאת היתה סיבה אל הפילוסופים להעתיק עצמם משדי נעיונות התורה ודברי חז"ל, ובידלי נכרים יספיקו ובודים דברים אשר לא כן ודורשים אגדות של דופי בפסוקי התורה. לא יאונה כן למי שבא לטהר עצמו בתורה והוא נקי כפים ובר לבב, כי יערה עליו רוח ממרום... והכסילים לא יבינו כל זה, כי ראמות ²³⁵ לאויל חכמות²³⁶.

232 ישעיה כט, יד.

233 אבות פ"ו, ב.

234 לא ברור אם דברים אלה מכוונים לחכמת הקבלה בכלל או לקבלת האר"י בפרט. בין כך ובין כך נראה לי, שאחת המטרות הראשיות לביקורת שימשה לראב"ם דמותו של ר' יהודה אריה ממודינה, קרובו ומיודעו, שבוודאי הכיר את יחסו השלילי לקבלה. עיין לעיל, הע' 120, 123, 126.

235 משלי כד, ז.

236 בהמשך לגינוי 'הכסילים' נאמר שם: "וכמקרה ארסטו" הכסיל גם הוא יקרהו, כנמצא בספרי הפילוסופיא, שאמרו כי ארסטו" היה מכחיש הנבואה באמרו כי אם היה אפשר להיות נבואה שורה בעולם לא היתה שורה אלא עליו, ולא ידע כי אנחנו יודעים שהיה משתבח במה שאין בו, שעקר חכמתו גנבה מספרי שלמה המלך שנתן אליו אלכסנדרוס מוקדון תלמידו, ומשפטי התורה ומעשיה לא לדעת הבריות נתנו אלא למי שאמר והיה העולם". הידיעה על גניבת חכמת אריסטו מספרי שלמה המלך לקוחים מס' שבילי אמונה לר' מאיר אלדבי (אמשטרדם שפ"ט), נתיב ח, צו ע"ב, והיא מובאת בציון המקור ב'מעבר יבק', 'שפתי רננות', פל"ג, אבל עניין הכחשת הנבואה המובאת כאן בשם 'ספרי הפילוסופיא' אינו נמצא ב'שבילי אמונה'. כנראה מובאה זו היא גלגולה של הטענה נגד "דעת הפילוסופים, והוא שהנבואה שלמות אחד בטבע האדם" (מורה נבוכים לרמב"ם, ח"ב, פל"ב), שאם כן למה לא התנבאו חכמי האומות, ובראשם אריסטו, שלפי שלימותם האישית היו ראויים לנבואה. עיין פירושו של ר' אשר קרשקש למו"ג, שם; ס' אור ה' לר' חסדאי קרשקש, מאמר ב, כלל ד, פ"ד; ספר העיקרים לר' יוסף אלבו, מאמר ג, פרק ח. ב'מעבר יבק', שם, כתוב על הרמב"ם: "בסוף ימיו אורו עיניו ותהה מהרבה מדבריו שכתב בספר המורה וכדומה לו, שכך כתב ב'לבו כי זקן אחד האיר עיניו, ולולי שנתפשו ספריי ברוב העולם היה חוזר בו מכמה דברים שכתב". נוסח זה של אגדת מעבר הרמב"ם מן הפילוסופיה אל הקבלה מתאים כמעט מלה במלה לנוסח המובא בשם 'ספר אחד' בס' עבודת הקודש לר' מאיר ו' גבאי, חלק העבודה, פרק יג, אבל שם מדובר על איגרת סתם

ביקורת מבקרי הקבלה מסתיימת בדברי שבח נלהבים עליה ועל האר"י. שם, 6א :

והעיד א' מתלמידי האר"י, כי אם היו זוכים לדבר עם מורו וצ"ל היו אומרים כמו שאמרה מלכת שבא לשלמה, כי הוסיפה על השמועה ולא האמינה עד אשר ראו עיניה ²³⁷. על התחכמה הרמה הזאת עומד ²³⁸ : ראה לפני מי אתה נכנס, למקום אש, להבת שלהבת, קדש עצמך וטהר רעיונך.

2

בהקדמה ל'שמן משחת קדש' שרטט ראב"ם את תכניתם של ארבעת הספרים, שבעת התעוררותו עלו במחשבה לפניו. 4ב—5א :

ואחרי חשבי איך אעשה ואסדר דרושים אלה המפוזרים על תילם עם סדר ופי' וביאור יהיו ערבים לכל משכיל דורש ה', ראיתי ונתון אל לבי כי אי אפשר לבא לידי שלמות מלאכה זו אם לא בהפריד וחלוק דרושים אלו לארבעה ראשים, ומשם יפרדו לגן עדנים. הספר הראשון יהיה בהקדמות ובמושכלות ראשונות למי שיזכה לטהר נשמתו ליכנס בפרדס הלז, והקדמות ראשונות ועיקריות אלו אשר אצלתי אותם מקונטרסים וכן"ל קראתי אותם בשם ספר ש"מ"ן משח"ת קד"ש. הספר השני יהיה ג"כ בהקדמות שניות, אשר הם טובים ועריבים ומועילים ליכנס בגן עדנים זה אך לא הכרחיות כראשונות וגם לא כל כך כוללות, וגמרתיו אומר כנ"ל אם יגזור השם ויטכס לכנות ספר שני זה בשם ש"מ"ן זי"ת וז"ך. הספר השלישי יהיה בביאור סדר תפלות שחרית ומנחה וערבית וכל ימי המקראי קדש והנוכה ופורים, והרבה טעמי (!) מאיזה מצוות יסולו (2) לרגל המלאכה הזאת, ואגב זה יבא בו ג"כ איזה הקדמות חדשות לא שערם הב' ספרים הראשונים. וראיתי לכנותו אי"ה ב"ו ²³⁹ בשם ספר שתי"ל פור"ח, כי בהצרות אלקים יפריחו הכוונות והיחודים מהתפילות ומע"ט וימי המועדים ויעשו שם למעלה, ויפריחו כגפן וזכרם יהיה כיון לבנון וככימר (!) של ענבים. הספר הרביעי מחיבור הנחמד הזה יהיו ליקוטים מענינים שונים ב"ו אי"ה, אשר גם בהם יתחדש הקדמות חדשות כפי העניין המשתרג, וחשבתי לכנותו בשם אמר"י יוש"ר אם יחייגי האל וישלח לי עזרו מקדש ²⁴⁰.

ובמקורות אחרים מיוחסת הודעת החרטה לאיגרת הרמב"ם לתלמידו, ועד כמה שידוע לי לא נאמר בשום מקור אחר ש'כתב לבנו' דבר זה. אולי הוסיף ראב"ם מלים אלו מדעתו, אבל ייתכן שמצא אותן במקור בלתי-ידוע. ועיין : ג' שלום, מחוקר למקובל, תרביץ, ו (תרצ"ו), עמ' 90—98, ובייחוד מעמ' 95 ואילך.

237 על-פי מלכים א' ז.

238 ביטוי מזור זה במובן 'כתוב', 'נאמר', הוא על-פי מטבע-לשון בלועזית.

239 פשר ראשי תיבות 'ב"ו' השגורים בכתבי ראב"ם אינו מחזור. כנראה יש לפענחם : 'בעזרתו וישועתו', והם קיצור ראשי תיבות ידועים : 'בעה"ו'.

240 בשוליים רשום : "החלק הלז עדיין לא בא לידי גמר". מכאן שהעתק זה נעשה אחרי סיום חיבורם של שלושת הספרים, היינו אחרי כסליו ש"צ, כמבואר להלן, ואולי זמן רב אחר-כך, אבל לפני מות המחבר בשנת שצ"ט. בהקדמה השנייה, שנכתבה לפני ההקדמה הראשונה, נאמר : "וכל ספר יחולק לדרושים, כדי ליכנס משדה אשר ברכו ה' לחצר גינת ביתן המלך, ומחצר לפרוודור, ומפרוודור לטרקלין לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו" (27). סדר מודרג זה מן החוץ פנימה אינו הולם את סדר הספרים לפי תכניתם העניינית, ואף אינו מתאים למבנהו של כל ספר בפני עצמו. אמנם ראב"ם סבר, ש'שמן משחת קדש' ערוך בדרך זו

קווי התכנית כולה קלושים, אבל בשלושת הספרים הראשונים מצטיירת לפנינו המתכונת הכללית המכוונת: 'שמן משחת קדש' נועד להציג במערכה שיטתית את הרעיונות היסודיים של קבלת האר"י בעניינים מרכזיים; 'שמן זית זך' מכון לשמש השלמה למערכה השיטתית שבספר הראשון בדיונים על עניינים משניים, וכנראה בכללם היסודות העיוניים של הנושאים המעשיים שבספר השלישי; תוכנו של 'שתיל פורח' מוגדר בעיקרו: ביאורי התפילות והמועדים, כוונות ויחודים וטעמי מצוות, כלומר ספר הדן בעניינים ליטורגיים וריטואליים. אך קשה להבין מהו ייחודו של הספר הרביעי, 'אמרי יושר', המתואר כחיבור של 'ליקוטים מעניינים שונים', שגם 'הקדמות חדשות' יהיו כלולות בהם 'כפ' העניין המשתרג'. נראה לי, שנוסף לעניינים צדדיים החורגים ממסגרת המערכה השיטתית, ביקש ראב"ם לכנס בספר זה קונטרסים שעדיין לא היו ברשותו בשעת עריכת התכנית ושאל להשיגם.²⁴¹

שלושת החיבורים הראשונים נשתמרו בכתבייד בהעתקים שונים²⁴², אבל החיבור הרביעי לא הגיע לידינו. גם ר' נתנאל הלוי, רבה של מודינה, המעיד שראה את ספרי ראב"ם שבכתבייד ומדבר בשבחם, אינו מזכיר כלל את ס' אמרי יושר²⁴³. לעומת זה מעיד חיד"א, שראה ארבעת הספרים במודינה אצל בני משפחת סאנגויניטי, צאצאי ראב"ם, והספר

ובכך הסביר מדוע לא הכין לו מפתחות כפי שהכין ל'שתיל פורח'. הקדמה ל'שתיל פורח' (184ב): "לא כן עשיתי לספר שמן משחת קדש להיות כלו כללי' והקדמות בחכמה ודרושי' עמוקי' שצריך לקראת אותם בסדר ובמתון הרבה, ואין לאדם להיות עיניו משוטטות בו אנה ואנה רק להבין בהם בסדרן ובהוייתן כי הם דברים מסודרי', ובתחילה בא בו מפתחות החצוני' ואח"כ מפתחות הפנימיים כדי שיוכל האדם להתקין עצמו בפרוודור תחלה כדי שיוכל ליכנס לטרקלין". לפי סדר הקונטרסים ב'שמן משחת קדש' יש להסיק, שבדרושי תורת המלבוש נוסח ר"י סרוק ראה ראב"ם 'מפתחות הפנימיים' בקבלת האר"י.

241 העובדה שחיבורו של הספר הרביעי נתאחר, ואולי לא בא לעולם כלל, כפי שיתברר מיד, מחזקת הנחה זו.

242 הנה רשימת ההעתקים הידועים על-פי כרטיסי הקטלוג שבמכון לתצלומי כתבייד עבריים בירושלים: (א) ס' שמן משחת קדש — כ"י אוקספורד 1854; כ"י בריטיש מוזיאון 846; כ"י מנטובה 18; שם 162. (ב) ס' שמן זית זך — כ"י אוקספורד 1855; כ"י ניויורק — בית המדרש לרבנים Mic. 1605. (ג) ס' שתיל פורח — כ"י אוקספורד 1189; כ"י ניויורק — בהמ"ל Mic. 1539; שם, Mic. 1694; כ"י גינצבורג 277. הבאותי וציוני בשלושת הספרים הם על-פי כתבייד אוקספורד. הנני מודה לעובדי המכון לתצלומי כתבייד עבריים, שבשירותם המסור סייעו בידי בעיוני בכתבייד שתצלומיהם נמצאים במכון.

243 הקדמה לס' מעבר יבק (אמשרדס תצ"ב): "אשרי עין ראתה את ספריו הקדושים כ"י, ראשונה... בספרו הקדוש שתיל פורח ה"ה על כל כוונת התפלה, ובהדרת קדש ספר שמן משחת קדש ה"ה הקדמות מעולות בדרך הרמ"ק וגורי האר"י... ישר פעלו וזך בס' שמן זית זך בו כללי חכמת האמת ע"ד האר"י בדוקא על פי דרכו ועל כל פרשה ופרשה". ההבחנה בין 'שמן משחת קדש' ל'שמן זית זך', שזה 'בדרך הרמ"ק וגורי האר"י' וזה 'ע"ד האר"י בדוקא על פי דרכו' אינה נכונה, שכן גם 'שמן משחת קדש' עשוי על טהרת קבלת האר"י, אלא אם כן נניח שבכתבייד שהיה לעיני ר' נתנאל היה מצורף לספר חיבור קורדובריאני של ראב"ם. במלים 'ועל כל פרשה ופרשה' כוונתו לחטיבת סודות על התורה שב'שמן זית זך'. עיין להלן, עמ' 71. ייתכן שהעדר זכרו של ס' מגן אהרן הוא העלמה מכוונת. בהקדמה ל'שתיל פורח' (184א) נאמר: "יען כי יש לכסף זה [לתשוקה] לחזות בנועם ה'" מוצא מדברי הקדושים האדירים שבארץ, כאשר בצדק הם אמרי פי בזה בהקדמה הגדולה אשר הצעתי בראש ספר שמן משחת קדש, שאחריו ימשכו שלשה ספרים אחרים וספר שתיל פורח זה הוא השלישי מהם, ושם רשום בשוליים: "אולי א' מהם הוא מגן אהרן או שמן זית זך". אף בעל ההערה לא ידע על קיומו של ס' אמרי יושר.

הרביעי נזכר אצלו בשם 'אמרי שפר'²⁴⁴. אפשר לראות בשינוי השם טעות בזכרוננו של חיד"א, ואפשר לומר שראב"ם עצמו שינה את שם ספרו. אך הידיעה על קיום הספר בכתב-יד במודינה מפוקפקת בעיני מטעמים אחרים. ברשימה ביומנו על ביקורו במודינה בשנת תקל"ז מציין חיד"א מארבעת הספרים רק 'שמן משחת קדש' ו'שתיל פורח' בין ספרי ראב"ם שראה שם אצל משפחת סאגוניטי²⁴⁵. ר' נתנאל הלוי משבח את ניני ונכדי ראב"ם 'מקציני ורווני ק"ק הלז [מודינה]', שהתעוררו להדפיס את 'מעבר יבק' מחדש, ואין ספק שהם בני משפחת סאגוניטי²⁴⁶. כלומר אף ר' נתנאל ראה וקרא את כתבי ראב"ם בספריית המשפחה ולא מצא שם את הספר הרביעי. לכאורה אפשר ליישב, שהספר נתגלה לאחר זמן ונודמן לעיני חיד"א, והשמטת זכרו ב'מעגל טוב' סיבתה בקיצור הדברים ביומן, כשם שהשמיט שם 'שמן זית זך' שבוודאי נמצא במודינה. אך נראה לי יותר, שציון ארבעת הספרים ב'שם הגדולים' מקורו בתכנית שחיד"א קרא בהקדמה ל'שמן משחת קדש', ורשמי קריאה נתערבבו בזכרוננו ברשמי ראייה.

ב'שמן זית זך' רשומים שני תאריכים, תאריך ראשון בהקדמה (א2): "שנת ופדויי ה' ישובו"ן ובא"ו ציון ברנה²⁴⁷ השפ"ט י"ו אלול סדר הסכת ושמע ישראל"²⁴⁸, ותאריך שני בחתימת הספר (110ב): "והיה זה בשנת השי"ן צד"י ביום רביעי לחדש כסליו סדר וראשו מגיע השמימה"²⁴⁹. ב'שתיל פורח' לא מצאתי שום תאריך, אבל ברור שנערך ונכתב לפני 'שמן זית זך', שכן בהקדמה לאותו ספר ובחתימתו ובגופי מאמריו מובא 'שתיל פורח' כספר גמור. נמצא שראב"ם סטה מן הסדר שהתווה לפניו וחיבר את הספר השלישי לפני הספר השני. בהקדמה ל'שתיל פורח' עדיין הוא מוצג כספר שלישי²⁵⁰, כאילו קדימתו אינה אלא מקרה גרידא, אבל בחתימת 'שמן זית זך' ניתן אישור לחילוף הסדר במניין שלושת הספרים²⁵¹.

244 'שם הגדולים', ערך 'אהרן ברכיה': "חיבר פירו' לתקוני הזהר הקדוש, וחבור גדול על פי גורי האר"י זצ"ל ד' חלקים והם: ח"א שמן משחת קדש, ח"ב שמן זית זך, ח"ג שתיל פורח, ח"ד אמרי שפר, ראיתם מכ"י יד הקדש בעיר מודינא אצל הקצינים... בני משפחה הרמה והמיוחסת משפח' סאגוניטי, אשר הם משלשלת בת בנו של הרב ז"ל". בספרו, ר' חיים יוסף דוד אוולאי, ירושלים תשי"ט, ב, עמ' תלו, הערה 34, הביא מ' בניהו ראיות להוכיח "שבני משפחה זו התייחסו לר' אהרן ברכיה ממודינה", ונעלמה ממנו הודעתו המדוקדקת של חיד"א בש"ג. יש להוסיף גם את הציון בהקדמה לס' בגדי קדש (מנטובה תקכ"ז): "עתה מחדש נדפסו ע"י האחים... בני הנעלה כמה"ר אברהם סגוניני זלה"ה, נכדי מעלת המחבר הנ"ל [ראב"ם]".

245 ס' מעגל טוב השלם, עמ' 92: "גם ראיתי שם כמה ספרים מהרב מעבר יבק מכ"י ממש, פי' התקונים, שמן משחת קדש ושתיל פורח".

246 בשער הספר רשום: "פרי צדיק עץ חיים ניני ונכדי של הרב המחבר הנ"ל, אלופי וקציני הק"ק מודינה יע"א, ה"ה סיבה לעשות שניות לדברי סופר מהיר בתורת אלקים".

247 ישעיה לה, י; נא, יא.

248 דברים כז, ט, פ' כי תבוא.

249 בראשית כח, יב, פ' ויצא.

250 לציונו כספר שלישי בתחילת ההקדמה עיין לעיל, הע' 243. בסוף ההקדמה (186א) נאמר: "ובזה תעלה אבר כנשרי' בתפלותיך ובמעשיך הברים... להתראות לפני המלך ה' צבאות לעשות שם למעלה, ומהם ובהם יארגו בגדי ישע ומעיל צדקה להלביש בהם נשמתך ורוחך ונפשך... ובטחת ואין מחריד בשומך לגד עיניך ספר ה' ש' י' מחבור הלז אשר זה שמו אשר קראתי לו ספר שתיל פורח".

251 עיין להלן, עמ' 72.

הספרים 'שמן משחת קדש' ו'שתיל פורח' ערוכים בהתאם לתכנית, מה שאין כן 'שמן זית זך'. אמנם בהקדמה ובחתימה ואף בגוף הספר מתואר תוכנו כ'הקדמות שניות' עיוניות הבאות להשלים את 'הקדמות הראשונות' שב'שמן משחת קדש', אבל ציון זה אינו הולם אלא את החטיבה הראשונה, י"ז דרושים (א2—א31). אחריהם באים עניינים שונים, רובם כוונות ותיקוני תשובה וטעמי מצוות (א31—א54), שאפשר לראות בהם השלמות ל'שתיל פורח'²⁵². סמוכה להם חטיבה גדולה של פירושי מקראות על דרך קבלת האר"י הערוכים לפי סדר פרשיות התורה (א54—103ב)²⁵³, שעניינה לא צוין כלל בתכנית. בראשה של חטיבה זו רשום:

הרבה דרושים נמצאו לגורי האר"י בפסוקי הפרשיות, ולתשלום מלאכתי זאת בחרתי אני הפעוט אבי"מי ללקוט ההקדמות שמפוזרים בתוכם ולהוסיף ולפרש ולברר במקו' הצריך, אך עקרי הדרושים עתה לא יבואו מפורטים פה רק כללי כללים מההקדמות.

בשיטת בחירתם ועריכתם של פירושי המקראות הצדיק את שילובה של חטיבת סודות על התורה בספר של 'הקדמות שניות'.
ראב"ם קבע הוראות מדוקדקות לאופן הלימוד בספרים אלו. לגבי לימוד הדרושים שב'שמן משחת קדש' נאמר בהקדמה השנייה לספר (ב6):

אם הנכנס בפרדס הלז יהיה חכם, אשר שתה²⁵⁴ בזא"ת יבא אל הקדש, זאת עצתי ישפר עליו כי יחרוך צידו תחלה בכל דרוש, ולא ירגיל על לשונו רק כמו ג' או ד' מדרושים אלו לכל שבוע למרבה ויכלה לחייו בהם בהרבה מהדורות, ובפרט ביום שישי אחר חצות היום, וביום ש"ק כלו יקדש עצמו בחזרתו בהם, ולא כמי שפורע חובו רק במיתון ובהשכלה בהם.

הוראות דידאקטיות אלו מלוות התראה, שהנכנס לפרדס של קבלת האר"י עתיד להיות מוכה תדהמה ובלבול-הדעת בתחילת דרכו, אבל אם יאזור עוז ולא יירתע יזכה ליהנות מאורה ונשמתו תתעורר ותתעלה. שם:

ואם בפעם הראשונה יהיה כשוכב בלב ים, ובפעם השנייה רעיוניו יבהלוהו, ובפעם הג' ישתומם על המראה, בפעם רביעית יראה אור משושיפא דקיקא אחר רוב מסכים, ובכל פעם יתגלו עיניו ויוסיף הארה בנשמתו בהם, עד כי יקיץ והתורה תשיחהו.

252 בגוף הספר, בסוף הדרוש הראשון (א5), נסמכים גם הדרושים לשני הספרים האחרים: 'ויאין למעיין לקרא ולהבין בדרושים חמודים אלו עד אחר קריאת הקדמות הראשונות שבאו בספר שמ"ן משח"ת קד"ש, וגם אם היה שגור בפיו דרושי ספר שתי"ל פורח, הגם שהוא הספר השלישי הבא אחר זה, בשתים אלו יתכן ליכנס בפרדס זה [שמן זית זך]'. כאן 'שתיל פורח' מכונה 'הספר השלישי' בהתאם לתכנית, אבל ברמזיה שציון זה מתאים יותר ל'שמן זית זך'.
253 התחלתה של חטיבה זו עד פ' לך נמצאת ללא שם המחבר-המלקט בקונטרס שנספח לקובץ כתבי ר' יוסף חמיץ שבכ"י אוקספורד 2239. עיין: תשב"י, נתיבי אמונה, עמ' 52, עמ' 283, הערה 3.

254 כנראה מלה זו משובשת.

בתיאור הקשיים והפחדים הכרוכים בלימוד ספרו של ראב"ם בקבלת האר"י נשמעים הדי החוויות הקשות שהתנסה בהן בתחילת עיסוקו בקבלה החדשה בבית-מדרשו של הרמ"ע מפאנו²⁵⁵, ותיאור תוצאות ההתגברות על הקשיים משלימה את החסר ברשימה האוטו-ביוגרפית. דברים כאלה שילב גם בהקדמה ל'שתיל פורח' בהוראותיו ללימוד בספר ההוא, אלא שהציג את הכרת ההנהגות המעשיות שבקבלת האר"י כמכשיר-עזר לסלק את המכשולים החוסמים את הדרך להבנת תורתה העיונית. 184ב :

ולהיות כי דרושי' אלו נוגעי' לענין מעשה אין לאדם הנלבב לפרוש מלהגות בו... וגם כי ימצא בו דברי' שיהיו לו כדברי הספר החתום מחמת מפתחות החכמה שלא נמסרו לו, הקצת ממנו שיבין יעלוהו על במותי עב, מלבד כי סוף השכר לבא, שכן דרך החכמה הזאת: בראשונה יהיה האדם בהול ומשועמם בדעתו בה כנכנס בלב ים בלא חבלין ובלא דרגין, בסוף איזה שנים אחר הטורח והעמל בה יעידהו²⁵⁶ רעיוניו ויפתחו לו שערי חכמה והמדע, ובפרט אם ירגיל עצמו בתפילותיו ותחינותיו ובברכת המזון וסדר קיום שבתותיו ומועדיו כפי הדברי' שבאו בספר שתיל פורח הלזה, כי ודאי זה יהיה לו סיוע גדול להאיר לפניו נתיב תהלותיו יהיה עליו אהבה.

בפניית ראב"ם לבניו בחתימת 'שמן זית זך' מצויות הוראות כוללות ללימוד מדורג בשלושת הספרים. 110ב :

ובפרט המצוה הזאת אליכם בני²⁵⁷ אם תהיו הגונים שתעלה מחשבה טהורה זו בדעתכם. כי ראשונה תחילו לקרוא ספר הראשון שהצעתי לפניכם אשר כיניתיו בשם ספר שמ"ן משח"ת קד"ש, ובו תהגו במתק ובקדושה, ולפחות תקראו אותו עד ארבעה פעמים ע"ד אז רא"ה ויספר"ה הכינ"ה וגם חקר"ה²⁵⁸. וממנו תסעו לספר שני בפי' התפלות ומקרא"י קד"ש וטעמי המצוות אשר קראתיו בשם ספר שתי"ל פור"ח, כי הכוונה' ההם יסייעו אתכם הרבה ליכנס בפרד"ס. ואחרי שיהיו דברי שני הספרי' אלו שגורי' בפיכם ובדעתכם, כפי אשר יחונן ה' לכם, משם תבינו בהקדמות אלו השניות כי רב גוברם מאד אשר באו בספר השלישי הזה שמן זית זך. ואחרי שתזכו לדעת בקצת מוצא ומובא ג' ספרים אלו מובטח אני ברחמי שמים שתשיגו ותבינו הרבה דרושי' אחרים, שיבואו לידיכם מדי יום ביומו, ותפתחו ואין סוגר כפי ידיעת(!) המועטת שבדורות אלו שלבנו כמלא נקב מחט סדקית.

במשפט האחרון מורגשים הצימאון והציפייה הדרוכה לקבל קונטרסים לוריאניים נוספים 'מדי יום ביומו' ותקוותו היא שכתבים שלא יגיעו לידיו יזכו בניו להשיגם. ראב"ם משגן ומדגיש, שספריי הלוריאניים אינם יצירות מקוריות משלו, ועבודתו בחיבורם אינה אלא מלאכת עריכה וסידור של הקונטרסים שנאספו בידו, בקיצורים ובהשמטות

255 עיין לעיל, עמ' 17.

256 כנראה צ"ל יעירוהו.

257 כאן הכוונה לבניו ממש, כפי שיוצא בבירור מלשון חתימתו (א111): "כה דובר ומזרו לכם בני בכל עזאביכם תולע ממשפחת התולעי".

258 איוב כח, כז.

ובתוספות ביאור. אביא שלושת הלשונות העיקריים לעניין זה, הנמצאים בשתי ההקדמות ל'שמן משחת קדש'.

א5: אך זאת עצתי תשמור לכל מעיין ישר אשר יבואו לפניו דרושים אלו היוצאים מנהרי דעה, כי לאו ידי ניהו רק הגני כגרזן ביד החוטב וכחומר ביד היוצר, ומלאכה תקרא זאת ולא חכמה כ"כ, הגם כי טרחא רבתי היא להוסיף ולקצר ולבאר ולהפוך ולשים את של זה בזה ושל זה בזה, מ"מ היסוד כבר בנוי ומשוכלל מפי קדושי עליון המאירים לארץ חפץ.

ב6: וזה בהשים דברתי בטור אבני גזית, הלא הם קונטריסים אשר לי ממוסדי עולם, אשר בימי חרפי מקדמוני קצרתים ופרשתי בהם במקומות רבים, כי בא זה ולימד ע"ז, שכן ד"ת עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר, אך הם לפני בלי סדר, ועתה רחש לבי להבין מחדש בהם בעיון ובמיתון כפי השגתי הקלושה ולסדר מהם דרושים מסודרים במקרא מועט כפי האפשר לי... ובהלכות מרובות כראוי לעומק המושג מהם.

א7: וכבר הודעתי ואודיע לכל, כי רוב דרושים אלו הם דברים נחמדים אשר יולדו על ברכי ויצאו מבטן אשאל(י) רברבי גורי האר"י זצ"ל, אך היו לוטים בשמלה ועתה באולי יתבררו ויתלבנו.

אף בשער 'שמן משחת קדש' הבליט את צביונו הלקטני של הספר. א2:

חלק ראשון מכלל והקדמות חכמת הקבלה מגורי האר"י זצ"ל, אשר קראתיו בשם ש"מ"ן משח"ת קד"ש, להיות תל גדול ליכנס בחכמה הזאת, כפי אשר הורוני רבותי ואשר מצאתי בקונטריסי' חדשים גם ישנים כאשר זכני ה' בהם²⁵⁹.

דברים אלה אינם מליצות של התענוות מדומה, השכיחה בספרותנו המסורתית ואף בכתבי ראב"ם, אלא הערכה עצמית כנה ונכונה.

מפעלו של ראב"ם בספריו הלוריאניים הוא מסוג הנסיונות המרובים, שנעשו לפניו ואחריו, לערוך את כתבי קבלת האר"י המעורבבים בסדר ענייני שיטתי במתכונות מגובשות.

259 אוסיף שתי נקודות. בראש הדרוש הראשון ב'שמן זית זך' צוין, שיסודו בקונטריסים שהגיעו מארץ-ישראל. א2: "בראשונה אציע לפניך כללים אשר הוצאתי מדרושים עמוקים אשר באו לידי מאדמת קדש טוב"ב. הט אונך ושמע דברי חכמים. ואלו הם כללי דרוש ראשון עם תוספת טובה". ב'שתיל פורח' מובאת עדות על מנהג האר"י בקבלת מלקות, בציון שחלק מכוונת המלקות כבר הובא ב'מגן אהרן'. א246: "והעיד א' מתלמידי האר"י ז"ל, שלא היה מקפיד מאד בעניין המלקות כמו בעניין התעניות, כי אין בדור הזה סמוכים ומומחים ואינו רק צער ולכן אין להקפיד בו כ"כ, אך הפעמי' שהיה לוקה היו מלקים אותו ד' מלקיות כנגד ד' אותיות השם ולא יותר... הגם כי קצת מהכוונ' הזאת כתבתיה בספר 'מגן אהרן', אשר חברתי להודיע ולהודיע כי לא בכח יגבר איש להעתיק מפומיה ולמשמע לון קודם פה ממלל רברבן, פה הוספתי חדושים ולכן שנית כוונה זו פה ג"כ". זוהי עדותו של רח"ו בלשון 'וראיתי למורי זלה"ה' ב'שער המצות' (ירושלם תרס"ה), פ' כי תצא, סא ע"א. ב'פרי עץ חיים', שער יום הכפורים פ"א, מובאת עדות זו בקיצור ובתוספת בציון 'מע"ח'. לפי נוסח ההבאה נראה לי, שראב"ם לקח אותה מקונטריס 'מנהגי האר"י' שהיה בידיו. עיין לעיל, עמ' 23, הע' 47.

נסיונות אלה וגלגוליהם מתוארים בהקדמת ר' מאיר פופרש לס' עץ חיים²⁶⁰. בעל ההקדמה, שהיה תלמידו של ר' יעקב צמח, עסק בעצמו בפעולה זו, וספרי קבלת האר"י שיצאו מתחת ידו הם המוצלחים והנפוצים ביותר, בצדם של 'שמונה שערים' לר' שמואל ויטאל, שנערכו על יסוד חיבורו הגדול של ר' חיים ויטאל בשמונה שערים. במסגרת זו מפעלו של ראב"ם, שלא זכה לתשומת לבם של החוקרים ולא עמדו על טיבו כלל, ראוי לתפוס מקום נכבד ומעמד מיוחד. המפעל המקיף ביותר במערכות שהוכנו בארץ-ישראל לפני שבית-הגגונים של כתבי הרח"ו בדמשק נפתח לעיונם של המקובלים, ולפני כתיבת הספרים של ראב"ם בשנים שפ"ט–ש"צ, הוא בשלושה ספרים בשמות 'ספר הדרושים', 'ספר הכונות' ו'ספר הליקוטים', שנערכו בידי ר' בנימין הלוי וחבריו. ר' מאיר פופרש מתאר ספרים אלה כנסיון כושל והוא כותב עליהם בביקורת חריפה, ש"אמרו לתקן ולא תיקנו ... ולא התחילו ולא סיימו ועירבו ענין בענין ... לא תיקנו שום דבר מכל וכל עד שיקוץ המעיין בחייו ...". ר' יעקב צמח, בן דורו של ראב"ם, שלח ידו כמה פעמים במלאכת העריכה של קבלת האר"י, אבל גם נסיונותיו לא עלו יפה, כפי שמעידים ספריו שבידינו והערכת תלמידו ר' מאיר פופרש. גם מערכת קבלת האר"י שבספרי ראב"ם רחוקה משלימות ומצויות בה מגרעות רבות, כפי שציננת, אבל בהשוואה לתוצאות מאמציהם של מקובלים אחרים, חוץ מרח"ו ובנו ור' מאיר פופרש, מהווים חיבוריו הישג חשוב. מרכיביהם ונסיבות הזמן והמקום בהתהוותם מגדילים את ערכם. ראב"ם כינס וצירף קונטרסים ממקורות שונים ויצר בחיבוריו תרכובת מיוחדת במינה של גוסס רח"ו וגוסס ר"י סרוק. מערכה מורכבת זו נוצרה בזמן שהפצת כתבי קבלת האר"י בחוץ-לארץ עדיין לא הותרה, ולמעשה זהו הכינוס המקיף היחיד של קונטרסים לוריאנטים אותנטיים שנערך בארץ אירופית²⁶¹.

3

ראב"ם פרץ את גדרי החרם של חכמי ארץ-ישראל²⁶² בכתיבת ספרים בקבלת האר"י ובמסירתם להעתקה ולהפצה, אבל לא התכוון לעשותה חומה פרוצה והקיפה סייגים חמורים משלו. ביקש לגזור, שלא יהגו בספרו 'שמן משחת קדש' ובכתבים לוריאנטיים עיוניים בכלל למטה מגיל ארבעים²⁶³, ואף אלו שהגיעו לגיל זה אינם רשאים להיכנס בפרדס של קבלת האר"י ללא הכנות מוקדמות. ההכנות הנדרשות הן בתיקון המידות ואורח-החיים הדתי והמוסרי ובתלמוד תורה בנגלה ובנסתר. אביא כמה לשונות עיקריים, ואחר-כך אברר עניינם ומידת חשיבותם. הכנות דתיות ומוסריות: "וטוהר הלב הוא חשוב לפניו ית' מכל חכמה ומדע שלא לשמה ת", אך יסיר מעליו גאוה וגאון ודרך רע וישמש ת"ח וישאל

260 ג' שלום סקר את נסיונות הסיסטימטיזציה של קבלת האר"י, שתוצאותיהם נשתמרו ברובם בכתבי-יד. עיין EJ באנגלית, כרך 11, ערך האר"י, עמ' 424–426; שם, כרך 16, ערך רח"ו, עמ' 173–175.

261 בכתבי ר' נפתלי הירץ בכרך מפרנקפורט, ס' עמק המלך שנדפס באמסטרדם בשנת ת"ח ושאר חיבוריו המתוארים שם בהקדמה (ה ע"א–ע"ב) ולא נשתמרו או לא יצאו לפועל כלל, מוצגת מערכה מקיפה ומרשימה של קבלת האר"י לכל צדדיה. אך חיבורי בכרך הם מסוג אחר. רוב הקונטרסים שנלקטו בהם לא נמסרו כצורתם אלא בעיבודים ובתוספות מרובות, ובחלקו הגדול 'עמק המלך' הוא יצירה מקורית של בכרך. טיבו של ספר זה אברר בהרחבה במאמרי "ספר עמק המלך לר' נפתלי הירץ בכרך ומעמדו בספרות קבלת האר"י".

262 עיין לעיל, עמ' 31–32.

263 שמן משחת קדש, א2 (שער הספר), א5 (הקדמה ראשונה). שני הלשונות מובאים להלן בפנים.

ליודעי" 264 ; "ובעי בדא כוון הלב וטהרת הרעיון כפי האפשר, וכל המוסיף בזה מוסיפי' לו חכמה בינה והשכל" 265. תיקון המידות ולימוד בש"ס ופוסקים :

ולהיות כי ממקום גבוה מוצאם [של דרושי 'שמן משחת קדש'] לא כל הרוצה ליטול את השם יבא ויטול להגות בהם בלי הכנה גדולה וטוהר לב הרבה, רק ינקה עצמו מרוח סועה ומסער, קליפת הגאווה, ויהיה קדוש בפרישת התאוות והסתפק במה שיש לו ובטוהר גופו ככל האפשר לו. ואחר שמילא כריסו מדברי הגמרא והפוסקים, ויהיה חריף בפלפול והבנת דרכי ושביילי התורה ומצוותיה הבריים, ויגיע לשני הבינה, אז ולא קודם יוכל ליכנס בפרדס גן עדן הזה, כי אז יתענג על ה' ויזכה לראות עולמו בחייו 266.

לימוד ספרות הזוהר ותיקון המידות :

ואם הקורא בהם [בדרושי שמ"ק] מכבר אורו עיניו בחכמה הפנימית הלזו, הגם כי לא רבים יחכמו בה [בקבלת האר"י], אחר ד' או ה' שנים לפחות, ואחרי היות שגור בפיו דברי ספר הזוהר והתיקונים והאדרות ופקודי ר"מ וכדומה, הנכון בזה בעת אשר ימלא כרסו מהם בקדושה ובטהרה מהרעיונים, ובראש כלם למרט ראשו מקליפת הקשה, מגאווה וגאון ודרך רע אשר שנא ה', בזה יתחדשו לו השגות אשר לא זכה בהם מתחלה, ודדי דרושים אלו ירווהו בכל עת ובאהבתם ישגה תמיד 267.

לימוד כתבי הלכה וקבלה :

אך בני הרי לפניכם סדור וערוך כמה הקדמות כאשר למדתי מפי ספרים ומפי סופרי', ה"ה קצור הפרדס, קצור ופי' בקצת על פשט דברי ספר הזוהר, ומהם תוכלו ליסע להגות בדרושי וקיצורי ספר אלימ"ה שקצרתי לפניכם 268. אך בספר הזה אל יהי לכם עסק בו עד אחר ארבעים שנה, אם תזכו שימולא כרסיכם אז בשר ויין 269, כי אז תחוו נכוחות ויגלו לכם שערי אורה אם תזכו להתקדש בהם בטהרה. ומה טוב

264 שתיל פורח, 184ב–185א (הקדמה).

265 שמן זית זך, א5.

266 שמן משחת קדש, א5 (הקדמה ראשונה).

267 שם, 26ב–א7 (הקדמה שנייה).

268 לחיבוריו הקודמבריאניים של ראב"ם עיין לעיל, עמ' 16–19.

269 ספרות ההלכה. גם בחתימת 'שמן זית זך', בקטע המובא כאן בהמשך, נמצא ביטוי זה באותו מובן. כנראה המקור הראשון לשימוש לשון מושאל זה הוא משנה תורה לרמב"ם, הלכות יסודי התורה, פ"ד, יג : "ואני אומר שאין ראוי לטייל בפרדס אלא מי שנתמלא כריסו לחם ובשר, ולחם ובשר הוא לידע האסור והמותר וכיוצא בהם משאר המצוות". לאחר זמן הוחלף הצירוף 'לחם ובשר' ב'בשר ויין' לציון תורה ומצוות בנגלה, על-פי הצירוף 'בשר ויין' כפשוטו המצוי בלשון חז"ל, וההחלפה נעשתה גם בהבאת דברי הרמב"ם בציטוט בעל-פה. עיין דברי הרח"ו בשם 'רבינו ז"ל' להלן, עמ' 76. בטקסטים המובאים במאמרי 'הפולמוס על הזוהר' נמצאים כביטויים שגורים במובן מושאל גם 'מלאו כרסם בשר ויין' (עמ' 160) וגם 'מלאו כרסם לחם ובשר' (עמ' 181).

שתעתיקו אותו לסופר מהיר בבתיכם, ויהיה שמור וכמוס אתכם לאור בו באור החיים²⁷⁰.

מעלות דתיות ומוסריות ותלמוד תורה בנגלה ובנסתר :

אך צריך טהרה ופרישות ויראת שמים ולעבוד ה' מאהבה, וכל אשר בו מום לא יקרב ולא ילך על הגחלים בוערות בלא טהרה וקדושה, פן ח"ו ימצא מרות פתנים בדרשו²⁷¹. ואשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו ויהיה כבר כרסו מלא מבשר ויין, ויהיה רגיל תמיד במקרא ובמשנה ובתלמוד, וכל דבריו ומעשיו יהיו לשם שמים ולעשות נח"ת ר"ח ליוצרו... ואם ראשונה תקראו בקצור ספ"ר הפרד"ס שעשיתי בימי ילדותי, וגם בקצור המעינות של ספר אלימה שקצרתי, ומידי שבוע בשבוע הפרשה בקיצור ספר הזהר עם מעט פירושו שהעליתי לפניכם בני, קודם שתתחילו להגות בג' ספרים אלה הנז', אז תלכו יותר בטח והייתם חוזקים (!) ולא תראו (!)²⁷².

ניסוח ההכנות הדתיות והמוסריות הדרושות מכוון להדגיש את רוממותה המיוחדת של קבלת האר"י, אבל מבחינה עניינית אין בהן חידוש. דרישות כאלה שכיחות בספרות הקבלה שקדמה לתקופת צפת, ובצפת עצמה הציגו אותן בהבלטה גם הרמ"ק וגם הרח"ו²⁷³. גם דרישת בקיאות בספרות חז"ל והפוסקים היא דרישה שגורה בכתבי המקובלים, אבל בנידון זה קיימים הבדלים ניכרים בהיקף חיובה ובמידת חשיבותה, ויש להבחין בהם גם בין דברי הרמ"ק לדברי הרח"ו. הרמ"ק דורש בנוסח מתון אבל בהחלטיות, שהבא לתלמוד קבלה "צריך שיהיה מורגל בפלפול בעומק... ידבק עצמו למלא כריסו בדיני הגמרא ופי' המצות על דרך הפשט... ידריך עצמו גם במקרא... כדי שיהיה שלם במקרא ובמשנה"²⁷⁴. הרח"ו מחייב הכנה זו להלכה ומוותר עליה למעשה :

ואמנם אל יאמר אדם אלקה לי ואעסוק בחכמת הקבלה מקודם שיעסוק בתורה ובמשנה ובתלמוד, כי כבר אמרו (!) רבינו ז"ל אל יכנס אדם לפרדס אא"כ מלא כריסו בבשר ויין²⁷⁵... ואם האיש הזה יהיה כבד וקשה בענין העיון בתלמוד, מוטב לו שיניח את ידו ממנו אחר שבחן מזלו בחכמה זאת ויעסוק בחכמת האמת²⁷⁶.

270 שמן משחת קדש, א2 (שער הספר).
272 שמן זית זך, 110—111א (חתימה). יש להוסיף משפט שבהקדמה ל'שתיל פורח' (184ב), שבו השקפות הרמ"ק מוצעות כסיוע להבנת הספר הלוריאני על דרכי עבודת אלוהים: "האמת כן הוא, שאם לא קראת תחלה בספר ההוא [שמן משחת קדש], או כי זכית מקודם מדברי סופרי' או ספרי' וקונטרסים אחר' הקדמות החכמה הנעלמה הזאת, יקשה עליך להבין הרבה דברי' מספר הלז... ויהי מה אם תהגה בו במתון ויהיו לך כללי' והקדמות ספר הפרדס, גם בהם יערב לך להבין איזה דרכי' שבאו בספר הלז, אך לא כלם ודאי".
273 עיין: אור נערב לרמ"ק, ח"ג, פרקים א—ד; הקדמת הרח"ו, שכולה דרישות דתיות ומוסריות מפורטות כתנאים ללימודה של קבלת האר"י, המובאת בהקדמותיו שבראש 'עץ חיים' בכותרת 'עוד הקדמה למהרה"ו זלה"ה'.
274 אור נערב, ח"ג, פ"א.
275 'רבינו ז"ל' הוא בוודאי הרמב"ם. ואולי צ"ל ואמרו רבותינו ז"ל, אם כי אין מאמר כזה בספרות חז"ל. עיין לעיל, עמ' 75, הע' 269.

276 הקדמתו הראשונה של הרח"ו בראש 'עץ חיים', א ע"ד—ב ע"א. בד"ר (קארעץ תקמ"ב) נוסח ההקדמה מקוצר מאוד ואין בו לשון זו. יחסי הקבלה וההלכה בהדגשת עליונותה של הקבלה הם נושא מרכזי בהקדמה כולה.

דרישתו של ראב"ם, המוצגת במיוחד כהכנה לקבלת האר"י, מקיפה ותקיפה אפילו מדרישת הרמ"ק.

הגבלת לימודה של קבלת האר"י לשנת הארבעים היא דרישה קיצונית ורבת-משמעות. הנה דברי הרמ"ק, שבוודאי היו ידועים לראב"ם, בעניין זה: "עוד צריך להגיעו לפחות לשנת העשרים כדי שיגיע לפחות לחצי ימי הבינה, ואף אם יש שפירשו עד שיגיע האדם לשנת המ', אין דעתנו מסכמת בזה עמהם, והרבה עשו כדעתנו והצליחו"²⁷⁷. בציון 'יש שפירשו', רצונו לומר, שקצת מקובלים פירשו 'בן ארבעים לבינה'²⁷⁸ כקביעת השנה להתחלת לימוד הקבלה, ועל יסוד פירוש זה ביקשו להחמיר בשמירת אופיה האסוטורי, אבל הרמ"ק התנגד להחירותם המופלגת. בהקדמות הרח"ו לא מצאתי הוראה להגבלת הגיל, ואף-על-פי שעד סוף ימיו שמר בסוד את הספרים שגיבש בהם את תורת רבו ובו בזמן אסרו מקובלי ארץ-ישראל בחרם את הפצת כתבי קבלת האר"י בחוץ-לארץ, הרי פעמה בלבם של תלמידי האר"י שאיפה עזה לגלות ברבים את חכמת האמת ולעשות לה נפשות לשם החשת הגאולה²⁷⁹, ואין זה סביר שהרח"ו או חבריו נטו לקבוע גיל גבוה להתחלת לימודה של קבלת האר"י²⁸⁰. מכאן שההגבלה שב'שמון משחת קדש' היא חידושו של ראב"ם מטעמו בהתאם למגמותיו. לדעתי טעם כמוס זה בא לידי גילוי בחידוש המעניין והחשוב ביותר: מלבד ספרות הזוהר מוצגים כתבי קבלת הרמ"ק בעריכתו של ראב"ם,

277 אור נערב, שם. במבוא לדרשה של Flavius Mithridates בשם Sermo de Passione Domini ירושלים 1963, עמ' 20, הביא ח' וירשובסקי דברי הדרשן והומור, וכן דברי Pico della Mirandola שמיטרידסס תירגם כתבי קבלה בשבילו, שלפיהם לא התירו היהודים ללמוד את כתבי תורת הסוד שלהם למטה מגיל ארבעים. מיטרידסס מכנה את הכתבים ההם 'התלמוד העתיק', והוא מביא את ההגבלה הנ"ל על-פי 'מסכת עבודה זרה'. וירשובסקי מציין שני מאמרי חז"ל במסכת ההיא, שמיטרידסס היה יכול למצוא בהם אחיזה כלשהי להוראת ההעלמה עד שנת ארבעים. מדברי הרמ"ק למדים אנו, שהיה לפניו מקור יהודי קבלי.

278 אבות פ"ה, כא.

279 הקדמתו הגדולה של הרח"ו שבראש ס' עץ חיים, שנכתבה בשנת של"ג זמן קצר אחרי מות האר"י (עיין להלן, עמ' 81), הדורה דחף חזק להפצתה של קבלת האר"י. בקטע מהקדמת ר' יעקב צמח לספרו 'רנו ליעקב', שאף הוא מובא בראש 'עץ חיים' אחרי הקדמות הרח"ו, מצוטט בשם האר"י משפט מופלג המעיד על מגמתו להסיר מתורת הקבלה את מעטה הסודיות: "מי יגן עלינו אם לא קריאתנו בחכמה זאת הנפלאה והעמוקה, ובפרט ע"ד שכתב הרב ז"ל שהנסתרות נעשו כגלות". בדקתי ס' רנו ליעקב, כ"י סינסינטי 544, והדברים נמצאים שם בסוף ההקדמה דף ב ע"ב. באותו ספר, וכן בשאר כתבי ר"י צמח, מכוונה האר"י 'הרב זלה"ה' סתם, ואילו הרח"ו נזכר בשמו 'הרב ר' חיים זלה"ה'. ועיין: תמר, מחקרים, עמ' 163. בס' ויקהל משה לר' משה גראף מפראג (דעסוי תנ"ט), אחד הספרים החשובים מתקופת השבתאות המחתרנית שנכתב במגמה תעמולתית מובהקת לקרב את ביאת המשיח בהפצתה של קבלת האר"י, מובא משפט זה ארבע פעמים. במקום הראשון (הקדמות, ז ע"ב) הוא נמצא בקטע המצוטט בשם "הרב הגאון מוהר"ר יעקב גר צדק... בהקדמת ספרו... רנו ליעקב", ושם נאמר בהבאת המשפט הנדון: "ע"ד מ"ש הרב ק"ק האר"י זלה"ה". גם בשלושת המקומות האחרים (הקדמות, ח ע"א; גוף הספר, לו ע"ב, נח ע"ד) מובאת התרת גילוי הנסתרות בשם האר"י. אצל שלום, שבתי צבי, א, עמ' 54, מובא עניין גילוי הנסתרות בפסקה מדף נח ע"ד. קביעתו של שלום, ש"מחבר השוורת דלעיל [ר' משה פראגר] לא היה מכת השבתאים", אינה בחזקת ודאי.

280 אמנם גם בארץ-ישראל נהגו זהירות רבה בהפצת קבלת האר"י. ר"ש ב"ק כתב בשנת שמ"ב: "אינם מוסרי רק על פה, ובשבע' שלא לגלות בלתי רשות, ובטבילה לקרי, ולא לכעסני" (ירושלים של לונץ, ב, עמ' 147). אך לא מצאתי הגבלת הגיל.

קיצור 'פרדס רמונים' וקיצור 'אילימה' וקיצור הזוהר ופירושו לפי שיטת הרמ"ק, כספרים בתורת הסוד שדיעתם היא הכנה מוקדמת מחויבת ללימודה ולהבנתה של קבלת האר"י. לפי הגבלת הגיל שציינתי פירושו של דבר, שמשנת עשרים עד שנת ארבעים התחומים הראשיים הפתוחים ללומדי הקבלה הם הזוהר וכתבי הרמ"ק.

4

כאן הגענו לנושא המרכזי במאמר זה, לבעיית היחסים בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק. בפסקה שבין ההקדמה השנייה ל'שמן משחת קדש' לבין הדרוש הראשון הציג ראב"ם סוף-סוף את השאלה, שנמנע מהעלותה על הכתב בספריו שבדפוס, וכשנגע בה בעל-כרחו ב'מגן אהרן' התחמק מביירוה בטענה שבאותו ספר אין מקום לדון ב'מיסטרורין אלו'²⁸¹. השאלה היא: מה נשתנה במעמדה של קבלת הרמ"ק עם הופעתה של קבלת האר"י? נוסח השאלה והתשובה הוא לשונו של ר' שמשון ב"ק בהבחנה בין שתי הקבלות, והפיסקה כולה היא העתק של דברי ר"ש ב"ק בקצת שינויים ובתוספות חשובות, ללא הזכרת שמו²⁸².
א8—א7:

281 עיין לעיל, עמ' 63.

282 שימושו של ראב"ם בדברי ר' שמשון ב"ק על היחסים בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק (עיין לעיל, עמ' 8) מוסיף סבך חדש לסבכי הפקעת של גלגולי הבחנתו והשתבשות נוסחה, שג' שלום התלבט בהם וניסה ליישר את ההדורים במאמרו, שטר ההתקשרות, עמ' 155—158. אך דווקא סבך חדש זה מסייע בידינו להתיר את הפקעת. לפני הצגת השאלה במלים 'ומה שמקשים' וכו' נמצא בכתבייד המשפט: "הדרוש הנ"ל יספיק לתת הכנה ציורית, ידיעות על מה אדני הקבלה האמיתית שהתגלתה באונינו הטבעי". אותה לשון נמצא גם ב'שמן משחת קדש' (דא) בנוסח מתוקן ובשינוי חשוב במלים הראשונות: "הדרוש הראשון הלו זה יספיק לתת הכנה ציורית בכלל ידיעת על מה אדני הקבלה האמיתית [בשוליים: שנתגלתה בזמננו] הוטבעו". בחלק מכתבייד ששלום דן בהם נמצאת פיסקת ההבחנה בין שתי הקבלות אחרי מאמר 'סדר האצילות בקצור מופלג', שנשלח עלידי ר"ש ב"ק מירושלים לאיטליה בשמ"ה ונדפס בשנת שפ"ט, שהיא גם שנת חיבורו של 'שמן משחת קדש', ב'תעלומות חכמה' ליש"ר מקנדיא בשם ר' שמשון ב"ק 'עם ביאור שעשה א' מהגדולי' עליו' (גוף המאמר בדפים נה ע"א—נו ע"א והביאור בדפים נו ע"ב—נו ע"א). (החוקרים שדנו במאמר זה לא עמדו על כך, שהוא מובא בנוסח מורחב בכותרת 'מ"ב סדר אצילות בקיצור מופלג למוהר"ו' בס' עץ חיים, שער ג, פרקים א—ב, ובאותו נוסח הוא נמצא גם בס' אדם ישר, קראקא תרמ"ה, ה ע"ד—ע"ג.) אך בכמה כתבייד מובאת הפיסקה כפתחה ל'דרוש השתלשלות העולמות ותקונם', שאף הוא מיוחס לר' שמשון ב"ק בשיבוש השם, בסמיכות למאמר 'סדר האצילות' או בנפרד ממנו. שלום קבע אליבא, שבמקורה היתה פיסקת ההבחנה הערת שישו של ר"ש ב"ק למאמר 'סדר האצילות', ועליו מוסב הציור 'הדרוש הנ"ל', אבל מעתיקים שיבשו אותה ועשוה פתיחה למאמר אחר. על יסוד הידיעות שהיו בידי שלום לא ניתן לקבוע מה טיבו של 'דרוש השתלשלות העולמות ותקונם' ולא הוסבר מה פשר העברת הפיסקה מסוף 'סדר האצילות' לראש 'דרוש השתלשלות'. ראב"ם מביא את הפיסקה כפתחה ל'דרוש הראשון בספרו, ואותו דרוש הוא מאמר 'סדר האצילות' לר"ש ב"ק, המובא ללא הזכרת שמו בכותרת זו (א8): "דרוש ראשון יהיה בסדר האצילות בקיצור אשר שולח מעיר הקדש ירושלם כפי הקדמות האר"י ז"ל". כותרת הדרוש השני שלאחריו היא (א10): "דרוש שני זה יהיה בהשתלשלות עולם הנקודות שזכרנו". ענייניו של דרוש זה, המסתיים בדף 13ב, הם תהליכי ההתהוות בתחומי האלוהות מהצמצום עד השביעה, וניכרים בו סימני נוסחו של ר' יוסף ׳ טבול, רבו של ר"ש ב"ק. לדוגמה משפט זה: "ונשאר המקום חלל, וכוחות הדין שהיו מפורזים כמעט לא היו נרגשים כלל מרוב האורה הגדו". המשל כמו העפרורית המושלך במים רבים שאינו ניכר כלל, כך אלו הדינים בתוך אותו

ומה שמקשים, שא"כ החכם איש האלקים קורדואיר"ו ז"ל וכל המקובלים שחברו ספרים מזמן רשב"י ואילך, צדיקים יסודי עולם, זרעו לריק וילדו לבהלה ח"ו, לפי הקדמות אשר יתבארו לפנינו... שמעתי ששאלו להחכם המקובל אשכנזי קושיא זו שהקשינו למעלה, והשיב להם שכל ימי החכם [הרמ"ק] וכן הרבה מהמחברים שעמדו לפניו כל ימיהם היו דורשים²⁸⁴ אלא בעולם התוהו... פירוש כשהיה העולם תוהו בזמן מיתת המלכים... נמצא שמה שרמזו המקובלים הראשונים לא דברו אלא בעולם התוהו הנ"ל קודם הזיווג...²⁸⁵ [ודרך האר"י] הוא אחרי התיקון והזיווג²⁸⁶.

אך בין השאלה לתשובה הכניס ראב"ם דברים בשם רבו הרמ"ע ומשלו, המכוונים להקהות את עוקצן. 7: כב:

החלל מעורב עם שורש הדינין הנז"ל. עיין: תשובי, תורת הרע, עמ' כד, נו—נו. שני הדרושים מוצגים כחטיבה אחת, בתוספת שאחרי המלים 'אלא בעולם התוהו' בפיסקת ההבחנה (27): "שידובר בהם בחבור זה עד דרוש תשיעי, שיהיה אחד עשר עם דרוש זה הראשון ושני". לדעתי יש להסיק מנחונים אלה: (א) הדרוש השני 'בהשתלשלות עולם הנקודות' הוא 'דרוש השתלשלות העולמות ותקונם', שפיסקת ההבחנה הועמדה בראשו בכמה כתיב"ד; (ב) שני הדרושים היו סמוכים זה לזה בקונטרס אחד, וכנראה נשלחו יחד על ידי ר' שמשון ב"ק מירושלים; (ג) הפיסקה המתחילה 'הדרוש הנ"ל' היתה כתובה בין שני הדרושים כהערת סיום למאמר 'סדר האצילות', אבל אפשר היה לראות בה גם הערת פתיחה לדרוש 'השתלשלות העולמות', ואולי ר"ש ב"ק עצמו התכוון להסב אותה לכאן ולכאן. במסקנות אלו נתון הסבר לגלגולי הפיסקה בהעתקות. ראב"ם העביר אותה ממקומה והציגה כפתיחה לחטיבת שני הדרושים.

283 גם מלת 'שמעתי' לקוחה מר"ש ב"ק.

284 צ"ל לא היו דורשים.

285 השמטתי תוספת של ראב"ם, שיש בה עניין לעצמה ואביאה כאן: "ולכן א"א להם [לרמ"ק ולמקובלים הראשונים] לדבר אלא ע"י בחינות ולא בסוד אורין ועטרין, איברים רוחניים, כאשר דרך לעולם דרך זה החכם האר"י". עניינו של משפט זה נמצא בלשון אחרת בביאור למאמר 'סדר האצילות' ב'תעלומות חכמה' ליש"ר, נו ע"ב: "ואף שהחסיד האשכנזי ע"ה אינו מדבר בבחינות כמו החכם קורדואיר"ו ע"ה, לפי שהחכם הקורדואיר"ו מדבר בעולם התוהו ושם צריך לומר בבחינות, אבל החכם אשכנזי ע"ה מדבר בעולם התיקון ושם גופל הלשון בפועל". שוני הסגנון מורה, שביאור 'סדר האצילות' לא היה מקורו של ראב"ם, אבל מסתבר שבעל הרעיון הוא הרמ"ע, שלפי הנחתו של שלום, שטר ההתקשרות, עמ' 156, הוא מחבר הביאור. בהקדמה ל'פלה הרמון' רמז הרמ"ע לאיפיונה של קבלת הרמ"ק ב'דרך הבחינות' בדברים אלה: "ובכל פרטי העיונים שהורשינו להתבונן באותו עולם [הבלימה] יצדק מאד ליכנס בהם מדרך הבחינות המורגלות הרבה בפרס וביתר חבוריו".

286 סיום הפיסקה, שאף בו יש שינויים ותוספות, הוא (8א): "ובעולם התוהו חכמה ובינה הם אחור באחור, ובעולם התיקון הם ריעין דלא מתפרשן לעלמין, כאשר יתבאר בדרושים אלו הראשונים, ונמצא שמה שהיה יותר נעלם מהראשונים הוא פי' האדרות, וראינו כמה נתקדשו רשב"י וחביריו מידי עסקם בהם יותר מכל שאר דברי הזהר, והסייעו הגדול שהיה להם בהם מלמעלה מכל חיילין עילאין, ואיך נתקדש רשב"י בעת פטירתו בדברי אדרת האוינו דאמר [זוהר ח"ג, רפז ע"ב; כאן שלא כצורתו] ומילין אלין הווי טמירין בלבאי דלא איעול בכיסופא קמי עתיק יומין, יע"ש בראשם ובסופם ותראה שהם עקר דברי הזהר". כל הדברים הנמצאים כאן אחרי המלים 'פי' האדרות' הם תוספת, ובמקומם מדובר אצל ר"ש ב"ק על 'פי' האדרא' של ר' יוסף ט' טבול.

הגם כי קבלתי ממורי הגאון מפאנו וצ"ל, שהגאונים הכירו הקבלה הזאת ועמדו בסודה, אך לא גילו אלא קצת ממיסתורין שלה. וגם מתוך דברי ספר אלימא שחבר החכם הנ"ל [הרמ"ק] מתבאר לפי דרכו הרבה מדרכים אשר דרך בהם האר"י, אשר לא בא זכרונו כלל בס' הפרדס, כי שם כסיה (!) כמה טפחים מהקדמות עקריות אשר גילא (!) במעיינות הנובעים שחבר באלימא, והם י"ב מעיינות ושבעים תמרים, אשר הים²⁸⁷ ים גדול ורחב ידים. וכבר ברחמי שמים ד' מעיינות מהם הסקתי מהם כללים כללים והם כמוסים באוצרותי²⁸⁸. וברוך שככה לו בעולמו, שחלק מכבודו ליראייו החכם הנ"ל נתון גפשו בעדן גן ה'. וכבר העיד מורי הגאון מפאנו בהקדמת הפלח רמון שלו, שגדול חלק ממעין א' מס' האלימא מכל דברי הפרדס.

הצהרת הרמ"ע בעל-פה, שרזי קבלת האר"י היו ידועים לגאונים ובכוונה לא גילו אותם אלא ברמיות, בוודאי מבוססת על דברי הרח"ו, שחכמי הסוד הראשונים עד הרמב"ן היו בעלי הקבלה האמיתית, "והנה כל ספרי הגאונים כמו רבינו האי ז"ל וחביריו כולם נכוחים למבין, אין בהם נפתל ועקש, אבל דבריהם בתכלית ההעלם"²⁸⁹. אולם דברי ראב"ם הנסמכים לדברי הרמ"ע, שגם הרמ"ק ידע את רזי קבלת האר"י ואף גילה בס' אלימא 'הרבה מדרכים אשר דרך בהם האר"י', אינם הולמים את דעת הרמ"ע. לחיזוק הערכת הרמ"ק כמקובל מושלם ולהצגת ס' אלימא כאוצר בלום שעיקרי קבלת האר"י מקופלים בתוכו, שלא כ'פרדס רמונים' שהרמ"ק העלים בו 'כמה טפחים מהקדמות עקריות', ייחס ראב"ם לרבו הפלגה יתירה בשבחו של ס' אלימא שאינה מצויה בהקדמת 'פלח הרמון' לרמ"ע²⁹⁰. גם בין הקביעה בשם האר"י, שהרמ"ק ומקובלים אחרים לא דרשו אלא ב'עולם התוהו', לבין הסברת ההפרש בין 'עולם התוהו' ל'עולם התיקון', שילב משפט משלו: "וכבר דברתי במספיק

287 כנראה צ"ל הם.

288 עיין לעיל, עמ' 16–17.

289 הקדמת הרח"ו בראש 'עץ חיים', ד ע"ד. ר' יעקב צמח כתב בס' רנו ליעקב (כ"י סינסינטי 544, קסה ע"א): "ודע שהרמב"ן ז"ל והראשונים היו יודעים בפרצופים אלא שדברו בהעלם גדול לרוב הגלות, שלא ניתן רשות לגלות ולהתפשט האורות הגדולים". צמח הביא משפט זה בשם 'רנו ליעקב' בהקדמה לספרו קול ברמה, שנתפרסמה על-ידי ג' שלום, קרית ספר, כו, עמ' 494. ועיין: שלום, כתבי-יד, עמ' 146. ר' משה זכות השתמש בהנחה זו במפורש להצגת הרמ"ק כחסר ידיעה ב'רזי התיקון'. ס' יודעי בינה, סה ע"ד, ביאור לזוהר ח"א, צד ע"ב: "והו" [הרמ"ק] כתב כן מפני שלא נגל' לו סוד ההתלבשו' שהוא תיקון העולמות, שהוא הוא מן הסודות והסגולות המופלאות שבו נודעה גדולת חכמת האר"י ורוח קדשו שהושפע עליו. אבל דע שהקדמוני' כהרמב"ן וקודם לו כולם ידעו מדרכי התיקון כמו שהוכיחו האר"י והובא בס' הליקוטים, והרוא' דברי האדרות והתיקוני' וס' דצניעות' יבין זה בעצ', אכן לתרמ"ק לא נמסרו רזי התיקון ולכן כתב מה שהזכרתי".

290 הרמ"ע הזכיר שם את ס' אלימא פעם אחת בלבד ברמיות תסומה: "ואל תתמהו כי גם בספר אלימא להחכם ע"ה גם בלמודי האר"י ז"ל יש לכל אחד מהם שטות עמוקות זו מזו עד להפליא, וכל ערכך יהי' בשקל הקדש... שכל הגבוה מחבירו הוא כנגד כל מה שתחתיו". כנראה רצונו לומר, שהרמ"ק העמיק את משנתו ב'אלימא' בהשוואה ל'פרדס רמונים' והגדיל את מעלתה, אבל גם לגבי שיטתו העמוקה של הרמ"ק קנה-המידה להערכתה לעומת שיטתו העמוקה של האר"י הוא "שכל הגבוה מחבירו הוא כנגד כל מה שתחתיו". על-כ"פנים ברור, שלא התכוון לייחס לקבלת הרמ"ק ב'אלימא' שוויון מהותי לקבלת האר"י. אחרי דבריו על מעלת ס' אלימא כתב, שהרמ"ק 'דרש כל ימינו בעולם הבלומה', הוא 'עולם התוהו'.

מקבלת החכם קורדואיר"ו ז"ל וקבלת האר"י ז"ל בספר מג"ן אהר"ן אשר חיברתי, מסי' כ"ח עד סי' ל"ז ע"ש ותשמח, כי אין לנו רק תורה אחת ומשפט אחד" (76) ²⁹¹. זהו משפט אפולוגיטי מובהק, שמגמתו להמתיק את גזר-הדין שדחק את קבלת הרמ"ק לדרגה נחותה. לכאורה קבלת האר"י בענייני 'עולם התיקון' שונה ומעולה מקבלת הרמ"ק בענייני 'עולם התווה', אבל לאמיתו של דבר 'אין לנו רק תורה אחת ומשפט אחד', בבחינת 'אלו ואלו דברי אלהים חיים'.

בחיבור ספריו בקבלת האר"י הצטרף ראב"ם ללהקת המקובלים הלוריאניים הפעילים, אבל בתוך הלהקה תפס עמדה מתונה מאוד אפילו בהשוואה לרמ"ע מפאנו. אמנם בהקדמה ל'פלח הרמון' יצא הרמ"ע להגן על כבוד הרמ"ק ותורתו וגינה בחריפות את המזלזלים בהם, ואף כתב שהרמ"ק פתח שערים "ליכנס לטקראלין [לקבלת האר"י] בשמוש חכמי לשמוע בלמודים פה אל פה", אבל למעשה משנת ש"ס ואילך עיסקו והוראתו בכתב ובעל-פה היו מרוכזים בקבלת האר"י, ובוודאי לא עלה על דעתו לדרוש לימודה של קבלת הרמ"ק כהכנה מחויבת ולדחות את התחלת לימודה של קבלת האר"י עד שנת הארבעים.

על אחת כמה וכמה רחוקה זיקתו האמיצה של ראב"ם לרמ"ק ולתורתו מגישתם של הרח"ו ושאר נאמני בית-מדרשו של האר"י באדיקות, שהפגינו וטיפחו הסתייגות מופלגת ואפילו יחס עויין כלפי קבלת הרמ"ק להלכה ולמעשה. על יסוד הוראת האר"י, שאין לעסוק בספרי קבלה שנתחברו אחרי הרמב"ן 'כי הם בנוים בשכל אנושי', שאף בה כלולה התנגדות תקיפה לקבלת הרמ"ק ²⁹², ערך הרח"ו התקפה חריפה על ספרי 'המקובלים האחרונים', ואף-על-פי שגם הוא נמנע מלהזכיר במפורש את שם הרמ"ק נתן סימנים ברורים להכרת המטרה של ביקורתו הקטלנית. בהקדמתו הארוכה, שנכתבה בהיותו בן שלשים, היינו בשנת של"ג, שנה אחרי הסתלקות האר"י, כתב הרח"ו:

והנה כל ספרי המקובלים האחרונים שהיו אחר הרמב"ן ז"ל אל תקרב אליהם, כי מן הרמב"ן ואילך נסתרה דרך החכמה הזאת מעיני כל החכמים ולא נשאר בהם כי אם קצת ענפי הקדמות בלתי שרשיהם, ועליהם בנו המקובלים האחרונים ז"ל דבריהם בשכל אנושי. ומעצמך תוכל לדעת לעמוד על המבחן, כי המעיין החריף יוכל לכלול ולידע רוב הקדמותיהם וכלליהם בד' או ה' ימים, וכל דבריהם כפל הענין במלות שונות, וכל פרי הקדמתם היא היות 'ספי' נמצאות. וחרברו תלי תלים של ספרי' בענין אשר כללות דבריהם יכתבו בב' או ג' קונטריסים, ולא כן מצינו בראשונים ... ואנשי לבב שמעו לי, אל יהרסו אל ה' לראות בספרי האחרונים הבנוים ע"פ השכל האנושי, ושומע לי ישכון בטח ושאנן מפחד רעה ²⁹³.

²⁹¹ אביא שני איזכורים נוספים של 'מגן אהרן'. המאמר הראשון נוגע במישרין ליחסי קבלת האר"י וקבלת הרמ"ק בעניין ההיכלות. שמן משחת קדש, 131א: "ולחיות כי סדר ז' היכלות אלו הם כבר מוצעי' לפני בקצור ספר הפרדס שעשיתי בימי חרפי מקדמוני לא אאריך עתה בהם. ובס' מגן אהרן אשר עשיתי וחברתי לקנאת ה' צבאות, מסי' כ"ח עד סי' ל"ה הוספתי נופח (!) בביאור מקום ההיכלות אלו הן לפי דעת הקדוש קורדוירו והן לפי דעת החסיד המקובל האר"י זצ"ל". המאמר השני דן בשירות יורדי המרכבה. שתיל פורח, 264ב: "וכבר הארכתי בזה בספר מג"ן אהר"ן, ששם הודעתי מה יהיה מהות התפלות והשירות והתושבתות כפי דברי הרמב"ן ושאר גאוני עולם, וכל מי שנוטל עטרה לעצמו להמציא דברי' מלבו חוטא ומחשאי". הנזיפה מכוונת כלפי יריבו רי"י קרמי בעל 'כנף רננים'.

²⁹² עין לעיל, עמ' 61, הע' 207.

²⁹³ עין חיים, ד ע"ד.

לכאורה ההתרסה מכוונת כלפי 'כל החכמים' שפעלו אחרי הרמב"ן, אבל המבין יבין שראש 'המקובלים האחרונים' ששקלו ובחנו 'בשכל אנושי' את השקפות המקובלים הראשונים הוא ר' משה קורדובירו. יצירותיו המרובות והמקיפות של הרמ"ק מוצגות כ'תלי תלים' של כתבים דלי-תוכן ומיותרים, עיוניו הדקים והמדוקדקים מתוארים כלהג רב בפלפולי סרק, וספריו בכללם נפסלו מלבוא בקהל לומדי הקבלה²⁹⁴. מגמה זו לפסול את קבלת הרמ"ק ולסתום עליה את הגולל לא היתה מיוחדת לרמ"ן ולזמן כתיבת ההקדמה. אדרבה, היא גברה והשתלטה במציאות בחוגי המקובלים הלוריאניים בארץ-ישראל, כפי שמעידות איגרתו של ר' שמשון ב"ק משנת שמ"ב²⁹⁵ ואיגרתו של ר' שלומיל מדרזניץ משנת שס"ז²⁹⁶. עדות עובדתית מאלפת על דחיית ספרי הרמ"ק לקרן-זווית עקב כיבוש לבות המקובלים בארץ-ישראל על-ידי קבלת האר"י נמצאת בדברי ר' אברהם אזולאי, המקובל הידוע מחכמי חברון. להסברת העובדה שספרי הרמ"ק אינם נפוצים הוא כותב, שנוסף להיקפם הרחב המעכב את התפשטותם —

עוד הסיבה העצמית היא, כי בימינו הציץ ופרח צמח צדיק וישר כמההר"א זלה"ה... כי נפל פחד יצחק על כל העולם... אז נבהלו אלופי תורת חכמת האמת וחם לבבם... לדבקה בדרך זו הישרה שיבור לו האדם הגדול הזה... אל ה [הנהגות האר"י וכתבי קבלתו] פסלו את הראשו' בעיני כל אדם ואין דורש ואין מבקש לספרי הרמ"ק זלה"ה²⁹⁷.

לנוכח ידיעות אלו ברור, שבהערכתה של קבלת הרמ"ק עמדו מקובלי ארץ-ישראל וראב"ם בשתי קצוות בבתי-המדרש של קבלת האר"י.

294 ועיין: הורודצקי, תורת הרמ"ק, עמ' צו—צז; הנ"ל, תורת האר"י, עמ' 23—24. חלומי של הרמ"ן בשנת של"ג, שדנתי בו לעיל, עמ' 8—9, הע' 2, ועמ' 60, בא ללמד שבעמקי נפשו עדיין לא השתחרר לגמרי באותו זמן מהשפעתה של קבלת הרמ"ק, אבל בהקיץ הביא לידי ביטוי את סלידתו מתורת רבו הראשון בקבלה.

295 עיין לעיל, עמ' 8. ר"ש ב"ק, שהיה תלמידו של ר' יוסף נ' טבול, בריהפולגתא של הרמ"ן בין תלמידי האר"י, כתב: "והנה בחכמת הקבלה נבדל [האר"י] מכל שארי המקובלי' ויתרונם [צ"ל ויתרונן] עליהם כיתרון אור מהחשך, וכולם מסכימי' עם הוזהר אפס שארי ספרי קבלה וכו' לא מחשבותיה מחשבותיו" (ירושלים של לונז, ב, עמ' 147).

296 ר' שלומיל הודיע, שמקובלי צפת דוחים את פירוש הוזהר 'על הדרך של מהררמ"ק מיום שנתגלתה זאת החכמה של האר"י ז"ל... להיות שניכר יתרון הסודות של האר"י זצ"ל כיתרון אור השמש על הלבנה' ('תעלומות חכמה' ליש"ר, מו ע"ב—מו ע"א). יש לציין, שבהעתקת הקדמת הרמ"ן דילג שלומיל על הביקורת החריפה המכוונת בבירור נגד הרמ"ק והביא את המשפט האחרון בלבד הכתוב בנוסח סתמי, אבל כדי שיובן שהאזהרה 'ואל יחרסו' חלה גם על ספרי הרמ"ק שילב כמה מלים שאינן במקור: "ולא יאמין בהבנת פירושיהם במאמרי הוזהר" (שם, מח ע"ב). אך ייתכן ששלומיל לא השמיט את דברי הביקורת, אלא היה לפניו נוסח מקוצר, מעין הנוסח שבראש ס' עץ חיים בד"ר (קארעץ תקמ"ב), שגם בו לא נמצא מדברי הביקורת כלפי המקובלים ה'שכליים' אלא הסיוס בלשון 'ואל יחרסו'.

297 ס' אור החמה, ח"א (ירושלם תרל"ו), הקדמה, א ע"ב—ב ע"א. במאמרי "יחסו של ר' אברהם אזולאי לקבלת הרמ"ק ולקבלת האר"י", שיתפרסם במקום אחר, בירתי שר"א אזולאי היה ונשאר מעריצו של הרמ"ק ודעתו לא היתה נוחה מן המצב שתיאר בדברים אלה. שם קבעתי, ש'אור החמה' נתחבר לפני שצ"ט.

5

ראב"ם נפטר בשצ"ט, תשע שנים אחרי חיבור ספריו בקבלת האר"י. אין לנו ידיעות ישירות על פעילותו ועל השקפותיו בשנים ההן, אבל אפשר להפיק כמה דברים מתוך כתביו ודעותיו של ר' יוסף חמיץ, שלמד תורת הקבלה מפי ראב"ם בעשור האחרון בחייו²⁹⁸. בקובץ כתבי ר"י חמיץ, שגיליתי את קיומם בכתב-יד אוקספורד 2239 ובדקתי אותם, מובאים דברים רבים בשם ראב"ם, מהם על-פי 'מעירי שחר' ('אשמורת הבקר') ו'מעבר יבק' שבדפוס, מהם בציון 'רבי ומורי' סתם, ומהם בשם שלושה ספרים ('לב אהרן', 'מדות אהרן', 'קרנן אהרן') שאינם ידועים ממקור אחר²⁹⁹. מכיוון שראב"ם לא הזכיר ספרים אלה בסקירת חיבוריו בהקדמה ל'שמן משחת קדש' אין ספק שנכתבו אחרי שצ"א, אבל בדברים המובאים בשם אין שום ידיעה על יחסו של ראב"ם לקבלות צפת. ברם, ניתן לקבוע את עמדתו של ר"י חמיץ בנידון זה, ולפיה אפשר לשער בדרך ההקשה מה היתה עמדתו של ראב"ם בשנותיו האחרונות. יש לציין, שבזמן פעולתו של ר"י חמיץ בספרות הקבלה, לפני צאתו מויניציאה לעלות לארץ-ישראל בשנת תי"ח, חל מיפנה מכריע בכיוונו של ראשי המדברים בקבלת האר"י באיטליה. חיבורי הרח"ו, שמשנת ת"י בקירוב הגיעו מארצות המזרח ללא מניעות, דחקו לקרן-זווית את הכתבים שיצאו מבית-מדרשו של ר' ישראל סרוק, ובהשפעת מקובלים מארץ-ישראל שפעלו באיטליה, בראשם ר' בנימין הלוי ור' נתן שפירא הירושלמי, גברה המגמה להקנות לקבלת האר"י מעמד של תורת אמת בלעדית במערכות הקבלה. בקרב בעלי מגמה זו תפס מקום מרכזי ר' משה זכות, ראש מקובלי איטליה בדורו. ר"י חמיץ פעל בשיתוף הדוק עם ר"מ זכות, ובבואנו להעריך את עמדתו עלינו לשוות לנגד עינינו את האדיקות הקיצונית בקבלת האר"י ששררה בסביבתו. ר' יוסף חמיץ התייחס בהערצה לראב"ם, כפי שיוצא מדבריו בקשר להגהות האר"י על הזוהר: "הן אמת שעד לא נגלה אור הגנוז כבוד קדש האר"י ולה"ה לא נגלה לעולם אור התורה [של הזוהר] וגדלה, ותהיה עתה תחלתה בהסרת המעיקים בהגהותיו לספר הגדול הזה. גדולת מעלותיו אין לספר כי כבר מפורסמות הם"³⁰⁰. בדומה לכך כתב במקום אחר:

298 עיין לעיל, עמ' 43, הע' 120.

299 עיין: תשובי, נתיבי אמונה, עמ' 65, והערה 124 (עמ' 289). בקובץ כתבי ר"י חמיץ שבכ"י פרמה 1283, שא. קופפר גילה את שייכותו לחמיץ וסקר את החיבורים שבו, לא עיינתי אלא בקריאה חטופה והוא טעון עוד בדיקה וחקירה. במאמרו של קופפר, קרית ספר, מ (תשכ"ה), עמ' 118–123, לא נאמר אם ראב"ם נזכר באותו קובץ.

300 ב"ש לויבאוויטש, שרידי מכתבי הפילוסוף הרופא והמקובל ר' יוסף חמיץ, ירושלים תרצ"ח, עמ' יט—כ (הקדמה לחלק ראשון מספר אור נוגה, ויניציאה תי"ח). הקדמה זו והשער שבראש הספר (שם, עמ' יג) היו מכוונים להגהות 'דרך אמת' ולפירוש 'יודעי בינה' לזוהר, שנועדו להתפרסם ביחד. 'אור נוגה' הוא שם כולל לשני החיבורים הנ"ל ולשלושה חיבורים נוספים ('ראש יוסף', 'אור עולם', 'תבואות שמש') הרשומים בשער כפריטי החלק השני, שר"י חמיץ ביקש להוציאם לאור בנפרד בכרך אחד. אך 'דרך אמת' נדפס ונשתמר לחוד ללא שער וללא הקדמה, ואילו 'יודעי בינה' שרק התחלתו נכתבה על-ידי ר"י חמיץ אבד מסיבה בלתי-ידועה. לפני שנים מספר מצא פרופ' ג' שלום עותק מודפס בספריית בית-הדין בלונדון. עיין: שלום, שבתי צבי, ב, עמ' 631, הערה 5; תשובי, שם, עמ' 64, והערות 112–114 (עמ' 288). תצלום מתצלום הספר שבידי שלום נמצא בספרייה הלאומית בירושלים. העותק הזה מכיל שער הספר, קמד דפים מגוף הספר (בראשי העמודים רשום 'יודעי בינה'), מפתח הפסוקים שבזוהר לפרשיות התורה ולחמש מגילות בשם 'תבואות שמש' (שמונה דפים ובראשי העמודים 'תבואת שמש').

ומרוב השגיאות שנפלו בו [בזוהר] חזר ונעלם, עד שנגלה מצפוניו והאור שגנוז לצדיק שהיה עתיד לבא, ה"ה הרב הגדול בוציא דנהורא הרב ר' יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה, מביט מסוף העולם ועד סופו בדרושו וכוונותיו, ועל כולם הגהות שעשה לכל ספר הזהר כאשר עיני עברים תראינה שהבאתי לפניך בחבור ספר אור נוגה, וראשון לכל דבר שבקדושה בהגהות וסדר זהר חדש הלזה³⁰¹.

בתיקוני נוסח הזהר, שנדפסו בשם 'דרך אמת', נאות לכלול את הגהות האר"י שהגיעו לידו לפי הצורך, אבל בפירוש הזהר בשם 'יודעי בינה' שעסק בהכנתו לא הכניס אלא קצת ביאורים על דרך קבלת האר"י. סינונם וצמצומם של הביאורים הלוריאניים הסביר בדברים אלה:

הן אמת שדעתי לשמים לגלות גם כן בדרכי האר"י זלה"ה... אבל יען לא אשים פני כחלמיש כי אין השעה עדיין צריכה לכך, לכן לא גליתי אלא במעט מקומות איזה רמ"ז ממנו, וגם קצת סתרי בירורו ששמעתי מידיד נפשי החכם הכולל כמוהר"ר משה זכות נר"ו³⁰².

הווי אומר: בשנת ת"ח עדיין ראה ר"י חמיץ בקבלת האר"י תורה נסתרת, שצריך לנהוג זהירות רבה בהפצתה. ביסוד פירושו הניח ליקוטים מס' אור יקר לרמ"ק בתוספות מפירושו של הרח"ו לזוהר שחיברו על דרך קבלת הרמ"ק לפני כניסתו לבית-המדרש של האר"י, שמצאם בס' אור החמה לר' אברהם אזולאי³⁰³. ואלו דבריו בשבחם של הרמ"ק וספרו:

ליבאוויטש לא גילה מאיזה מקור העתיק את השער וההקדמה ל'חלק ראשון מספר אור נוגה'. מכיוון שנוסח השער שהדפיס זהה מלה מלה לשער של ס' יודעי בינה שנתגלה בלונדון, אין ספק שהיה לפניו עותק מודפס אחר שהכיל גם את ההקדמה החסרה בעותק הנמצא בלונדון. מאידך נראה, שבעותק שהיה בידי ליבאוויטש לא היו דפים מגוף הספר, ולכן לא ידע שהשער וההקדמה נדפסו בראשו ולא הכיר צורתו ותוכנו מתוכו, אלא נזקק למקורות אחרים בתיאור הספר (ע"ן: שרידים וכו', עמ' כה-ל). עותק 'יודעי בינה' שלפנינו נפסק באמצע המשפט בביאור מאמר בזוהר ח"א, קמז ע"ב, ובתחתית העמודה האחרונה נדפסה מלה 'שומרת הדף'. חיד"א כתב בש"ג ערך 'יודעי בינה': "ונדפס קצתו, וכמזומה שנשרף או נאבד כולו", אבל אין להניח שההדפסה נפסקה באמצעו של משפט. אדרבה, במציאותו של 'תבואות שמש' בדפוס, שאף הוא אינו שלם בעותק שבידינו אלא נפסק במלת 'נביאים' כ'שומרת הדף', נתון סימן ש'יודעי בינה' נדפס במלוא היקפו במידה שרמ"ז השלימו ואף חיבורי החלק השני של ס' אור נוגה הובאו לדפוס, שהרי 'תבואות שמש' צוין בשער 'חלק ראשון' כספר שלישי בסידרת הספרים שנועדו להיכלל בכרך החלק השני. על-כפניו ברור, ש'יודעי בינה' ו'תבואות שמש' לא הגיעו לידי גמר בדפוס בשנת ת"ח הרשומה בשער 'חלק ראשון' אלא זמן ניכר לאחר מכאן, אחרי סיום עבודתו של ר' משה זכות בכתיבת 'יודעי בינה'. איני רואה שום יסוד לסברתו של בניהו, הסכמה ורשות, עמ' 211–212, שס' יודעי בינה נשרף משום 'שנדפס בלא רשות' ומאותה סיבה נדפס ס' דרך אמת בלי שער. חוסר השער ב'דרך אמת' ניתן ליישוב, באשר השער המודפס שנועד לעמוד בראשו לא התאים לו לאחר שהוחלט להפרידו מ'יודעי בינה' ולפרסמו כספר בפני עצמו. לעומת זה אובדנם של ס' יודעי בינה ונספחיו לאחר שיצאו מתחת מכבש הדפוס נשאר לעת עתה כגדר תעלומה.

301 ליבאוויטש, שם, עמ' לא (הקדמה ל'זהר חדש' וינציאה ת"ח).

302 שם, עמ' כב.

303 אדון בכך ביתר הרחבה במאמרי על ר' אברהם אזולאי.

ופקחתי עיני על הספר הגדול שהוא שתקן וסדר הרב הנ"ל [ר"א אזולאי], שהוא קצור מספר גדול הערך והמעלה ספר אור יקר, הוא חיבור גדול על ספר הזוהר מעמוד החזק שהחזיר עטרה ליושנה ומסרה לבעלי הקבלה כמה ר"ר הרמ"ק זל"ה ה', והרח"ו זל"ה גם באחריו כנראה שם³⁰⁴.

ר"י חמיץ הוסיף עליהם ליקוטים מפירושו הגדול של ר' שמעון ׳ לביא מפיס, שנדפס אחר-כך בשם ׳כתם פז׳. ש״הוציא לאור תעלמות חכמת הקבלה כפי דרך הקדמונים׳³⁰⁵. רצונו של ר"י חמיץ להרחיב את הדיבור בביאורים קדם-לוריאניים ובייחוד בביאורי הרמ"ק ולקצר בביאורי האר"י ותלמידיו היה חזק כל-כך, שבשעה שנאלץ להפסיק את עיסוקו בחיבור ׳יודעי בינה׳ בתחילתו למען עלייתו המהירה לארץ-ישראל והעביר את המשך כתיבתו לידי ר' משה זכות דרש מחברו שלא יסטה מדרכו, והלה קיבל עליו את הדין שלא בטובתו. וזה לשון הרמ"ז:

ויגל עלי פרשת יתר׳ בחובת ביאור׳ שארית הנמצאה בדרך קצרה ע"פ דרכו, קצתו תראה הולך באורח הקדמונים... כי לעשות רצונו חפשתי... ובטלתי רצוני האדוק רק בדברי האר"י זל"ה מפני רצונו להתנהל מעט בדרכי הראשונים, הלא הם מרמ"ק זל"ה והרח"ו זל"ה קודם שזכה לשפע הקדש מרבו המקודש האר"י צוק"ל, וגם פי' רב א' פסי...³⁰⁶

ר"י חמיץ נהג בגישתו האקלקטית עד זקנה ושיבה, ואף חיבוריו שנכתבו בשנים תל"ה—תל"ח בהיותו ראש המאמינים השבתאים בזאנטי הם מעשי הרכבה של קבלת האר"י וקבלת קדם-לוריאנית³⁰⁷.

עמדתו של ר' יוסף חמיץ, החורגת ממסלולם של רוב המקובלים בני דורו באיטליה, מתאימה בעיקרה לעמדתו הידועה של ראב"ם. הדעת נותנת, שהתאמה זו אינה מקרית אלא משמעה הליכתו של תלמיד בעקבות רבו. פירושו של דבר, שר' אהרן ברכיה ממודינה המשיך לשמור אמונים לקבלת הרמ"ק גם לאחר שהשיג אחיזה יציבה בקבלת האר"י, ושתי השיטות היריבות היו שרירות אצלו בכפיפה אחת עד סוף ימיו.

304 ליבאוויטש, שם, עמ' כ.

305 שם, עמ' כא.

306 שם, עמ' כו (על-פי שלום, כתיב-יד, מס' 105; המקור: יודעי בינה, לט ע"ג). במקום אחר מציין רמ"ז את ציוויו של ר"י חמיץ כסיבה להעלמת ׳סודות עליונים׳, בוודאי רזי קבלת האר"י, שם, עמ' כז (כנ"ל; יודעי בינה, נד ע"ד—נה ע"א): ״הבן כל הנז׳ על פי מאמרים אלה, כי יש בזה סודות עליונים לא אוכל לדבר בם כ"א בדרך קצרה, ועוד כי כן צויתי ממעלת הרי"ח המזכה את הרבים. ואם חשקה נפשך בדרכי הקדמונים לך לך לס' הפרדס... כי שם פי' הרמ"ק ז"ל מאמר זה״. גם ההפניה המאולצת ל'פרדס רמונים' מכוונת לעשות נחת-רוח לר"י חמיץ. אך הרמ"ז לא היה יכול להתאפק וגילה ברמזיה את חפצו ואת דעתו האמיתית. שם, עמ' כו: ״אך כל שהוא עיקר אבאר כדרך האר"י ז"ל בדרך כשרה וקצרה, ואם אני אחסיר אתה תכשיר״. הקורא נדרש להשלים מדעתו או ממקורות לוריאניים מה שרמ"ז נאלץ להחסיר מטעמי ידידות אישית לר"י חמיץ.

307 עיין: תשובי, שם, עמ' 52—56.